ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK
KÖRÉBŐL

107.

MISKOLCZY AMBRUS

A BRASSÓI ROMÁN LEVANTEI KERESKEDŐ-POLGÁRSÁG KELET—NYUGATI KÖZVETÍTŐ SZEREPE (1780—1860)

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

MISKOLCZY AMBRUS

A BRASSÓI ROMÁN LEVANTEI KERESKEDŐPOLGÁRSÁG KELET–NYUGATI KÖZVETÍTŐ SZEREPE (1780–1860)

Értekezések a történeti tudományok köréből
Új sorozat 107.

Az értekezés a brassói román levantei kereskedőpolgárság kollektív életrajza. Azokat a dél- és közép-kelet-európai konjunkturális és strukturális gazdasági változásokat mutatja be, amelyek lehetővé tették, hogy a görögök és örmények mellett „hazai" lokalizálódott elemekből kiemelkedhessen a reformkori Erdélynek ez a legjelentősebb kereskedőcsoportja. Áruk és eszmék forgalmát követi nyomon a szerző, amikor megrajzolja a soknemzetiségű Brassó társadalmi és politikai életét, ennek gazdasági és politikai világokat összekötő szerepét.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

MISKOLCZY AMBRUS

A BRASSÓI ROMÁN LEVANTEI KERESKEDŐPOLGÁRSÁG KELET—NYUGATI KÖZVETÍTŐ SZEREPE (1780—1860)

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

107.

SZERKESZTI

SOMOGYI ÉVA ÉS SZŰCS JENŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

MISKOLCZY AMBRUS

A BRASSÓI ROMÁN LEVANTEI KERESKEDŐPOLGÁRSÁG KELET—NYUGATI KÖZVETÍTŐ SZEREPE (1780—1860)

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1987

ISBN 963 05 4375 3

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1987 · Miskolczy Ambrus

Printed in Hungary

TARTALOM

Bevezetés 7

1. Erdély helye és szerepe a Habsburgok gazdaságpolitikájában és a Kelet és Nyugat közötti regionális munkamegosztásban 9

2. A Habsburg-birodalom kereskedőpolitikája és a brassói kereskedőcsoportok jogi helyzete 26

3. A brassói kereskedőcsoportok etnikai, nemzetiségi és társadalmi tagolódásáról 43

4. A brassói román levantei kereskedőpolgárság virágkora az 1830–40-es években 60
   a) A kereskedés technikája és a „gyarmatáru"-kereskedés 60
   b) Az örmény versenytársak gazdasági jelentőségéről 69
   c) A görög vetélytársak szerepe Erdély gyapotkereskedelmében és pamutiparában 74
   d) Erdély tranzitkereskedelméről az 1820–40-es években 85
   e) Az erdélyi ipar és kereskedelem piacai 91
   f) Az erdélyi ipari világ: Erdély keleti kereskedelmének alapja az 1830–40-es években 114
   g) A kereskedői magatartás és mentalitás néhány jellegzetes vonása 128

5. A brassói román kereskedőpolgárság gazdasági és politikai törekvései, szerepe a román nemzeti mozgalomban a 19. század derekáig 133

6. A brassói román levantei kereskedőpolgárság széthullása (Kitekintés) . . . 159

Rövidítésjegyzék 175

BEVEZETÉS*

„A görögök és az örmények – írja Michael Lebrecht, a neves erdélyi országismertető lelkész 1792-ben névtelenül kiadott munkájában – olyanok az erdélyi államszervezetben, mint az érverés az emberi testben. Bővérűségét éppenúgy jelzik, mint a lázat. Arckifejezésükről egész pontosan le lehet olvasni, hogy az állam egészséges-e vagy pedig sorvadás emészti."[1] Ha a 19. század derekáig akarjuk folytatni azoknak a sajátos, mondhatni természet adta monopóliumoknak a birtokában levő kereskedőcsoportokhoz tartozóknak a felsorolását, kiknek létszáma és közérzete a gazdasági élet élénkségének a fokmérőjének tűnt, akkor az örmények és „görögök" mellett és után méltán említhetjük a brassói román, egykorú szóhasználattal: *levantei* kereskedőpolgárokat. Ők alkották a reformkori Erdély legjelentősebb kereskedőrétegét és csoportját.[2] A görögöktől és az örményektől eltérően túlnyomó részben „hazai", lokalizálódott elemekből emelkedtek fel, igaz sok macedorománt is találunk közöttük, miközben együtt bontakoztak ki a görög–román „szimbiózisból". A gazdasági és a társadalmi szerveződés és munkamegosztás feltételeiből és sajátosságaiból

*A jelen munka alapja *A brassói kereskedelem és a román nemzeti mozgalom az 1790–1850-es években* című bölcsészdoktori disszertáció, amely néhai Arató Endre szakmai irányítása alatt készült. Átdolgozására az ELTE BTK társadalomtörténeti munkacsoportjának a támogatásával került sor.

[1] *Lebrecht, Michael:* Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen. Wien, 1792. 98.

[2] A „görög" kifejezést ezúttal a szó legtágabb – jogi helyzetet, ortodox vallást és foglalkozást jelölő – értelmében használjuk, és nyilván így használta az idézett szerző is, értve rajta a macedoromán, albán, illetve arnóta, szerb, román és az 1820-as években már külön kereskedő „nemzetként" is emlegetett brassói bolgár kereskedőket, akiket meg kell különböztetni az ekkorra már teljességgel eljelentéktelenedett alvinci és dévai bolgár (katolikus) kolónia tagjaitól. Ez utóbbiakra l. *Zs. Trócsányi:* Bulgarische Siedlerkolonien in Siebenbürgen (1690–1848). Bulgarian Historical Review 1979. 4. sz.

adódóan pedig még ők is amolyan önálló „etnikai foglalkozási csoportot" alkottak. Kereskedési technikájuk lényeges vonásaiban hasonló volt a görögökéhez, sorsukat is több vonatkozásban olyan jellegű politikai és gazdasági tényezők határozták meg, mint általában „a hódító" balkáni ortodox kereskedőkét, azokét, „akik a balkáni népeket Európához kapcsolták, kereskedelmükkel és eszméikkel".[3]

A brassói román levantei kereskedőpolgárság története messze születése előtt kezdődik: a középkorban; ha pedig azt vesszük alapul, hogy az őseinek tekinthető csoportok mikor tűnnek fel először uralkodói privilégiumban, akkor a 18. század elején, amikor még szó sem lehetett arról, hogy a külvárosi román és általában az ortodox vallású keleti kereskedők városi polgárjogra tegyenek szert, amint erre az 1780-as évektől már lehetőség nyílt, hogy aztán az 1820-as évek végétől immár annak birtokában az erdélyi román nemzeti mozgalom egyik főerejeként léphessenek fel.

A brassói román kereskedőpolgárság „eredetisége" tehát létének lokális fogantatásában rejlik. E csoport kollektív életrajzát próbáljuk felvázolni annak a tanulságnak az előrebocsátásával, hogy valójában nincs is lokális történelem. Ezt a polgárságot ugyanis a keleti és a nyugati kultúra „metszésében"[4] olyan csoportképző erők hozták létre, amelyek két világ: Kelet és Nyugat találkozása és egymásrahatása folytán érvényesülhettek igazán. Ha pedig témánk vonatkozásában lokális történelemről beszélünk, akkor azt is látnunk kell, hogy ennek hőse: a brassói román levantei kereskedőpolgárság, éppen a két világ közötti közvetítő szerepével érvényesülhetett a mindennapok létharcában, a munkás hétköznapok egyhangúságában és páratlan sokszínűségében.

Mindazokat a változásokat, amelyek e polgári csoport létének kialakulásához vezettek, három síkon próbáljuk bemutatni, időrendben párhuzamosan haladva. Először a terep adottságait és azok változásait próbáljuk felvázolni, annak az előtérbe állításával, ahogy térségeinknek az egymáshoz való viszonyát a világgazdasághoz való viszonyuk alakította. Aztán a különböző erdélyi és Erdélyben is tevékenykedő kereskedőcsoportok jogállását jellemezzük, különös tekintettel Bécs gazdaságpolitikájára. Majd a kereskedőcsoportok etnikai és társadalmi tagoltságának alakulását próbáljuk figyelemmel kísérni.

[3] *Stoianovich, Traian:* The Conquering Balkan Orthodox Merchant. The Journal of Economic History 1960. 2. sz. 235.

[4] *Puşcariu, Sextil:* Braşovul de altădată, Cluj-Napoca, 1977. 97.

1. ERDÉLY HELYE ÉS SZEREPE A HABSBURGOK GAZDASÁGPOLITIKÁJÁBAN ÉS A KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTTI REGIONÁLIS MUNKAMEGOSZTÁSBAN

Az erdélyi – és azon belül a 18. század derekától már a legjelentősebbnek számító brassói – keleti kereskedőcsoportok kialakulása, jelentőségük növekedése, jogi helyzetük kikristályosodása szorosan összefüggött mozgásterületüknek: Délkelet-Európának és Kelet-Közép-Európának a világgazdaságba való illeszkedésével, ezeknek a Kelet és Nyugat közötti munkamegosztásban játszott szerepével, továbbá a létük kereteit jelentő két nagy birodalom: és oszmán és a Habsburg hatalmi versengésével. Összefüggött tehát azzal, hogy Ausztria fokozatosan aktív részese lett – és az is akart lenni – annak a 18. század derekán kezdődő folyamatnak, amelynek során a nyugat-európai kapitalizmus a török birodalomra is kiterjesztette befolyását.

A 18. század eleji pozserováci békével és az ugyancsak akkor kötött osztrák–török kereskedelmi szerződéssel a két nagyhatalom – békés, gazdasági eszközökkel kívánván folytatni azt, amit fegyverrel nem tudott elérni – szinte korlátlan kereskedési lehetőségeket és komoly kedvezményeket biztosított egymás kereskedő alattvalóinak.[1] Bármennyire is meglepő, a 19. századi fejlemények ismeretében mégis úgy látszik, hogy a 18. század utolsó évtizedéig, aztán még a 19. század elején is a szárazföldi kereskedelmet oly messzemenően pártoló Konstantinápolynak akarva, nem akarva nemcsak vetélytársa iparának egyes szektorait sikerült a keleti nyersanyagoktól és félkészáruktól többé-kevésbé függővé tennie, hanem sikerült még hegemon pozíciókat is biztosítania kereskedői számára, akik újabb és újabb hullámokban érkeztek Kelet- és Közép-Európába. Aggodalommal is tették szóvá az osztrák államférfiak, hogy a Habsburg-birodalom

[1] *Herzfeld, Marianne:* Zur Orienthandelspolitik Österreichs unter Maria Theresia in der Zeit von 1740–1771. Archiv für österreichische Geschichte 1919. 108. sz. 125–222.

keleti kereskedelme passzív: „mind az áruk, mind a személyek tekintetében."[2] Pedig a Habsburg-birodalom az európai centrum legszegélyén, a nyugat-európai „fennsík" peremvidékén maga is egész sor vívmányt tudott átvenni a fejlettebb területektől, méghozzá a birodalmon belüli belső regionális munkamegosztás politikai, azaz intézményes szabályozásával is, minek során úgy látszott, hogy „a Habsburg-ház a maga »birodalmi« keretei közt rendezte be ama munkamegosztás kicsinyített – »közép-kelet-európai« – mását, melyet nagyban az újkori »világgazdaság« vázolt fel".[3] „Természetesen" mindezt a fejlettebb osztrák örökös tartományok ipari világának javára, exportképességük fokozásának érdekében és céljával. (Mindez a magyarországi mezőgazdaság fejlődésére kedvezően hatott, az erdélyit viszont jóval kevésbé érintette.)

Erdély ezen a belső munkamegosztáson belül nyersanyagszállító és készárufelvevő terület volt, de Kelet felé „Közép-Európa előretolt" gazdasági „bástyájának" szerepét adta neki a Habsburg-gazdaságpolitika.[2/a] Ezt a szerepet a szász városoknak messze a középkorba visszanyúló kereskedelmi kapcsolatai is lehetővé tették, melyek kibontakoztatása során nyersanyagot hoztak be a Kárpátokon túlról és készárut küldhettek vissza, nem is beszélve az oly sokszor visszasírt középkori levantei kereskedelemről, melynek felélesztésében annyira bíztak a kortársak a 18. és még inkább a 19. század folyamán.

Ha kitérő árán is, de hangsúlyoznunk kell, hogy az Erdéllyel szembeni osztrák gazdaságpolitika pozitív mozzanataira már többen felhívták a figyelmet, jelezve, hogy a nyugat-európai késztermékek behozatalának rendkívül erős megszorításával „korlátozta a fényűzést, s a figyelmet a belföldi iparra és kereskedelemre fordította".[4] Erdély, ha nem is tartozhatott a beati possidentes közé, korántsem volt annyira mostohagyermek,

[2] HHStA Staatskanzley, Notenwechsel mit der Hofkammer. 259. Kn. Baron Spielmann: Mémoire sur le commerce des États de sa Majesté.

[2/a] *Szűcs Jenő:* Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle 1981. 3. sz. 350.

[3] *Hassinger, Herbert:* Der Außenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. Hrsg. Friedrich Lütge. Stuttgart, 1964. 89.

[4] *Jakab Elek:* Kolozsvár története. Bp. 1888. III. 294.

mint annak bemutatására szintén van példa.[5] Miután II. József megszüntette az Erdélyt és Magyarországot elválasztó vámhatárt, a Habsburg-birodalomnak a vámkülfölddel szemben egységes vámbelföldjét csak az osztrák–magyar köztes vámhatár szelte ketté, mely köztudottan magas vámmal sújtotta a magyarországi késztermékeket, míg az osztráké igen csekély volt. A kor gazdasági szemléletéhez, illetve a hozzákapcsolódó méltányosság eszményéhez következetesen követelte az 1790/91-i erdélyi diéta kereskedelmi bizottságának a szakirodalom és a reformkori román sajtó által is sokra becsült operátuma a viszonosság elvének alkalmazását. A széles látókörű Bánffy György gubernátor és Teleki Sámuel kancellár óvatos formában kifejezésre is juttatta elégedetlenségét a köztes vámhatár diszkriminatív jellegével kapcsolatban, miközben az említett operátum sok sérelmét és számon kérő követelését már alaptalannak minősítette.[6]

Bécs ekkor valóban már évtizedek óta az erdélyi kormányszervek bevonásával és az 1770-es években éveken keresztül ülésező kereskedelmi bizottság közreműködésével nagyon határozottan érvényesítette a kor merkantilista gazdaságpolitikai szempontjait.[7] A Habsburg-birodalom

[5] Az erdélyi Habsburg gazdaságpolitikáról reális képet adnak *Moga, Ioan:* Politica economică austriacă şi comerţul Transilvaniei în veacul XVIII. Anuarul Institulului de istorie nationalã VII. 1936–38. 1939. 86–165.; *Müller, Konrad:* Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia. München, 1961. E gazdaságpolitika negatívumait emeli ki *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922.

[6] *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bp. 1958. 198. szerint az erdélyi operátum „rendszeresebb munka, mint a magyar deputációé volt". A brassói Gazeta de Transilvania így írt róla: „Süssük le szemünket, olvassuk és csodálkozzunk: 50 évvel ezelőtt hazánk fiai jobban és részletesebben ismerték mezőgazdaságunk, manufaktúráink és kereskedelmünk helyzetét, mint sok mai okoskodó publicistánk." Gazeta 1845. 38. sz.

[7] A Habsburg-gazdaságpolitika ismeretlen előzményeit tárta fel *Trócsányi Zsolt:* Rendi gazdaságpolitikai tervezetek Erdélyben (1711–1761). Történelmi Szemle 1981. 3. sz. Igen információgazdagok az olyan 19. századi munkák, mint *Bethlen, Alexis:* Über die Industrie und den Handel Siebenbürgens. Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 1822. és az ennek alapján készült Über die Kultur Siebenbürgens besonders in Rücksicht des Handels. Allgemeine Handlungs Zeitschrift für Ungarn 1828. I. 131–147.; *Kemény J.:* Chronologische Darstellung des Handels und der Industrie unter der Regierung österreichischen Fürsten. Transsylvania 1832. 1. sz.; *Kopetz, W.:* Allgemeine österreichische Gewerbs-Gesetzkunde. Wien, 1829. I. 481–505., 526–532. A brassói textiliparra vonatkozó kormányhatósági rendeletek és források tartalmi kivonatát, valamint brassói levéltári lelőhelyét közzéteszi *Moisuc, Elena:* Industria textilă din Braşov şi Ţara Bîrsei. Catalog de documente. 1413–1820. Bucureşti, 1960.

vezetői olykor a helyi erdélyi hatalmi szervek bevonásával is bontogatták a károsnak tekintett monopóliumok rendszerét: eltörölték például Brassó város árumegállító jogának maradványait, kötelezővé tették a céhlegények vándorlását és a vasárnapi oktatást, érvényteleníteni próbálták a céhek zártságát célzó törekvéseket, valamint a német eredetnek feltételként való megszabását a szász városok céheibe való felvételnél. A bevándorlás elősegítésével új gazdasági tevékenységeket próbáltak meghonosítani, gépek bevezetésével és a minőségi ellenőrzés szorgalmazásával javítani az ipari termelés színvonalát. Korlátozták a céheknek a paraszti iparűzésre nehezedő nyomását. Fonómesterek megtelepítésével próbálták a fonást népszerűsíteni, továbbá még olyan intézkedésekkel, amelyek – jó néhány kortárs bosszúságára[8] – a fonó férfit vagy gyermeket kinevető egyént pénzbüntetésre ítélik. Vámkedvezményeket biztosítottak néha még az örökös tartományok felé is.[9] Új termékeket prémiumokkal jutalmaztak, nem tagadva meg a gyárosnak adandó kölcsönt sem.[10]

A külkereskedelem szabályozásában olykor doktrinér melléfogások árán is igyekeztek a merkantilista szempontokat érvényesíteni. Kezdetben még a nélkülözhetetlen nyersanyagok behozatalát is meg akarták tiltani a külkereskedelmi mérleg passzivitásának csökkentése érdekében.[11] Először a pénznek az országból való kiáramlásának megakadályozása érdekében, majd a hazai bortermelés elősegítésének szándékával emelték a havasalföldi bor behozatali vámját, ami aztán akkor ütött vissza, amikor kiderült, hogy sok kereskedő nem hozhatván bort, nem tudott elég pénzre szert tenni, hogy erdélyi készárut vásárolhasson, így aztán az iparosok még a 19.

[8] *Rettegi György:* Emlékezetre méltó dolgok. Bukarest, 1970. 258.

[9] II. József – a cseh–osztrák kancelláriának az osztrák örökös tartományok adóterhei nagyságát unalomig ismételt érvével szemben – abból kiindulva, hogy Erdély Magyarországnál jobban meg van terhelve adóval, 8 évig évente 5000 vég erdélyi pamutvászonnak az örökös tartományokba való vámmentes behozatalát tette lehetővé. Wien, Hofkammerarchiv, Kommerz, r.N. 975. 200–206. ff. Lehet, hogy az erdélyi vásznat az osztrák gyárak vették át további feldolgozásra, mint az 1770-es években. *Müller:* i.m. 49.

[10] *Müller:* i.m. 44–49. Jellemző viszont, hogy Segesvár magisztrátusa nem akart kezességet vállalni a pamutgyáros vállalkozónak felajánlott 4000 forintnyi állami kölcsönért. Hofkammerarchiv, Siebenbürgen, r.N. 333–334.

[11] *Karlovszky Endre:* Erdély iparosai az 1702-i védvámokról. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1897. 419–421.

század derekán is ragaszkodtak az alacsony borvámhoz, a hazai bortermelők panaszai ellenére.[12]

Miután az erdélyi 18. század második felének keleti behozatalában már alig szerepelt készáru, Mária Teréziának csak egyetlen behozatali tilalmat kellett életbe léptetnie, amikor kihasználva az orosz–török háborút kitiltotta a forgalomból a török – vagy inkább talán bolgár – abaposztót, amely finomabb gyapjúból készült és nemcsak jobb, de még olcsóbb is volt a híres nagydisznódinál.[13] Később is csak a faggyú és az olcsó szappan behozatalát korlátozták, és ugyancsak a céhek kérésére többször betiltották a fonalkivitelt, a hazai ipar érdekében emelték a Konstantinápoly felé szállított len és kender kiviteli vámját.[14]

Az osztrák gazdaságpolitikának is egyik fontos célkitűzése volt a szomszédok gazdasági fejlődésének merkantilista ihletésű iparpártoló, manufaktúra alapító gazdaságpolitikájának hátráltatása, mert Bécsben és Erdélyben is úgy vélték, hogy a saját iparfejlődés záloga a szomszéd fejletlensége. E nézet érvényesítése olykor Erdélyre is visszaütött, hiszen akadt, aki Bécsben azért ellenezte a vajdahunyadi acélgyártás fejlesztését, mert attól tartott, hogy az orosz birodalomból ellesik a technikai eljárásokat, és így a stájer kaszák elvesztik hagyományos piacaikat.[15] Viszont a kor erdélyi közvéleményét is állandóan átszőtték az ilyen vagy hasonló aggodalmak. Brassó város 1750-i adóösszeírásának bevezetésében is az erdélyi keleti kereskedelem hanyatlásának egyik okaként a kézművesség havasalföldi térhódítását hozták fel.[16] Az útleíró Batthyány Vince is nyilván Brassóban hallotta, hogy a város éppen hadszíntérré vált „szomszédjainak tétlenségéből húz jelentős előnyöket".[17] Brassói tapasztalatok erősíthették meg Bethlen Eleket is abban az aggodalmában, hogy ha biztonságos állapotok lesznek a fejedelemségekben „Erdély kereskedelme

[12] Megtorlástól tartva kérte például 1724-ben Brassó város a vámemelések mellőzését. Blätter für Geist 1844. 45. sz. A havasalföldi borbehozatal korlátozásának negatív következményeire Zinzendorf is figyelmeztetett. OSZKK Quart. Germ. 139.

[13] A nagydisznódi takácsok véleményét idézi *Moga:* i.m. 173. Ezzel egybehangzó a nagyszebeni magisztrátusé és a brassói posztókészítő céhé is. OL F 61 69. A tilalomról *Müller:* i.m. 45.; *Eckhart:* i.m. (1922) 103., 118.

[14] OL F 46 1821: 9198, 1823: 4., 1797: 1318.

[15] OSZKK Quart. Germ. 265.

[16] OL F 50 1750-i összeírás.

[17] *Batthyány, V.:* Reise nach Constantinopel. Zeitschrift von und für Ungern 1802. IV. 141.

halálos csapást szenved."[18] Bécs pedig az erdélyi városok, a gubernium és a kancellária meg-megújuló kérésére még a 19. század elején is gátolta a kézműves-kivándorlást, olykor „rettentő criminalis büntetéssel" fenyegetve a kivándorlásra csábítókat.[19] Megtiltotta a havasalföldi fejedelmek iparpártoló törekvései nyomán életre hívott manufaktúrák üzemeltetéséhez szükséges nyersanyagkivitelt is.[20] Sőt az államkancellária az erdélyi kancellária kérésére vizsgálatot indíttatott a bukaresti osztrák konzulátus személyzete ellen, mert az állítólag nem akadályozta kellőképpen a havasalföldi ipar fejlődését.[21]

A kudarc érzése azonban nem csak Bécsben dolgozhatott. Bármennyire is „nemzeti" vagy birodalmi gazdasági egységteremtő jelentősége volt a politikának, irányítói a Habsburg-birodalomnál fejlettebb és sikeresebb Franciaországban is úgy érezhették a 18. század második felében, hogy a keleti gazdasági kapcsolatokat nem sikerült egyértelműen a saját javukra fordítaniuk.[22] Mert a 19. században már bármennyire is logikusnak tűnik a Nyugat technikai, gazdasági-társadalmi fölényének érvényesülése, a 18. században a készáru-nyersanyag csere egyelőre csak hozzájárulhatott az idevezető felhalmozási folyamatokhoz, akkor még „Európának mindig nagyobb szüksége volt a török birodalom termékeire", mint fordítva.[23] Sőt, a török birodalom nemcsak nyerstermékeket és félkészárukat dobhatott piacra, hanem egész sor luxusterméket, főleg textíliát. Európa fölényéről igazán csak akkor lehetne beszélni, ha az európai ipar az importált nyersanyagokból készült készárut küldte volna vissza. Erre viszont csak olyan esetekben kerülhetett sor, ha az európai ipar alkalmazkodott a keleti ízléshez, és így az európai áru „emancipálódott" a keleti piacon.[24] De a nyugat-európai ipar és vele a divat térhódítását igazában csak az 1820–30-as évek hozták meg. Ekkor köszöntött be az a helyzet,

[18] *Bethlen:* i.m. 100.

[19] OL B 2 1839: 855 idézi a gubernium egyik 1805-i körlevelét. A gubernium pedig az 1840-es években a kézműves-kivándorlás meggátlása érdekében figyelmeztette a nagyobb városok elöljáróságát arra, hogy a céhek ne akadályozzák a segédek mesterré válását. OL F 46 1842: 11986.

[20] Hofkammerarchiv, Siebenbürgen, r.N. 335. 1805-ben az udvari kamara az erdélyi kancellária kérésére megtiltja az erdélyi fejérföld havasalföldi kivitelét.

[21] OL B 2 1805: 587.

[22] *Morineau, Michel:* Naissance d'une domination. Marchands européens, marchands et marchés du Levant aux XVIIIe et XIXe siècles. Sep. Nice, 1976. 148.

[23] Uo. 163.

[24] Uo. 164.

aminek során – mint Erdélyben is tudomásul vették – „a nemzetek lassanként adózói lesznek annak, mely kezében a divat királyi pálcáját tartja".[25] Ekkor lett a török birodalom Nyugat-Európa támogatására szoruló „beteg ember", a félperifériából periféria, a nyugat-európai centrum perifériája.[26]

Ha tehát a 18. században a török birodalom nyugat-európai szemmel fejletlenebbnek látszott, az mégis a – népeit és a belső regionális munkamegosztással is egymáshoz kapcsolódó tájait maga alá rendelő – gazdaságon kívüli kényszer erőteljesebb alkalmazhatósága miatt nagyfokú belső konzisztenciával, önálló – Fernand Braudel kifejezésével élve – „gazdasági világként" kapcsolódott be a Balkán-félszigettel együtt „a világgazdaság" munkamegosztásába. Persze figyelnünk kell arra, hogy ugyan zárt, de a braudeli kritériumok szerint nem egészen „önmagában megálló univerzum", nincs például egyértelműen egy „kapitalista világvárosa". Viszont olyan volt, mint egy „hatalmas burok".[27] Gazdasági zártságát elsősorban politikai zártsága biztosította. Kívülről nem lehetett ide betörni. Európai kereskedő keleti partner nélkül nem boldogulhatott. Hogy az ortodox vallású kereskedők olyan otthonosan mozogtak a félhold árnyékában, az terepismeretüknek köszönhető, feltörhettek azokon a réseken, amelyeket a török államgépezet akarva-akaratlan nyitva hagyott. A görögök egyházi szervezetük és üzleti hálózataik révén valóságos államot alkottak az államban, nagyon is megerősítve a birodalmat, kihasználva az általa kínált lehetőségeket. A bizánci arisztokrácia lesüllyedt elemeiből és a házaló sorból felemelkedett nagykereskedőkből új elit született, amely lakhelyéről és központjáról, Konstantinápoly Fanar nevű negyedéről fanariótaként vált ismertté és rettegetté. A fanarióták nyelvtudásuk miatt a Porta külkapcsolatainak az intézésében is fontos szerepet kaptak, jutalmul pedig még – esetleges román önállósági törekvések megelőzésére – a dunai fejedelemségek trónjait is, természetesen a legmagasabb tisztségekkel. Aztán, ahogy elvárták tőlük, a fejedelemségeket teljességgel alárendelték a birodalmi hatalmi szempontoknak: az államszervezetet bizáncias bürokrá-

[25] Bentham Jeremias kézirataiból kiadta Dumont István. Franciából Récsi Emil. Kolozsvár, 1842. 167

[26] *Islamoglu, Huri–Keyder, Çağlar:* Agenda for Ottoman History. Review 1977. 1. sz. *Wallerstein, Immanuel:* The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research. Review 1979. 3. sz.

[27] *Braudel, Fernand:* Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. III. Le temps du monde. Paris, 1979. 12–33.

ciává tették, gazdasági életüket pedig periferizálták – amint azt az újabb román kutatás is hangsúlyozza.[28] A Nyugattal szembeni védekezés igénye ugyan olykor merkantilista jellegű gazdaságpolitikai lépésekre is késztette a birodalmi vezetést, de a merkantilista szemlélet jegyében európai mintára felállított törökországi és dunai fejedelemségekbeli manufaktúrák sorra megbuktak. Katonai-hatalmi szempontok érvényesítése mellett Konstantinápoly ellátásának biztosítása volt a török ún. antimerkantilista – inkább minősített, mint jól ismert és szakszerűen feltárt – gazdaságpolitika célja.[29] Kíméletlen hatalmi eszközökkel – a kereskedelem egyes ágainak monopolizálásával, a felvásárlási árak megszabásával – biztosította például azt is, hogy a dunai román fejedelemségek Konstantinápoly „éléskamrája" legyenek, bár az nyilván túlzás, hogy a viszonyokat jól ismerők szerint évente négy hónapon keresztül „táplálták" a birodalom fővárosát.[30] Viszont az a pénz, amit a felvásárlások során „a török fél" kiadott a fejedelemségekben, úgy került vissza hozzá, hogy a fanariótáknak ugyancsak egymásra kellett licitálniuk Konstantinápolyban, hogy a zsíros tisztségeket megkapják.[31]

[28] *Badescu, Ilie:* Sincronism european şi cultura critică romanească. Bucureşti, 1984. 54–64.

[29] *Stoianovich, Traian:* Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de bazar 1500–1800. Association Internationale d'Études du Sud-est Européen, Bulletin. (a továbbiakban: AIESEE) 1974. 112. Szemléletének érzékeltetésére: „Ez a monográfia fő célként annak bemutatását tűzte ki, hogy »a centrum« az uralkodó gazdaság (az európai és az atlanti) a török földbirtokosokkal és kereskedőkkel szövetségben, miként tudta megakadályozni »az oszmán birodalom« parancsgazdasági rendjét (économie de commande) abban, hogy racionális modern merkantilista védelmet biztosítson" magának (uo. 119–120). Mások pedig már a 18. századi török–európai kapcsolatokat is „egyenlőtlen cserének", illetve „gyarmati" jellegűnek minősítik. – *Kremmydas, Vassilis:* La Grèce au début du XIXe siècle: conjoncture et commerce. Études balkaniques 1981. 1. sz. – *Yannoulopoulos, Yannis:* Greek Society on the Eve of Independence. Ed. Clogg, Richard: Balkan Society in the Age of Greek Independence. Totowa, 1981. 19–20. A nyersanyag–készáru forgalom egyoldalú „gyarmati" jellegűnek minősítését, a jelző által feltételezett „politikai alárendelődés" hiányának hangsúlyozásával hárítja el *McGowan, Bruce:* Economic Life in Ottoman Empire. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600–1800. Cambridge, 1981. 10.

[30] *Laurencon, F. G.:* Nouvelles observations sur la Valachie. Paris, 1822. 6.

[31] *McNeill, William H.:* Europe's Steppe Frontier, 1500–1800. Chicago, London, 1964. 202–209.

Havasalföldnek az oszmán „gazdasági világba" való betagolódásának a mértékére némi fényt vet azért az is, hogy amikor a 18. század első harmadában az Olténiát megszállva tartó osztrák hatalom leértékelte a török pénzt, és emiatt elmaradtak a nagy török juhvásárlások, akkor ez olyan súlyos megrázkódtatást jelentett a lakosság számára, amit az osztrák gabonavásárlások sem tudtak ellensúlyozni. De később is, a török hadsereg igényeit az 1870-es évekig kielégítő bolgár textil-, illetve gyapjúipar nyersanyagszükségleteit is részben a román gyapjúval fedezte. Nem pusztán a brutális török hatalmi eszközöknek tulajdonítható, hogy az 1820-as években például a havasalföldi kivitelnek és a behozatalnak is több mint fele a török birodalommal bonyolódott le.[32]

A török birodalom „gazdasági egysége" nem biztosított és nem jelentett általános, kiegyensúlyozott gazdasági fejlődést, legalábbis a Balkánon nem. Mert „a balkáni gazdaság kereskedelmi szektora terjeszkedett, de ezalatt a balkáni gazdaság egésze hanyatlott", legalábbis abban az értelemben, hogy amíg „a balkáni kereskedők prosperáltak, a parasztságot a kizsákmányolás új formái közé szorították".[33] Különösen a görög és macedón területeken, ahol élelmes macedóniai pásztorokból, fuvarosokból, házalókból új és erős kereskedőcsoportok születtek a hirtelen virágzásnak induló, illetve népességük létszámában gyorsan gyarapodó városokban, miközben például az oly értékes és Európa-szerte keresett macedón gyapotot majdhogynem rabszolgasorba süllyesztett parasztok termelték és takarították be a török földbirtokosi és katonai-közigazgatási fennhatóság alatt. Az európai gabonaigények és a textilipar fonaléhsége a földművelést és a fonatást is a vagyonosok jó üzletévé tette.[34]

A 18. század közepétől amúgy is az európai levantei kereskedelem súlypontja a szír és az egyiptomi kikötőkből áthelyeződött a balkáni és az anatóliai kikötőkbe: Szalonikibe, Konstantinápolyba, Szmirnába. Megnőtt a híres balkáni vásárok: az uzundzsovói és szliveni jelentősége is. Így például nemcsak Szalonikin keresztül érkezett francia áru, hanem a lipcsei

[32] *Papacostea, Şerban:* Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718–1739). Bucureşti, 1971. 89–104., 130–138. – *Oţetea, Andrei:* Pătrunderea comerţului românesc în circuitul internaţional în perioda de trecere de la feudalism la capitalism. Bucureşti, 1977. 60–61.

[33] *Stoianovich:* i.m. (1960) 263.

[34] *Stoianovich:* i.m. (1974) 107–114.; *Vacalopoulos, A. E.:* History of Macedonia 1354–1833. Thessaloniki, 1973. 289–330.

vásárról is,[35] mert így kívánta a sokat emlegetett baratto, illetve cserekereskedelem egyensúlya is, tehát az, hogy aki árut adott el, annak vállalkozása rentabilitása érdekében vásárolnia is kellett.[36]

A napóleoni háborúk alatt aztán a görög hajók addig nem tapasztalt mértékben uralhatták a Földközi-tengert. A bécsi békével körülbelül egyszerre beköszöntő dekonjunktúra, a mezőgazdasági termékek keresletének hirtelen csökkenése viszont az elnyomottakat még a kizsákmányolás új formáival járó létalapjuktól is megfosztotta.[37] Az 1820-as években az ipari forradalom térhódítása Európában Nyugatnak a Kelettől való „függőségét" Kelet függésévé tette, megbontva a török birodalom tartományainak „gazdasági kohézióját".[38] A macedón gyapot például elvesztette jelentőségét, a textíliákat oly nagy tételekben piacra dobó görög háziipar pedig, először a fonás, aztán a szövés területén megroppant a nyugat- és a közép-európai import súlya alatt, s a kereskedő-vállalkozó rétegek sem lehettek már többé haszonélvezői a török birodalom fennmaradásának. A hatalom csúcsain fontos tisztségeket betöltő görög fanarióták is szembefordultak a török birodalommal akkor, amikor a társadalmi és nemzeti elégedetlenség az 1821-ben kirobbant nemzeti-felszabadító háborúhoz vezetett, melynek eredményeképpen aztán megszületett az önálló Görögország. A görögök délkelet-európai és közép-európai befolyása viszont egyre inkább a múlté lett.

Az 1820-as évek a dunai román fejedelemségek életében elsősorban politikai fordulatot hoztak. A görög szabadságharccal együtt zászlót bontó, majd azzal szembeforduló Tudor Vladimirescu vezette román népi-nemzeti szabadságharc vérbefojtása után a Porta a fanarióták helyett nemzeti fejedelmeket állított a dunai román fejedelemségek élére. De az 1828-i orosz–török háborút követő drinápolyi béke már gazdaságilag is függetlenítette a dunai fejedelemségeket a Portától, mezőgazdasági termékeiket nem kellett többé piaci ár alatt a török kereskedők rendelkezésére

[35] *Svoronos, N.:* Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris, 1956; *Stoianovich:* i.m. (1960) 96–100.; *Mehlan, Arno:* Die Messen auf dem Balkan, in der Türkenzeit. Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte. 1938. 13–39.

[36] *McGowan:* i.m. 16.

[37] *Kremmydas:* i.m. 137–139.

[38] *Morineau:* i.m. 163., 180.

bocsátani, s a dunai kikötőket azontúl akadálytalanul kereshették fel a nyugat-európai hajók is.[39]

A nyugat-európai gabonaigények olyan kihívást jelentettek, aminek a hatására a dunai fejedelemségeknek az állatexport túlsúlyáról a gabonáéra berendezkedő gazdasági élete végre kiszakadhatott az oszmán „gazdasági világból". A drinápolyi béke után elinduló gazdasági folyamatok európai horderejét jól jelzi, hogy Nagy-Britannia ugyan gabonabehozatalának csak néhány százalékát biztosította a két nagy román dunai kikötőből, Galaţiból és Brăilából, de ez mégis számottevő, ha arra gondolunk, hogy 1847-ben az írországi ínség alkalmával még meg is haladta a dél-oroszországi behozatalt, egyébként hol 10%-a, hol pedig 50%-a volt annak.[40]

Az önállósuló fiatal balkáni államok és a nemzeti önállóságra törő területek számára a világgazdaságba való közvetlen bekapcsolódás a fejlődés távlatait villantotta fel, még akkor is, ha a regionális munkamegosztás a centrum és a periféria kapcsolatrendszerében működve kizsákmányolási viszonyt is jelentett, de immár elsősorban a török felvásárlási monopóliumokban megtestesülő gazdaságon kívüli kényszer brutális alkalmazása nélkül. És a nagy változás elősegítette a hazai kapitalista fejlődést. Persze nem egyik napról a másikra. Gyötrelmes válságokkal és vajúdásokkal teljes átmeneti korszak kezdődött az 1830-as évek elején. A brassói román levantei kereskedők virágkora részben a Kárpátokon túli változásnak köszönhető, ennek voltak és lehettek a haszonélvezői. Hogyan és miként – ezt próbáljuk több megközelítésben elemezni. Hogyan alakult és miként értékelhető a Délkelet- és Közép-Európát összefűző kapcsolatrendszer, amelynek egyik láncszemét éppen a brassói kereskedők tevékenysége jelentette.

Ha Nyugat-Európa gazdasági hatása Délkelet-Európában nem is előzmények nélkül, de szinte lökésszerűen érvényesült, a Habsburg-birodalom és a török birodalom közötti munkamegosztás már úgy jellemezhető, hogy inkább „fokozatosan alakult ki, egymást meghatározó alárendeltségi viszonyok láncolataként",[41] melyben Erdélynek is fontos szerep jutott. A Habsburg-birodalom szívósan és francia szemmel még látványosan is tört

[39] *Penelea, Georgeta:* Consideraţii asupra comerţului extern al Tării Româneşti în epoca regulamentară. Terra Nostra, 1973. 323–331.; *Platon, Gh.:* Geneza revoluţiei române de la 1848. Iaşi, 1980.

[40] *Cernavodeanu, Paul–Marinescu, Beatrice–Gavrila, Irina:* Comerţul britanic prin Galaţi şi Brăila 1837–1853. Revista de istorie 1978. 4. sz. 629–649.

[41] *Braudel:* i.m. 36.

előre. A francia levantei kereskedelem helyzetének felmérését célzó vizsgálatok során keserűen kellett tudomásul venni, hogy amíg 1789-ben Törökország forgalmának felét Franciaországgal bonyolította le, az 1810-es évek végén még 15%-át sem, Ausztria részvétele viszont a török külkereskedelemben 15%-ról 25%-ra nőtt, miközben Angliáé 14%-ról 30%-ra. És még Egyiptomban is az osztrák textília hódít teret a francia rovására.[42] A Habsburg-birodalom és benne Erdély földrajzi helyzetéből és gazdasági életének szerkezetéből következően a nyugat- és közép-európai hatásokat közvetítette, elősegítve és előkészítve a délkelet-európai tájak és elsősorban a dunai fejedelemségek bekapcsolódását a világgazdaságba.[43] E kapcsolatrendszer jellemzésekor pedig számot kell vetnünk annak a valószínűségével is, hogy minél jobban távolodunk a világgazdaság dinamikáját meghatározó centrumtól, annál kevésbé érvényesül az egymással szomszédos tájak munkamegosztásában az egyoldalú alá- és fölérendeltségi viszony, és egyre erősebb a kölcsönös függés. Következik ez a térség tagoltságából. Thünennek – akit Marx mellett a 19. század legnagyobb közgazdászaként tartanak számon – igazolódott a sémája. Nem csak az ő képzeletbeli városát veszik úgy körül a különböző fejlettségű zónák, hogy ahogy távolodunk a központtól, úgy fordul bennük intenzívről extenzívre a gazdálkodás jellege. Amit viszont e modellből hiányol a világgazdaságban és a gazdasági világokban gondolkodó szemlélet, az az egyenlőtlen csere ténye. De a Thünen-gyűrűket nem áthághatatlan határok választják el egymástól. A séma – Imreh István találó kifejezésével – mozgásrendet ír le.[44] A fejletlenebb terület sokat vesz át a fejlettebbtől, és ezt annál könnyebben teheti, minél kisebb a szintkülönbség, ami új és új formában ugyan újratermelődhet, de húzó-szívó hatást gyakorolhat. Látni fogjuk, sok vonatkozásban ebben rejlett Brassó – gazdasági világokat egybefogó és a maga Thünen-köreit kidolgozó – kereskedelmének jelentősége.

Ez a brassói kereskedelem az 1840-es években virágzott igazán, hordozói számára is sokat ígérően. És aligha véletlen, hogy az Erdélyben uralkodó gazdasági szemlélet most már elvetette a 18. században javallt eszközök alkalmazásának lehetőségét délkeleti szomszédjaival szemben.

[42] Paris, Archives du Ministère des Affaires Étrangères. Mémoires et documents. Turquie, vol. 38. F. Beaujour összesítő jelentése.

[43] Ezért hangúlyozza a román történetírás, hogy a „délkelet-európai osztrák gazdasági expanzió gyarmatosító jellege ellenére kedvezett a román kereskedelem fejlődésének". Istoria Romîniei III. Bucureşti, 1964. 654.

[44] *Imreh István:* A törvényhozó székely falu. Bukarest, 1983. 146.

Amikor ugyanis 1845-ben a Mikó Imre elnöksége alatt működő diétai közigazgatási bizottmány „Erdély népességének arányosításáról és külföldi telepek általi neveléséről" operátumot dolgozott ki, számbavéve a hazai gazdasági fejlődési lehetőségeket, akkor az ország határait nem akarta például lezárni a román gabonabehozatal előtt, mert „valamint igen nemtelenül cselekszik, ki a kültéren vetélytársának akadályozása által kívánja győzelmét biztosítni, úgy egy Ország nemzeti jólétét nem a szomszéd ipar gátlása által, hanem saját erejének kiösmerése és kimívelése által emelheti fel állandólag".[45]

Az erdélyi gazdasági fejlődésben a 18. század végéig és főleg a következő évtizedekben elért eredményeket aligha lehet egyszerűen csak a gazdaságpolitikának tulajdonítani, mint olykor a kortársak tették.[46] Miután ezek nagyon is mély történeti alapokra épültek, úgy látszik, a gazdaságpolitikai intézkedések egyszerre jelezték és jelölték ki Erdély helyét a kelet-európai regionális munkamegosztásban.[47] Elemzésével annak a folyamatnak a jobb megismeréséhez is kívánunk hozzájárulni, melynek során a gazdasági kapcsolatok hatalmas hálójában még „maguk a nemzeti gazdaságok is újratermelik az általános sémát", hiszen „önellátó régiókkal vannak megtűzdelve és körülvéve, azt lehet mondani, hogy a világ tele van perifériákkal, gazdaságilag gyengén fejlett országokat, zónákat, sávokat értve ezalatt".[48] Ugyanakkor ezek mellett fejlettebb

[45] OL F 135 119. cs. A törvénykezési osztály jegyzőkönyve. 1845. március 11-i ülésszak.

[46] *Serres, M.:* Voyage en Autriche, ou essai statistique et géographique sur cet Empire. Paris, 1814. IV. 143.; *Demian, J. A.:* Tableau géographique et politique du royaume de Hongrie. Paris, 1809. II. 145.

[47] Havasalföldnek a világgazdaságba való bekapcsolódását tárgyalja *Chirot, Daniel:* Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Colony. New York–London, 1976. A Habsburg- és az oszmán birodalom belső regionális munkamegosztásáról az etnicitás előtérbe helyezésével új kísérlet *Cole, John W.:* Ethnicity and the Rise of Nationalism. Red. Cole, John W.–Beck, Sam: Ethnicity and Nationalism in Southeastern Europe. Amsterdam, 1981. 105–134 Erdélyt – délkelet-európai kapcsolatainak mellőzésével – Ausztria, aztán a dualista Magyarország „belső kolóniájaként" állítja be *Verdery, Katherine:* Ethnic Relations and Hierarchies of Dependency in the Late Habsburg Empire: Austria, Hungary and Transylvania. Uo. 1–28. Ezt az álláspontot módosítva, dolgozatunkkal sokban egybehangzóan a Habsburg-birodalomnak mint „nemzetközi félperiférián belső félperiféráját" írja le Erdélyt. *Uő:* Transylvanian Villagers. Berkeley, Los Angeles, 1983. 141.

[48] *Braudel:* i.m. 55.

tájakat találunk, melyek a hegyvidék és síkvidék munkamegosztásából adódó szerepen túlmenően centrális szerepet is játszottak.

Hogy következtetéseinket előlegezzük: Erdély a kelet-közép-európai peremvidéken a kisipari, a kézműipari termelés szintjén a centrum szerepét játszotta Délkelet-Európa felé, ipari és kereskedelmi szempontból egyaránt „közvetítő" és „szűrő" funkciója volt Kelet és Nyugat között. Hogyan látták és értékelték sajátos peremhelyzetüket a kortársak? És milyen fogalmi rendszerbe ágyazva mutatta be a szakirodalom azt a kapcsolatrendszert, amelynek Erdély is részese volt?

Erdély társadalomfejlődésének fő vonalai, szellemi kultúrájának fő irányai, de a regionális munkamegosztásban játszott szerepe miatt is a helyüket és helyzetüket méregető és kereső reformkori kortársak – adottságaikat és lehetőségeiket szándékosan vagy beidegződéseiktől vezettetve „öntudatlanul" túlbecsülve vagy éppen lebecsülve – büszkén vallották, vagy ironikusan tették szóvá, hogy hazájuk „a polgárosodott Európa utolsó keleti pontja", bár még „távol fekszik azon iránytól, melyet a polgárosodás jelölt ki".[49] Mégis, ha bécsi pénzügyi körök jóindulatát akarták megnyerni, tapasztalt brassói román kereskedők is hangsúlyozták, hogy „Erdélynek mint a dunai fejedelemségekkel és a Levantéval szomszédos országnak igen fontos helyzete van ezekkel az országokkal szemben, amelyeknek nincs ipara, aztán Brassó ipara a legnagyobb figyelmet érdemli Ausztria kereskedelme szempontjából, amelynek elsősorban a Levante felé kell terjeszkednie".[50] S ha az 1820-as évek elején tranzitforgalma révén Nagyszeben „az osztrák szárazföldi levantei kereskedelem harmadik kapuja"[51] (Zimony és Orsova után), Brassó – az idézett román kereskedők kifejezésével – „Ausztria legkeletibb városa" lett, Erdély legjelentősebb kereskedelmi és ipari központja, „a küszöb a gazdag Kelet Kapujában".[52] Sőt – egykorú szóhasználat és szófejtés alapján –, a Levante kapujában, bár az erdélyiek általában a Dunától délre kezdődő területeket, a szorosabb értelemben vett európai Törökországot

[49] *Kőváry László:* Erdélyország statisztikája. Kol. 1847. 287., hasonlóképpen *Chrismar, F. S.* Skizzen einer Reise durch Ungarn in die Türkei. Pest, 1834, 75.

[50] Ioan I. Pantazi és Dimitre Teclu beadványa a bécsi Kredit-Anstalt igazgatóságához 1857-ben. Közli *Pavlescu, Eugen:* Meşteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII–XIX). Bucureşti, 1970. 517.

[51] *Hietzinger, Carl B.:* Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums. II. Wien, 1820. 334.

[52] Comerciul nostru. Gazeta Transilvaniei 1884. 40. sz.

értették Levante alatt, miközben a dunai román kikötők és Bukarest is már a levantei kereskedelem „fő helyeinek" számítottak.[53] Igaz, a szakirodalom és az egykorú szóhasználat igen gyakran a levantei kereskedelem alatt Triesztnek a Földközi-tenger északi partvidékével lebonyolított forgalmát érti, a török birodalommal való szárazföldi forgalmat pedig keleti kereskedésként tartja számon, de miután ez a nyelvi különbségtétel nem következetes, mellőzhető.[54] A keleti annyiban pontosabb, hogy tágabb, mint a sejtelmes levantei, aminek hangoztatásával nyilván saját jelentőségüket akarták kiemelni az érdekelt kortársak. Hiszen jellemző a korra, hogy még annak az „évszázados történészvitának" a során kibontakoztatott nézetek is, melyek arra kerestek választ, hogy áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon vagy sem, szorosan kapcsolódtak „a keleti kérdésnek" a 19. század közepi fejleményeihez: a területi hódítás és kereskedelmi terjeszkedés igényeihez és reményeihez.[55] Az 1820-as évek végétől a már szinte csak Brassón keresztül bonyolódó levantei kereskedelem fogalma mindenesetre a regionális munkamegosztással is szorosan összefonódott. A kortársak úgy határozták meg, hogy „a levantei termények felvásárlásából és a mi kézműipari termékeink, aztán az ún. gyarmat- és fűszeráruk cseréjéből áll",[56] vagy úgy, hogy a „szomszédos idegen tartományok nyersterményeinek behozatala és készárukivitel s a Törökországgal való tranzit.[57]

Nem célunk a szakirodalomnak az idevágó megközelítéseit és állásfoglalásait meghatározó mozzanatok feltárása, annak bemutatása sem, hogy ezek mennyiben a nagy szemléleti irányok és ezek változásainak a függvényei és részei. Azt viszont látnunk kell, hogy a szakirodalom megközelítései a brassói jelenség kapcsolatrendszerének, illetve a kapcsolat-

[53] Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt an das hohe k.k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten über den Zustand der Gewerbe, des Handels und der Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirks im Jahre 1852 (a továbbiakban: Bericht, 1852) Kronstadt, 1853. 134.

[54] *Pach Zsigmond Pál:* Egy évszázados történészvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? Századok 1972. 4–5. sz. 851.

[55] *Pach:* i.m. 888.

[56] A brassói román kereskedők meghatalmazottainak beadványa a bécsi kereskedelmi minisztériumhoz 1850-ből. – *Gologan, N. G. V.:* Cercetări privitoare la trecutul comerţului românesc din Braşov. Bucureşti, 1928. 174.

[57] Verhandlungen der Handels- und Gewerbekammer für den Kronstädter Kammerbezirk in Siebenbürgen. I. évf. 1851. Kronstadt, 1852 (a továbbiakban mindvégig: Verhandlungen) 195.

rendszer elemeinek súlyozásában térnek el egymástól. Ma azt mondhatjuk, hogy „az egyenlőtlen csere" oldaláról vizsgálódva lehetett úgy értékelni a brassói ipari és kereskedelmi világot egy nagy kizsákmányolási láncolat részeként: egyszerre kizsákmányoló és kizsákmányolt félként.[58] Ezzel többé-kevésbé egybehangzóan, de az ipari világ teljesítőképességének bizonyos fokú alábecsülésével a – Kelet és Nyugat közötti tranzitban is szerepet játszó – brassói román kereskedőket a „közvetítő kereskedelem" hordozóiként is be lehetett mutatni, mint akiknek létalapja „az általuk két oldalról kizsákmányolt" népek, illetve területek „fejletlensége" volt, ahogy azt Marx a nyugat-európai és a gyarmati világ, valamint a kereskedő és az ipari világ kapcsolatainak elemzése során A tőkében leírta.[59] Az osztályviszonyokat organikus-patriarkális modellbe ágyazó Nicolae Iorga, a román múlt megelevenítésének felülmúlhatatlan mestere a nemzeti történelem látószögéből is méltán látta a brassói román kereskedőkben a román nép etnikai egységének hordozóit. A kelet-európai regionális munkamegosztás kapcsolatrendszeréből az Erdélyre és a román fejedelemségekre összpontosító szemlélet pedig a brassói jelenség viszonylagos autonómiáját állítja előtérbe.[60]

Ezen előzmények nyomán a továbbiakban a kereskedői tevékenység előtérbe állításával, vagy inkább annak oldaláról vizsgáljuk azt, hogy Erdélynek a munkamegosztásban játszott szerepét mennyire tették lehetővé a fejlődés fővonalához kapcsolódó olyan feltételek és meghatározó mozzanatok mint: 1. a termelőerők koncentráltsága, 2. az árutermelésnek kedvező jogi feltételek, 3. a kedvező gazdaságföldrajzi adottságok, 4. a fejlettebb területekkel való szoros kapcsolatok, melyek lehetővé teszik a

[58] A nyersanyag–késztermék árucsere természetének ismeretében nem véletlen annak hangsúlyozása, hogy „a brassói iparnak és kereskedelemnek az a különleges szerepe volt, hogy egyrészt osztrák részről félgyarmati kizsákmányolás szenvedő alanya, ugyanakkor azonban fő piaca, a még fejletlenebb román fejedelemségek viszonylatában maga is gyarmatosító szerepét játszotta". *I. Tóth Zoltán:* Magyarok és románok. Bp. 1966. 382.

[59] *Bărbat, Al.:* Dezvoltarea şi decăderea ultimei grupări de negustori de intermediere al Braşovului în sec. al XIX-lea. Studii, Revista de istorie 1963. 4. sz.

[60] Az elmúlt évtizedek román szakmunkái ezeket a kereskedelmi-gazdasági kapcsolatokat a román politikai nemzeti egységet megelőző és hordozó „gazdasági egység" egyik megnyilvánulásaként mutatják be; összefoglaló jelleggel *Axenciuc, Victor–Tiberian, Ioan:* Premise economice ale formării statului naţional unitar român. Bucureşti, 1979.

fejlettebb technikai eljárások behozatalát és meggyökereztetését, 5. az iparnak a fogyasztók igényeihez való alkalmazkodása és egyben az igényszint meghatározása, 6. a piacra való behatolás és a tartós kereskedő tevékenység zavartalanságának biztosítása.[61] Nemcsak azért indokolt a kereskedői tevékenység előtérbe állítása, mert a regionális munkamegosztás fenntartásában elengedhetetlen szerepe volt, hanem azért is, mert annak egyik minőségi jellemzője.

[61] *Miskolczy Ambrus:* A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán. Ethnographia 1982. 3. sz. 416–417.

2. A HABSBURG-BIRODALOM KERESKEDŐPOLITIKÁJA ÉS A BRASSÓI KERESKEDŐCSOPORTOK JOGI HELYZETE

Birodalmak, országok és különböző tájak gazdasági és azzal szoros összefüggésben politikai erőviszonyait jól jelzi a kereskedőnek, a felhalmozás igazi biztosítójának és haszonélvezőjének a hovatartozása, állampolgársága. Ha ugyanis a centrum és periféria kapcsolatrendszer feltérképezésében nehézségekbe ütközünk, akkor könnyen eligazít az, hogy „a legegyszerűbb, ha nem is éppen a legjobb, mindenesetre a legkönnyebben elérhető kritérium a külföldi kereskedőtelepek megléte vagy hiánya". Hiszen „ha egy városban vagy országban a külföldi kereskedő uralja a terepet, akkor az önmagában bizonyítja, hogy ez a város vagy ország alárendeltje annak a gazdaságnak, melynek a kereskedő a képviselője".[1] Az erdélyi császári-királyi alattvalók persze nem tarthatták kézben a havasalföldi gazdasági életet, a „brassói áruval" legfeljebb itt-ott a vásárok világának lehettek központi alakjai, és elérhették azt, hogy vezető szerepre tegyenek szert magában az erdélyi terepen, háttérbe szorítva török alattvaló verseny- és vetélytársaikat.

Ha a Brassóban (és az ott is) tevékenykedő kereskedők jogállására tekintünk, világosan és élesen elkülönülnek a török és az osztrák, pontosabban a császári-királyi alattvalók. Ez utóbbiak pedig a következő csoportokból állnak: a görög kompánia tagjai, a bolgárszegi külvárosi görög, román és más lakosok, a görögkeleti kereskedőpolgárok és végül a keleti kereskedőtársadalomtól elkülönülő, attól független szász városi kereskedőpolgárok. Valamennyiük jogállásának tartalmát és egymáshoz való viszonyát annak előrebocsátásával próbáljuk elemezni, hogy az a mélyben zajló folyamatokhoz is igazodva alakult.

[1] *Braudel, Fernand:* Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. III. Le temps du monde. Paris, 1979. 28.

A Kelet–Nyugat függőségről mondottakkal egybehangzóan emelte ki a történetírás azt, hogy a Habsburg-birodalomban, különösen Magyarországon a 18. század első kétharmadában a török alattvaló kereskedők uralták a terepet.[2] Igaz, azért is, mert kevesebb vámot fizettek, mint az osztrákok, akiknek áruit más mérték szerint vámolták el egészen az 1760-as évek végéig, az 1770-es évek elejéig, amikor a kereskedelempolitikai meggondolások végre felülkerekedtek a vámjövedelmekre figyelő kincstári szempontok érvényesítésén.[3] De a vámkedvezményeknél nagyobb jelentősége lehetett a cserekereskedelem lehetőségeinek. A török alattvalók sok nyersanyagot hoztak be az osztrák és cseh ipar ellátására, de az örökös tartományokban nem nagyon vásároltak ipari termékeket. Ezeket – amint említettük javarészt nyugat-európai: angol, francia, belga árukat – Sziléziából és Szászországból szerezték be. Viszont „az örökös tartományi vagy magyarországi kereskedők ilyen kettős haszonnal járó kereskedést nem űzhettek, mivel nem volt kivinni valójuk, a vámkülföldről meg e célból nem hozhattak be semmit".[4] Ráadásul a török alattvalók a Habsburg-birodalomban, főleg Magyarországon szabadon mozoghattak. Hiába tiltotta meg még III. Károly a kiskereskedelmi tevékenységüket, nem engedvén meg csak a török áruk nagybani eladását, ezt és az ehhez hasonló rendelkezéseket nem lehetett végrehajtani. Ha megpróbálták, akkor a török alattvalók, a félig-meddig osztrák alattvalókhoz számító privilegizált „görög" kereskedőkkel szövetkeztek a különböző előnyök közös kihasználása érdekében, például úgy, hogy – a brassói iparosok bosszúságára is – a török alattvaló hozta át a vámon az árut, amit a „hazai" kereskedő adott el. Sőt, gyakran a földesurak és megyék a korlátozó utasításokkal szemben érdekeiknek megfelelően pártfogolták a „görögöket". Az esetleges török retorziók és a szorosabb porosz–török közeledés megelőzése miatt is tanácsosabb volt az engedékenység. Az 1770-es évekig – írja Eckhart[5] – „bármily gazdasági kárt is el kellett tehát viselni a nagyobb politikai kár elhárítása

[2] *Herzfeld, Marianne:* Zur Orienthandelspolitik Österreichs unter Marie Theresia in der Zeit von 1740–1771. Archiv für österreichische Geschichte 1919. 108. sz. – *Eckhart Ferenc:* Kereskedelmünk közvetítői a 18. században. Századok 1918.

[3] *Herzfeld:* i.m. 291–306. – *Eckhart:* i.m. 376. Az osztrák alattvalóknak a törökökkel való egyenlő elvámolásának indokoltságát hangsúlyozta az erdélyi kincstartóság számvevősége is. OL F 199. Nr. 30. 210 ex Majo 1770.

[4] *Eckhart:* i.m. 391.

[5] Uo. 363. – A vámszabályok „kijátszásáról" ír *Herrmann, Georg Michael Gottlieb von:* Das alte und neue Kronstadt. I. Hermannstadt, 1883. 416.

végett". Így, miután Keleten csak a török alattvaló ortodox kereskedők működhettek hatékonyan, megnyerésük és megtelepítésük a Habsburg-birodalom gazdaságpolitikájában külön sürgető és önálló feladatként jelentkezett.

A Habsburg-birodalom vezető körei az erdélyi fejedelmek politikáját folytatták, amikor továbbra is privilegizált helyzetet biztosítottak az örményeknek és a görögöknek.[6] Az utóbbiaknak Erdély már olyan szilárd bázisa lett, hogy Sziléziában például erdélyieknek, „Siebenbürger"-nek nevezték őket.[7] A szász városok erős önkormányzata és a török birodalom hatalmi súlya miatt a görögök helyzetének szabályozása sokkal súlyosabb bel- és külpolitikai feladat volt, mint az örmények viszonylag gyors és sikeres megtelepítése, hiszen a görög kompániák széles rést ütöttek a szász alkotmány egységén.

Már 1701-ben az uralkodó szeptember 12-i privilégiumával „az összes erdélyi görög kereskedő társulata" kérésére egy összegben a kincstárnak fizetendő évi adó fejében „királyi védelmébe" vett „valamennyi és minden egyes Erdélyben kereskedő görög nemzetbeli kereskedőt". Megerősítette a nagyszebeni kompánia, már 1636-ban is külön privilégiummal biztosított belső igazságszolgáltatási jogkörét. 1718-ban pedig a brassói görög kompánia 1678-i privilégiumát erősítette meg, amely a nagyszebeniéhez hasonló belső autonómiát tett lehetővé, és a kérdés külpolitikai horderejének következtében, beleegyezett abba, hogy a Porta kielégítésére időben begyűjthessék adójukat.[8]

A kompániához való tartozás amolyan – jobb kifejezés híján – kettős állampolgárságot jelentett, hol annak előnyeivel, hol hátrányaival. Ingatlant, házat és földet nem szerezhettek, de az „idegenekkel", a külföldiekkel szemben általában kicsinyben is árulhattak. „Sőt – az 1746-i vizsgálat egyik tanúja szerint Brassóban a kompanisták –, még e felett a város bíráját is megtalálták, hogy az idegen görögöknek a singgel és fonttal való árulást ne engedje meg az ő károkra", így aztán „ma sem mernek a

[6] *Trócsányi Zsolt:* Gesetzgebung der fürstlichen Epoche Siebenbürgens und Rechtstellung der Balkangriechen in Siebenbürgen. Études balkaniques 1971. 1. sz. – *Cicanci, Olga:* Companiile greceşti din Transilvania şi comerţul european în anii 1636–1746. Bucureşti, 1981.

[7] *Turczynski, Emmanuel:* Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos. München, 1959. 7.

[8] Ezeknek a privilégiumoknak több másolata és a privilegizálást megelőző kérvények és beadványok található OL F 234. VI. d. szekrény, 1. fasc.

Compagnián kívül valók árulni singgel, fonttal és lottal, hanem csak titkon".[9] Csakhogy ekkor a városi hatóságok a kompániának sem akarták engedni a kicsinybeni árulást, „hanem csak darabjával és mázsával", mire akadt olyan kereskedő is, aki kilépett onnan „a Város keze alá adván" magát.[10] S ha e vonatkozásban az áruval rendelkező kereskedő és a hatalmi eszközöket igénybe vevő hatóságok közötti harcban sikerült megtalálni a kiskapukat, azt viszont sohasem engedték, hogy „a városi cíviseken kívül" a kompanisták, vagy a városi igazságszolgáltatás alá tartozó, polgárjoggal nem rendelkező, külvárosi görögök és románok a belvárosban bérelt „boltjaiknak ajtait a közönséges utca, vagy a piac felé nyissák és tartsák"; nyilván így akarták éreztetni a különbséget a törvényes bevett nemzethez tartozók, a polgárok és „a külföldiek", valamint a város falain kívül lakók, a „jövevények" között.[11]

Ami magukat a kompanistákat illeti – úgy látszik –, érdekeiket mérlegelve nyilvánították magukat egyik vagy másik birodalom alattvalóinak. Így, amikor 1747-ben néhány nagyszebeni kompanistától a birodalom érdekeit sértő pénzkivitel szándékának vádjával osztrák pénzt koboztak el a városi hatóságok, akkor az időközben a belgrádi békével megújított osztrák–török kereskedelmi szerződésre és a nemzetközi jogi normákra, a jus Gentiumra hivatkozva kérték sérelmeik orvosolását, hiszen „mindazonáltal mi többire idegen országi és az Othomanica Portának subditusi vagyunk, ott levén lakása egész familiánknak és magzatinknak, de mint maradéki az mi Progenitorinknak, az ide szokott kereskedéssel élünk".[12] Fél év múlva viszont, amikor Nagyszebenben a városi kiskereskedelem egyes ágainak monopolizálását célzó szász kereskedőtársaság kezdett megalakulni, akkor már azzal érveltek, hogy mivel több mint száz éve „a haza többi polgáraival és lakosaival együtt fizetik a vámot és az adókat, és nyakukról levetvén a barbárok igáját és jurisdictióját, szinte mind e hazában születtek, itt nősültek és családjukkal együtt a fejedelem és a fejedelemség jurisdictiója alatt állnak, méltányos, hogy a haza fiainak neveztessenek"[13] és ha kellett, azt is hangoztatták, hogy mint „már

[9] Uo. 3. fasc. 141. p.

[10] Uo. 146. p.

[11] A brassói kereskedők 1769/70-i összeírásában a magisztrátus a belvárosi polgárkereskedőket indigenának nevezi, a városi igazságszolgáltatás alá tartozó bolgárszegieket advenának és a kompanistákat externusnak. OL F 61 88.

[12] B. A. R. Ms. lat. 8. 3–4. ff.

[13] Uo. 98. f.

emlékezetet felülmúló idő óta mint állandóan és tartósan megtelepedett polgárok és honosok" teljesítik a kincstárral szembeni kötelességeiket, s míg a törökök 5%-os értékvámot fizetnek, ők hetet, még akkor is, ha Erdélyben „extraneusnak" tekintik őket a szász városi hatóságok.[14]

Az erdélyi keleti, illetve délkeleti kereskedőtársadalomnak a csúcsát alkotó kompanisták állampolgárságának képlékenysége, s az udvar tartózkodása attól, hogy olyan lépéseket tegyen, amelyek nagyobb tömegben vonzották volna be a török alattvaló kereskedőket, nem csupán a szász rendi alkotmánnyal szembeni – kénytelen-kelletlen – kíméletet jelzi, hanem bizonyos fokig azt is, hogy Nyugat e peremvidéke a Keletet nem tudta maga alá rendelni. De még így is a két kompánia egész Erdély kereskedőtársadalmát új erőkkel feltöltő fontos kirajzási központ is lehetett. Elsősorban a nagyszebeni. Mert például, amikor 1702-ben összesen 229 erdélyi görög kereskedőt írt össze a kincstartóság, akkor ennek szinte felét a nagyszebeni kompanisták tették ki, Nagyszebenben 108-at tartottak számon, Brassóban csak 20-at.[15] S míg a nagyszebeni kompánia fennhatósága még a marosvásárhelyi görögökre is kiterjedt, a brassóié a fogarasiakra, egész addig, amíg ezek a kereskedők fekvőbirtokot, házat nem szereztek és bele nem olvadtak a helyi városi vagy nemesi társadalomba (nevüket is ennek megfelelően változtatva).[16] Ennek a kirajzásnak tulajdonítható, hogy a nagyszebeni kompánia létszáma az 1770-es évekre mintegy 40 főre olvadt le.[17] Ha pedig arra gondolunk, hogy a nagyszebeniek elsősorban tranzittal és luxusáruk forgalmazásával foglalkoztak – hiszen 1790-ig Nagyszeben guberniumi székhely is volt –, és a brassóiak a tranzit mellett a helyi iparnak a nyersanyaggal való ellátásában, valamint az erdélyi iparcikkek Kárpátokon túli elhelyezésében is fontos szerepet játszottak,[18] akkor a brassói görög kompánia létszámának növekedése – az 1770-es

[14] Uo. Ms. lat. 11. 4. f.

[15] OL F 234 VI. d. 1. fasc.

[16] *Cicanci:* i.m. 102. A jogi-társadalmi helyzet és a névváltoztatás kiragadott példájaként jelezzük a következő esetet: mint a brassói görög kompánia tanúsította, a fogarasi születésű nobilis Georgius de Szabo először a nagyszebeni kompánia tagjaként működött, majd Brassóba házasodott és 1773-ban belépett az ottani kompániába, hogy – mint Szabó György de Fogaras szerződést kötve – az egyik szász kereskedővel alapítson közös boltot, amelyet a magisztrátus hamar be is záratott, mire Georgius Szabo alias Petrisor néven fellebbezett a kincstárhoz. OL F 199. Nr. 40. 114 ex Januario 1776.

[17] OL F 61 88.

[18] *Cicanci:* i.m. 119–151.

évekre jóval 40 fölé – az erdélyi ipar fejlődésére és az ipari tevékenység térhódítására is utal.[19]

Ugyanakkor a görög kompanisták és a tucatnyi vagy a tucatnyinál alig több belvárosi szász kereskedő mellett „Brassó Bolgárszeg nevű külvárosában emlékezetet felülmúló idő óta, a brassói polgárok bármiféle ellentmondása nélkül románok, görögök és más vándor népek élnek (aliaeque gentes peregrinae)". Abból a privilégiumból idéztünk, melyet szintén 1701-ben adott ki az uralkodó a suburbiumi görögök és „más kereskedők" panaszainak orvoslására, biztosítva, hogy „az indigenátusi jognak örvendő polgárok" és „a városi jog és törvények" sérelme nélkül házat vehessenek, építhessenek és kereskedhessenek.[20] A kompanisták igyekeztek a bolgárszegieknek adott kiváltságokkal is élni,[21] akár házat is vehettek (amire Nagyszebenben nem volt példa[22]), de ekkor előbb-utóbb ki kellett lépniük a kompániából. És ha ezt tették, akkor természetesen a városi igazságszolgáltatás alá kerültek, polgárjog és privilégium védelme nélküli, külvárosi lakosnak minősültek. Legfeljebb a kormányszervekhez pártfogásért folyamodhattak a városi hatóságok ellenében. Az 1701-i privilégiumot ugyanis a brassói magisztrátus nem akarta elismerni, mert a cseh–osztrák kancellária adta ki és nem hirdették ki a szokásos hivatalos úton. A felsőbb hatóságok, a kincstartóság, az udvari kamara és az erdélyi kancellária viszont gyakran e privilégium szemmeltartásával orvosolta ezeknek a sajátos jogállású bolgárszegi kereskedőknek a panaszait és a városi fennhatóságtól függetlenedni akaró külvárosiak sérelmeit is.[23] Számuk 1702-ben 24-re rúgott, 1770-re pedig mintegy megháromszorozódott.

Amíg a kompanisták tevékenysége átfogta egész Délkelet-Európát, beleértve a Fekete-, az Égei- és a Jón-tenger mellékét (hiszen a 18. század elején jelentős részük Trapezuntból, Szmirnából származott, később pedig Macedóniából, Görögországból és a bolgár területekről), a bolgárszegiek tevékenységének súlypontja – bár közöttük is sokan kereskedtek olyan

[19] OL F 391 1. cs.

[20] A szakirodalomban jól ismert privilégium több másolata és a privilegizálást megelőző beadványok találhatóak OL F 234 VI. d. 3. fasc.

[21] *Herrmann:* i.m. 406. A 18. század végén pedig a kompánia a maga számára követelte a diétától a privilégium kiadatását. OL F 135 1795: 96.

[22] *Cicanci:* i.m. 44.

[23] Az erdélyi harmincadügyekkel az 1830-as években foglalkozó Spina, udvari számtanácsos összeállítása a görög kompániák és kereskedők jogairól. OL F 226 10. cs.

fontos és jellegzetes „török áruval", mint a gyapot, és akadt, aki eljutott Velencébe, Lipcsébe és Konstantinápolyba is – Havasalföldre esett.[24] Elsősorban ők helyzeték el a brassói kézműipar termékeit. Jogi helyzetüket tekintve valóságos „külföldi kolóniát" alkottak a Kárpátokon túl. A 17. század második felétől a havasalföldi fejedelmek az áruforgalom zavartalanságának érdekében többször is komoly kiváltságokat adtak „az idegen" brassói kereskedőknek. Egész sor adónem alól mentesítették őket, lehetővé téve, hogy egy összegben fizessék adójukat, önálló kereskedőcéhekbe szerveződjenek, áruikat kicsinyben is árulhassák, mint erre a kiváltságukra oly féltékeny hazaiak. Sőt földbirtokot, elsősorban szőlőket is vásárolhattak, és olykor még helyi tisztségeket is vállalhattak.[25]

A Habsburg-birodalomnak határozott lépéseket kellett tennie, ha érdekeit és törekvéseit igazán hatékonyan érvényesíteni tudó kereskedőréteget akart teremteni. Az 1770-es évek meg is hozták ennek lehetőségét. Az orosz–török háborút lezáró 1774-i Kücsük Kajnardzsi-i béke sokat lazított a Portának a dunai fejedelemségekre nehezedő gazdasági befolyásán. Az 1780-as évek elején felállították a dunai fejedelemségek belpolitikáját oly nagymértékben alakító orosz konzulátusokat, mire az osztrák birodalmi vezetés is hasonló érdekképviseleti szerveket harcolhatott ki. Márcsak azért is, mert az orosz törekvések ellensúlyozására a Porta szívesen tett kisebb-nagyobb engedményeket kevésbé veszélyes szomszédjának. Igaz, hogy az osztrák vezető köröket is olykor megkísértette a komolyabb területi terjeszkedés vágya és lehetősége. Még Kaunitz is olykor el-eljátszott nagyobb balkáni területek bekebelezésének gondolatával. Mária Terézia viszont éppen azok gazdasági fejletlensége és anarchikusnak tűnő belső viszonyai miatt nem tartotta tanácsosnak a gazdasági expanziót politikaival párosítani.[26] „Beérte" Bukovina bekebelezésével és azzal, hogy gazdaságilag kamatoztassa az orosz nagyhatalmi előretörést. „Így

[24] *Baiulescu, Bartolomeiu:* Monografia comunei bisericesci gr. or. române a Sfintei Adormirii. Braşov, 1898. 51–57. – *Stinghe, Sterie:* Documente privitoare la trecutul românilor din Şchei., Braşov, 1906. 34. – *Iorga, Nicolae:* Istoria comerţului românesc. Epoca mai nouă. Bucureşti, 1925. 43.

[25] *Urechea, V. A.:* Istoria românilor. I. Bucureşti, 1891. 467., II. 183. – *Iorga, Nicolae:* Braşovul şi Românii. Bucureşti, 1905. 393–397. – *Meteş Ştefan:* Relaţiile comerciale ale Tarii Românesti cu Ardealul pînă în veacul al XVIII-lea. Şighişoara, 1920. 169., 199–206.

[26] *Plaschka, R. G.:* Austrian Policy toward the Balkans in the second half of the eighteenth century: Maria Theresia and Josef II. East European Quarterly 1975. 4. sz.

alakult ki az a furcsa helyzet, hogy a Habsburg-birodalomnak sikerült a román országokban gazdasági túlsúlyt biztosítania, politikai nélkül, miközben a cári birodalom a pártfogó hatalom státusában jelentősebb gazdasági behatolás nélkül tett szert politikai befolyásra."[27] De nemcsak az orosz nagyhatalmi előretörést kamatoztatta Ausztria, hanem az angoloknak a franciákkal szembeni tengeri fölényét is. Így aztán az a francia Balkán-utazó, aki Bukarestben, Galacban, Iaşiban, Várnában (innen láttą a havasalföldi fővárost is elérhetőnek) kereskedőházak felállításával vélte a francia hegemóniát biztosíthatónak, keserűen állapította meg, hogy Bécs a maga „hatalmas hálózatával okozta a legtöbb kárt Marseille kereskedelmének".[28]

Ennek az osztrák gazdasági túlsúlynak az „osztrák" kereskedő volt az eszköze és hordozója, kedvező helyzetével a fejedelemségekben most már nem egy vonatkozásban „felülmúlva a brassóiak régi mentességeit".[29] Az osztrák konzuli befolyás elég erős volt ahhoz, hogy a fejedelemségekbeli nagykereskedők közül sokan érdekeik veszélyeztetése nélkül felesküdhessenek császári és királyi alattvalónak, aminek következtében a hazaiaknak, mármint a fejedelemségbelieknek nem maradt más, csak a kiskereskedelem, bár a fejedelmek védelmet biztosítani akaró merkantilista törekvései ellenére még abban is nemegyszer osztozniuk kellett „az idegenekkel", elsősorban az osztrák alattvalókkal.[30] A török birodalom belső bizonytalansága ezúttal kedvezett az osztrák gazdaságpolitikának, hiszen amikor a lázadó pasák egy-egy virágzó macedóniai várost kifosztottak, akkor annak földönfutóvá tett lakói állítólag ezrével telepedtek át a Habsburg-birodalomba,[31] mely most már egyre inkább részese lett Nyugat gazdasági nekilendülésének. Kereskedői nem egyszerűen csak az osztrák ipart látták el nyersanyaggal, hanem a nyugati cikkek mellett egyre inkább osztrákokat is vittek Keletre, bár a nagykereskedői haszon nagy, olykor legnagyobb részét az Ausztria és a török birodalom közötti pénzkereskedés biztosítot-

[27] *Oţetea, Andrei:* Pătrunderea comerţului românesc în cîrmuitul internaţional în perioada de trecere de la feudalism la capitalism. Bucureşti, 1977. 34.

[28] Paris, Archives Nationales, Ministère des Affaires Étrangeres B III. 242. *Fourcade, Henry:* Nations sur les nouveaux établissements à former sur les côtes de la Mer Noire. (Paris, 15 Messidor an dix)

[29] *Iorga:* i.m. (1925) 90.

[30] *Urechea:* i.m. I. 98–99.

[31] *Turczynski:* i.m. 68–70.

ta.[32] Az sem „véletlen, hogy a dunai fejedelemségekben első hitelműveleteket az idegen kereskedők, főleg az osztrák alattvalók bonyolították le. Mivel itt a kereskedelmi jog összefonódott a polgárival, s külön intézkedések nem biztosították a hitelt", annál több biztonságot ígért a konzul befolyása, hiszen minden osztrák alattvaló peres ügye a konzuli igazságszolgáltatás hatáskörébe tartozott.[33] Hangsúlyozták is a bukaresti osztrák alattvalók 18. század végi tevékenységének elemzői, hogy „ami a román társadalomra gyakorolt hatását tekintve valóban új és forradalmi volt, az éppen az osztrák császári és királyi alattvalók tevékenysége Havasalföldön, ennek bekapcsolása a nemzetközi kereskedelembe, hatásuk a feudális uralkodó osztályra, a kereskedés, különösen a pénzzel való kereskedés iránti hajlamuk felkeltése".[34] Ugyanakkor kereskedősorból is emelkedtek tisztségviselő nagybojárrá.[35]

Erdélynek földrajzi fekvése miatt ipari termelésének fontosságát messze meghaladó jelentősége volt ezeknek az osztrák gazdaságpolitikai céloknak az érvényesítésében. Az uralkodó nem is késett újraszabályozni a keleti kereskedelemmel foglalkozó rétegek és csoportok jogi helyzetét. 1777-ben olyan privilégiumot adott a két görög kompániának, amelynek értelmében azok tagjai, ha leteszik az állampolgári esküt, a kereskedés terén éppen olyan jogokat élveznek, mint az osztrák alattvalók, miközben továbbra is a kompániális igazságszolgáltatás alá tartoznak.[36] Egyelőre annyiban engedett az udvar a szász városoknak (melyeknek érdekeit nagyon is sértette az „idegen" közjogi testület), hogy csak a „Görögországból vagy Macedóniából" származóknak engedte meg a belépést, öt év múlva II. József már a fejedelemségekbeli görögöknek is, miközben korlátozta kiskereskedői tevékenységüket.[37] Ugyanakkor határozottan előírták, hogy valamennyi

[32] *Ionescu-Gion, G. I.:* Istoria Bucurescilor. Bucureşti, 1899. 462–464. – *Limona, E.–Limona, D.:* Negustori bucureşteni la sfîrşitul veacului al XVIII-lea. Relaţiile lor cu Braşovul şi Sibiul. Studii. Revista de istorie 1960.(a) 4. sz.; *Uő:* Aspecte ale comerţului braşovean în veacul al XVIII-lea. Negustorul aroman Mihail Ţumbru. Studii şi materiale de istorie medie. Bucureşti, 1960(b) IV.

[33] *Otetea:* i.m. 139.

[34] *Limona, E.–Limona, D.:* i.m. (1960 a). 108.

[35] *Columbeanu, Sergiu:* Research Prospects in Rumanian Historiography (Wallachia, 1770–1830). Rumanian Studies. 1971–72. Leiden, 1973. 138–139.

[36] Közli *Incze József:* Az erdélyi nagyfejedelemségben lakó szász nemzetnek törvénykezés módja. Brassó, 1837. 207–224.

[37] *Papacostea-Danielopolu, Cornelia:* Organizarea şi viaţa culturală a companiei „greceşti" din Braşov (sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea). Studii istorice sud-est europene. I. Bucureşti, 1974. 169–170.

tag hozza át családját és vagyonát a török birodalomból. Ingatlant azonban továbbra sem szerezhettek, vagy ha szereztek, akkor ki kellett lépniük az oly nagyfokú védelmet biztosító kompániából. De nem kerülhettek be még a polgárok közé. Az ide vezető út megnyitása pedig már azért is időszerű volt, mert Magyarországon már néhány éve lehetővé tették a görögök számára az ingatlanszerzést.[38]

Az 1780-as évek elején II. József híres concivilitási rendelete olyan rést tört a szász alkotmányon, hogy az ortodox keleti kereskedők végre megszerezhették a polgárjogot, házat vehettek az addig oly féltve őrzött belvárosban.

Brassó belvárosának összetétele pedig egyik évről a másikra sokat változott. Míg 1760-ban csak két belvárosi ház nem volt szász kézben és egyetlen görögnek sem volt polgárjoga,[39] két évtized múlva 34 kereskedő családfő és 16 román mészáros nyert polgárjogot,[40] a század végén pedig 60 ortodox családfő élhetett polgárjoggal,[41] amit az is megkönnyített, hogy 1785-től a polgárjog megszerzéséhez nem kellett feltétlenül a város falai között[42] a belvárosban házat venni. Az 1820-as években pedig a szász városi polgárok körében hangoztatott általános panasz ellenére, hogy „egy generáció múltával, a házak többsége a görögök kezébe kerül",[43] csak 15 belvárosi házuk volt.[44] Tíz év múlva viszont már kétszer annyi, aztán tíz év alatt megint megkétszereződött a belvárosi ortodox háztulajdonosok száma.[45] A belvárosi lakosságnak pedig 7–8%-át tették ki görögök és a románok (az előzők mintegy 2%-át, az utóbbiak pedig 5%-át), míg az egész város lakosságának több mint egyharmada, azaz relatív többsége volt román[46] (1/a és 1/b táblázat). Mindenesetre a románok és a görögök is

[38] *Gyömrei Sándor:* A kereskedelmi tőke és szerepe Pest-Budán 1849-ig. Tanulmányok Budapest múltjából. XII. 202.

[39] *Teutsch, Friedrich:* Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. II. Hermannstadt, 1907. 230. – OL F 50 1750-i adóösszeírás, Brassó.

[40] *Baiulescu:* i.m. 77.

[41] OL F 46 1799: 4972

[42] *Herrmann:* i.m. II. 236.

[43] *Bethlen, Alexis:* Über die Industrie und den Handel Siebenbürgens. Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 1822. 134.

[44] OL F 46 1829: 11 462.; *Baiulescu:* i.m. 117.

[45] Braşov. Arhivele statului. Tabellae rectificationis. 1824, 1844.

[46] *Hintz, Johann:* Bevölkerungsverhältnisse im Kronstädter Distrikt nach der 1839er Zählung. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt, 1848. III. 107. – az 1850/51-i népszámlálásból közöl Der Satellit 1851. 113. Egész Erdély népszámlálásának községsoros összesítéseinek lelőhelye: OL F 551 1. cs.

1/a táblázat

Brassó város hazai népességének nemzetiségi megoszlása a kérdezettek saját vallomása szerint 1851 januárjában

Városrészek	Román	Szász	Magyar	Német	Cigány	Görög	Cseh	Zsidó	Örmény	Galíciai	Angol
Belváros	329	3176	394	735	–	143	86	63	42	28	3
Óváros	1082	2257	349	346	45	–	–	–	5	–	–
Bolonya	434	680	1362	267	616	–	8	3	–	7	–
Bolgárszeg	5805	1095	770	269	119	62	10	1	–	–	–
Méheskertek	458	12	–	6	–	–	–	–	–	–	–
Derestye	619	16	64	15	–	1	–	–	–	–	–
Felső Tömös	19	10	26	21	–	1	–	–	2	–	–
Alsó Tömös	1	11	57	17	–	–	–	–	–	–	–
Összes	8747	7257	3022	1676	780	207	104	67	49	35	3

Forrás: 2. fejezet 46. jegyzet

1/b táblázat

Brassó város népességének megoszlása illetősége szerint 1851-ben

Városrészek	Hazai népesség Erdélyből			Idegenek				Távol lévő népesség	Jelen lévő népesség
				Más korona-tartományból		Külföldről			
	Összes	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Összes	Összes
Belváros	4999	395	1678	214	12	39	9	–	7346
Óváros	4084	82	455	57	3	15	2	–	4598
Bolonya	3377	29	183	14	1	1	–	60	3545
Bolgárszeg	8131	34	256	12	–	3	–	–	8436
Méheskertek	476	–	–	–	–	–	–	–	476
Derestye	715	4	–	–	–	1	–	21	699
Felső Tömös	79	2	4	1	–	–	–	–	86
Alsó Tömös	86	3	3	1	–	–	–	–	93
Összes	21947	549	2479	299	16	59	11	**81**	25279

Forrás: 2. fejezet 46. jegyzet

joggal oszthatták a városi polgár ama nézetét, hogy „akié a ház, azé a város".[47] Még akkor is, ha háztulajdonnal együttjáró polgárjog sokat veszített értékéből és a városi vezető pozíciók a szász patriciátus kezében voltak és maradtak. A polgárjog megszerzése nemcsak az elégtétel érzésével tölthette el őket, hanem komoly gazdasági előnyöket is jelentett. Ameddig Brassó városában reggel 9-kor meg nem szólalt a harang, addig a külvárosi és vidéki lakosok a belvárosi piacon nem vásárolhattak élelmiszert sem.[48] A borkimérés, a korcsmároltatás mindig is a polgárjoghoz volt kötve. Egykor, s még nem is oly rég csak a polgárok tarthattak az utcára nyíló boltot, sőt egykor még az otthoni szövésben és a házi kenyérsütésben is akadályozni akarták a városi hatóságok a külvárosok lakóit akkor, ha nem valamelyik céh számára dolgoztak.[49] A polgárjog védelmet biztosított, arra hivatkozva lehetett tiltakozni a céhek túlkapásai ellen, sőt az 1810-es és 1820-as években a polgár privilégiumaival élve akartak megküzdeni a török alattvaló kereskedők nyomasztó versenyével, hiszen a polgárjognak Magyarországtól eltérően Erdélyben később is nagy jelentősége volt.

II. József szerencsétlen kimenetelű török háborúja nyomán megtorpant az osztrák keleti kereskedők előretörése, és nemsokára megint erősebb lett a háborúktól vérző Európa függősége a török birodalomtól, ennek belső anarchiája és az 1806–1811-i orosz–török háború ellenére. A szisztovói békében a Habsburg-birodalom kötelezte magát, hogy a „törökök" kereskedői tevékenységét nem szorítja meg azért, hogy rájuk erőszakolja a császári-királyi alattvalóságot.[50] Ezek a törökök viszont nemcsak a Balkánon mozogtak könnyebben, de – főleg az 1810-es évek osztrák tarifaváltozásai nyomán[51] – nem egy árufajta után kevesebb vámot fizettek,

[47] *Thirring Gusztáv:* Sopron házai és háztulajdonosai 1734-től 1839-ig. Sopron, 1910. 10.

[48] *Jickeli, Otto Fritz:* Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung. Hermannstadt, 1913. 46. – *Pavlescu, Eugen:* Meşteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII–XIX) Bucureşti, 1970. 254.

[49] *Răduţiu, Aurel–Gyémánt, Ladislau:* Supplex Libellus Valachorum în variantele Românesti de la Şchei. Cluj-Napoca, 1975. 61–65. közli a bolgárszegi „városiak"-nak a belvárosi hatóságok elleni 1773-i beadványát (II.) Józsefhez. Az erre fel elindított kivizsgálás jegyzőkönyvét őrzi OL F 234 VI. d. 3. fasc.

[50] Az egyezmény osztrák részről való megszegését keserűen tette szóvá *Herrmann:* i.m. II. 413.

[51] *Bethlen:* i.m. 117. a vámokról készített táblázatos kimutatásával is a török alattvalók további előretörését jósolgatta. Panaszkodott a nagyszebeni kompánia is OL F 46 1820: 9791. 1825-ben a Kommerzhofkommission javaslatára aztán újra egységesítették a vámokat. *Kopetz:* i.m. II. 209.

mint az osztrákok. A sajátos előnyök kihasználása végett a két birodalom alattvalói az osztrák és az erdélyi hatóságok tilalmazása ellenére igyekeztek is társulni, lehetőleg egy családon, rokonságon belül. „Osztrák" részről főleg a kompanisták, akiket ingatlantulajdon nem kötött a Habsburg-birodalomhoz, és Mária Terézia privilégiuma ellenére is, közülük nagyon sokan a majdani hazatérés szándékával léptek be a kompániába, természetesen a császári-királyi konzuli védelem biztosítása érdekében. Ha pedig ez sem bizonyult hathatósnak, akkor néha még orosz konzuli pártfogással cserélték fel; mint 1810 körül, amikor a török ellen harcoló orosz hadseregek parancsnoka időlegesen felfüggesztette az erdélyi-havasalföldi kereskedelmet, vagy az 1810-es évek végén, amikor az osztrák alattvalóknak megint aránytalanul sok vámot kellett fizetniük.[52]

Jellemző, ahogy a kompániáknak a concivilitási rendelet nyomán hirtelen megcsappant létszáma, a konjunktúrák és a válságokkal járó nyerészkedési lehetőségek vonzásában egy évtized múlva újra megnőtt. Az 1790-es években a nagyszebeni majdnem 30-ra esett létszáma újra 40 fölé kezdett emelkedni. A brassóié 30-ról 50–60-ra, sőt az 1810-es években volt olyan esztendő, amikor 80-ra emelkedett, hogy aztán egy évtized múlva megint 30-ra essen vissza.[53]

A császári-királyi alattvaló kereskedőpolgárok és a fejedelemségekbeli osztrák konzulátusok valósággal a kompanistákat tették felelőssé a gazdasági pangásért. A kincstár megkárosításával és a „hazai" elemek érdekeinek állandó megsértésével vádolták őket. Bécsben egy évtizeden keresztül foglalkoztak a kompániák korlátozásának gondolatával, amíg a panaszok nyomán 1811-ben, majd 1815-ben az uralkodó megtiltotta az újabb tagfelvételt, méghozzá a kompániák teljes felszámolásának távolabbi célkitűzésével.[54] De aztán 1825-ben évekig húzódó tárgyalások után, a keleti kereskedelem fellendítése érdekében feloldották a tagfelvételi tilalmat. Sokat már ez sem segített a kompanisták helyzetén, az elkövetkező évtizedekben a két kompánia alig tudott egy-egy tucatnál több tagot toborozni. Hiába sikerült a kompanistáknak és Bécsbe szakadt támogatóiknak elhitetni a helyi és birodalmi vezető körökkel, hogy nyelv- és

[52] Stan Popovici jelentése a Cserey Miklós guberniumi tanácsos elnöklete alatt működő erdélyi kereskedelmi bizottmánynak. OL F 46 1823: 4743.

[53] L. 19. jegyzet.

[54] OL B 2 1803: 2836, 2599, 1806: 1881, 2592, 1808: 692, 1810: 2194. F 46 1814: 9172, 1818: 1572.

terepismereteik, rokonsági kapcsolataik és az otthoniakkal való nemzeti kötelékek révén – hiszen „onnan származnak, honnan a levantei áruk" – egyedül ők képesek újra felvirágoztatni a nyomasztóan pangó osztrák keleti kereskedelmet, illetve annak erdélyi ágát.[55] Az újabb gazdasági nekilendülés aztán a brassói kereskedőpolgárok, elsősorban a románok virágkorát hozta magával.

Pedig az 1810–20-as évek ez utóbbiak számára is rendkívül nehéz időszak volt. Igaz, a jónevű, de megélhetési gondjai miatt aztán Bécsbe költöző nagyszebeni Kleinkauf úgy látta, hogy a török alattvalók túlsúlya mellett „az utóbbi időben a román kereskedők létszáma, különösen Brassóban, első kereskedővárosunkban mintegy néhány százra duzzadt, akik nemzetiségük és kereskedői alapjuk kimutatása nélkül itt honosak lettek, és a hazaiak által teljesen feladott török kereskedelem előnyeit magukhoz ragadták". A bolgárszegi görög, román és bolgár kereskedők viszont szintén visszasírták a múltat, amikor az ő kezükben volt „a kézműipari áruk forgalmazása". Az így panaszkodó kereskedőpolgárok alárendeltségét jelzi az is, hogy kimaradtak a török ezüst- és aranypénzek oly nagy hasznot biztosító és rendkívül jelentős behozatalából. (Tevékenységük részletes leírásában ugyanis nem említik a pénzkereskedést.[56]) Sőt, ez a gazdasági alárendeltség még „politikaival" is párosult. Mert lehet, hogy „a Porta nem ismerte azokat az elveket", amelyeket az osztrák kormányzat oly messzemenően követett, amikor „alattvalóit mindenütt, minden erejével védte", míg a külföldön céget alapító egykori alattvalóiban „a diván elveszett fiait látta, akik a birodalom védelmére nem jogosultak és javát sem szolgálják",[57] viszont az ököljog megtűrésével kegyetlen bosszút állhatott a „hűtlenségért". Panaszkodtak is az említett bolgárszegi kereskedők, hogy az osztrák alattvalónak jól megrakott szekerével 30–40 lépést kell hátrálni, ha törökkel találkozik és ha nem akarja, hogy „pisztollyal köszöntsék", hiszen a török még az árakat is töltött fegyverrel diktálja. Így nemcsak hogy az erdélyi áruk oly fontos elhelyezési központjaiba nem tudnak eljutni, mint a szliveni és az uzundzsovói vásárra, de még a

[55] OL F 46 1823: 4743., Cserey Miklós összefoglaló jelentése az erdélyi kereskedelemről. Wien, Hofkammerarchiv. Kommerzhofkommission. r.N. 1158. 1771–1782. ff.

[56] OL F 46 1823: 4743.

[57] A konstantinápolyi osztrák internuncius jelentése 1820-ból. HHStA, Staatskanzley, Türkey, VII. 15.

ruszcsuki és giurgiui lerakatukat is kénytelenek voltak felszámolni, s Havasalföldre menekülni, ahol újabb veszélyek lestek rájuk. Az 1821-i görög és román nemzeti szabadságharc megtorlásaként a dunai fejedelemségekben az osztrák alattvalók százait kényszerítették a mohamedán vallásra. Erdélyben pedig valósággal szatócs szintre süllyesztik őket. Persze sok lehet ebben a túlzás, hiszen meg akarták tiltatni, hogy a Barcaságon és Háromszéken az „idegenek", a török alattvalók maguk fonassák a gyapotot.[58]

A brassói magisztrátus viszont a céhek anyagellátásának biztosítása érdekében nem engedett a kereskedőpolgárok kérésének. Metternich pedig mind az 1810-es, mind az 1820-as évek végén retorzióktól tartva ellenezte a török alattvaló kereskedők tevékenységének nagyobb mérvű megszorítását. Hiszen a török alattvalók Bécsben az ottani görögökkel együtt alkották a kolónia magvát jelentő egyházközséget, amíg az 1820-as évek fejleményeinek hatására egy részük fel nem vette az osztrák állampolgárságot, a másik pedig vissza nem tért új hazájába: Görögországba. Magyarországon és Erdélyben is ezzel meg is kezdődött a görög diaszpórák utánpótlásának elapadása. Az 1830-as években Nagyszebenben 9 olyan török alattvalót tartottak számon, akik tartósan ott működtek. Brassóban 34-et, akik közül 5 házat vásárolt vagy kompanista lett.[59] A 40-es években pedig mintegy 20-an vették fel az osztrák állampolgárságot.

Időközben ugyanis, az 1830-as években, a török alattvaló kereskedők helyzete a Habsburg-birodalomban rosszabbra fordult. A brassói román kereskedők még azt is el akarták érni, hogy csak osztrák alattvaló birtokos kereskedő kezességére mellett tehessenek a török alattvalók az erdélyi vámnál árunyilatkozatot.[60] Azoktól pedig, akik Brassóban házat vettek, megvonták az adó alóli kedvezményeket, kötelezték őket a hűségeskü letételére. S amíg a „törökök" a Habsburg-birodalomban csak nagyban kereskedhettek, s csakis az ún. török áruval, a dunai fejedelemségekben viszont 1820-tól „az osztrákok" már kicsinyben is árulhattak, hiszen „a bukaresti nagykereskedő-társaság feloszlatása megnyitotta az ország kapuit az osztrák és általában az idegen kereskedelemnek",[61] sőt az osztrák alattvalók beléphettek a céhekbe is.[62] Dehát – amint az újabb szakiro-

[58] OL F 46 1823: 4743., 1822: 8198.
[59] OL B 2 1819: 4617, 1827: 680, 1835: 72., F 46 1827: 3241.
[60] OL B 2 1833: 4079, F 226 1834: 94.
[61] *Urechea:* i.m. XII. 386.
[62] *Arcadian, N. P.:* Industrializarea României. Bucureşti, 1936. 63–64.

dalom is több vonatkozásban megerősítette[63] – az 1780-as években is az osztrák konzul tanúsága szerint „az egész kereskedelem és a legszükségesebb igények kielégítésére szolgáló manufaktúrák idegenek kezében vannak. Az első helyen az Albániából és Macedóniából jövő görögök állnak, utánuk a néhány erdélyi román, az örmények és a zsidók Galíciából". Szinte szó szerint közölhette ezt a helyzetképet az 1820-as évek egyik országismertető kézikönyve, az erdélyiek számbeli csekélységére való utaló szó elhagyásával.[64]

Azok a kortársak pedig, akik Havasalföld angol és francia gazdasági és politikai orientációjának eszményét képviselték, úgy látták, hogy amíg „a cár szándékai világosak", Ausztria célkitűzései felfedése nélkül „elsősorban a fejedelmektől és a törököktől kapott privilégiumai érvényesítésére tör. Béke idején anyagilag több hasznot húz, mint Oroszország". Amikor pedig az 1834-i portai fermán elrendelte a kiskereskedelmet folytató külföldiek megadóztatását, akkor egykorú francia megfigyelő szerint „Metternich olyan makacssággal szegült szembe e jogos igénnyel, hogy ez mintegy jelzi a mértékét annak az ellenállásnak, melyet akkor fejt majd ki, ha lesz" jogcíme az osztrák hatalmi törekvések érvényesítésére.[65]

A Habsburg-birodalom és dunai fejedelemségek gazdaságpolitikája így tette lehetővé és segítette elő „kívülről" az erdélyi levantei kereskedőpolgárság kialakulását és megerősödését. Ha pedig ezt a társadalmi képződményt belső szerveződésének lényeges mozzanataival akarjuk jellemezni, akkor először társadalmi egységét, etnikai sokszínűségét és nemzeti tagoltságát emelnénk ki.

[63] *Giurescu, Constantin C.:* Contribuţiuni la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei române pînă la 1848. Bucureşti, 1972.

[64] *Raicevich, Ignaz Stephan:* Geschichte, natürliche Beschaffenheit und Verfassung der Walachey und Moldau. Strassburg, 1790. 83. – *Lindau, Rudolf:* Die Walachei und Moldau. Dresden, Leipzig, 1829. 69.

[65] *Colson, Félix:* De l'état présent et de l'avenir des Principautés de Moldavie et de Valachie. Paris, 1839. 215.

3. A BRASSÓI KERESKEDŐCSOPORTOK ETNIKAI, NEMZETISÉGI ÉS TÁRSADALMI TAGOLÓDÁSÁRÓL

Amikor az etnikai és nemzeti mozzanatnak a keleti és a levantei kereskedők társadalomszerveződésében játszott szerepét vizsgáljuk, akkor először azt kell szemügyre vennünk, hogy mit jelentett „görögnek" lenni Erdélyben a 18. század elejétől a 19. század derekáig. És miután az erdélyi görög diaszpóra a közép- és kelet-európai görög kereskedőhálózat részét alkotta, természetesen szorosan kapcsolódva a Balkánhoz, első kérdésünk az, hogy mit jelentett görögnek lenni Délkelet- és Kelet-Közép-Európában.

Az újabb kutatások is igazolták Nicolae Iorgát, aki szerint Közép-Európában „kezdetben nemzeti jelleg nélkül balkániak voltak azok, akiket görögnek neveztek, noha voltak közöttük románok és szlávok"; főleg macedorománok és bolgárok.[1] A sokat emlegetett gens=genos a 17. században nem etnikai, hanem vallási tartalmak hordozója volt.[2] A Balkánnak a kereskedői tevékenység által is kialakított „gazdasági egysége", a vallási és egyházi identitás, a török nyomás „mindegyik nép nemzeti tudatával párhuzamosan közös, balkáninak nevezhető öntudatot fejlesztett ki".[3] Ez aztán a hellenizmus kibontakozásával: a görög nemzeti kulturális fejlődéssel és politikai öntudatosodással egyre inkább görög jelleget öltött. A román dunai fejedelemségek gazdasági periferizálódásukkal párhuzamosan – Iorga találó és gyakran emlegetett kifejezésével – „Bizánc utáni Bizánc"-cá váltak, persze – ugyancsak Iorga szerint – „a bizánci formák és a balkáni valóság" egybeszövődésével.[4] Konstantinápoly maradt továbbra

[1] *Papacostea-Danielopolu, Cornelia–Demény, Lidia:* Grecs, Roumains, Bulgares et Serbes dans la Compagnie „grecque" de Braşov (1777–1850): AIESEE Bulletin 1972. 267–268.

[2] *Cicanci, Olga:* Companiile greceşti din Transilvania şi comerţul european în anii 1636–1746. Bucureşti, 1981. 174.

[3] *Svoronos, N.:* Le commerce de Salonique au XVIII[e]s. Paris, 1956. 356.

[4] *Papacostea-Danielopolu, Cornelia:* Intelectualii români din principate şi cultura greacă, 1821–1859. Bucureşti, 1979. 152.

is „a görög világ" vallási-szellemi központja, de a jászvásári és bukaresti művelődési-oktatási intézmények révén a fejedelemségekbe tevődött át a görög kulturális élet súlypontja. A sokat emlegetett görög–román szimbiózisnak, a fanariótákkal családilag is összekapcsolódó román nagybojárság görög vagy görögös művelődésének köszönhetően a felvilágosodás eszméit terjesztő görög könyvkiadás a fejedelemségekben az egyházi hierarchia nyomásától mentesebben, nyugodtabban bontakozhatott ki.[5] A 18. század végéig nagyon is találó a „görög" kereskedőtársadalomban oly fontos szerepet játszó macedorománok többségét „etnikailag vlachnak (illetve románnak) és kulturálisan görögnek" jellemezni,[6] és ugyanez vonatkozik az Erdélyben nagy szerepet játszó bolgárokra is.

Erdélyben a görög, a feltételezettnél változatosabb tartalmú gyűjtőfogalom lehetett. A kereskedői foglalkozás egyik szinonímája, s még azok a görögök is, akik nem voltak kompanisták az élet igényeinek természetes érvényesülése következtében valamiféle privilegizált helyzetet és természetesen presztízst élveztek, mintha csak valamiféle hallgatólagosan elismert politikai nemzetet alkottak volna. Az 1733-i görög összeírásban egész sor olyan Questor Graecust találunk, akik a Natione Graecusokon kívül, mint Natione Valachus, Bulgarus, Rascianus szerepelnek, hiszen „nem nemzetükre, hanem csupán foglalkozásukra nézve görögök".[7] A fogarasi görögök összeírásában pedig a Brassóba adózó románok mellett olyan Natione Graecust is találunk, aki már nemes, és így természetesen olyan nemes táblabírót is, aki már Hungarus.[8] Ez utóbbi példánk már a természetes asszimiláció és társadalmi integráció útjára-módjára utal, ami azonban a magyarországihoz képest szerényebb méretű volt; Erdélyben a görögök (és a macedorománok) sorából nem emelkedtek ki olyan tekintélyes nemesi családok sem, mint Magyarországon.[9]

Bár a fenti példák nagyon is beleillenek a már vázolt képbe, mégsem lehet általános érvényű következtetéseket belőlük levonni. A görög és nem görög viszonyt mindig konkrétan kell vizsgálni, nincs könnyen ráhúzható séma. Brassó és Nagyszeben görög társadalmát például ekkortájt több

[5] Erről a magyar irodalomban legutóbb *Borsi-Kálmán Béla:* A román reformnemzedék bölcsőjénél. Mozgó Világ 1981. 12. sz.

[6] *Stoianovich:* i.m. (1960) 279.

[7] Michael Talaba fogarasvidéki alkapitány vallomása. Inquisitoria relatoria in oppido Fogaras ratione verorum et nativorum Graecorum peracta, 1749. OL F 234 VI. d. fasc. 1.

[8] OL F 234 VI. d. fasc. 1., 4. – *Cicanci:* i.m. 162.

[9] *Füves Ödön:* Görögök Pesten. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1972.

vonatkozásban is eltérő magatartásforma jellemezte. A 18. század legelején Nagyszebenben a görögök még társultak is az örményekkel, de 1723-ban a kompánia már úgy határozott, hogy büntetés terhe mellett egy tagja sem „társulhat szásszal, vagy magyarral, vagy románnal, vagy örménnyel és egyszerűen szólva, bármiféle idegen kereskedővel, azok közül, akik nem akarnak adózni a kompániának".[10] És ehhez hasonló kitételek a 18. század végén is szerepeltek a kompanisták esküjében.[11] A hatalmi pozíciók biztosításának szándéka – a kompánia 1746-i szabályzata szerint – azért ösztönzött elzárkózásra, mert „az utóbbi időben kompániánkba a legkülönbözőbb módon befurakodott néhány idegen és más nemzetiségű, noha kezdetben csak tiszta görögből álltunk", de most „főleg ezen ország lakói közül, otthagyván lakhelyüket és otthonukat helyzetük megkönnyítése érdekében beléptek a kompániába", és „megbotránkoztató magatartásukkal rontják valamennyiünk helyzetét, a polgárokét és a helyiekét".[12] Persze, amikor tíz év múlva a nagyszebeni magisztrátus „az indigena polgárok" előjogainak védelmében azzal vádolta a kompániát, hogy 50-nél is több tagja közül 20 arnóta és román, akkor ez nagyon öntudatosan hangoztatta, hogy semmiféle törvény nem tiltja az arnóták és románok felvételét, s egyébként is csak 30-ra rúg az összlétszám.[13] Amíg a nagyszebeni kompánia szívósan óvta a kolónia görög jellegét, a brassói nyitottabb volt. Bár ez utóbbi tagjainak többsége görögökből állt, jóval több román és bolgár tagja lehetett, hiszen a 17. század végétől a 18. század elejéről igen sok mediobolgárra emlékeztető szlavón nyelvű irata maradt fenn, nem is beszélve a román dokumentumokról, az 1740-es években pedig még jegyzőkönyvét is olykor románul vezették.[14] De mivel a kereskedők több nyelven is alá tudták írni nevüket, melyet még gyakran változtattak is, nem lehet a kompánia etnikai összetételére következtetni, legfeljebb olyan összeírások alapján, melyekben ők maguk tüntették fel „nemzetiségüket". Sajnos, nincs az egész brassói kereskedőtársadalomra vonatkozó ilyen összeírásunk egyazon időpontra. 1769-ben, amikor (a 11

[10] *Camariano, N.:* L'organisation et l'activité culturelle de le Compagnie des marchands grecs de Sibiu. Balcania 1943. 118.

[11] *Limona, D.:* Catalogul documentelor referitoare la viața economică a țărilor române în secolul al XVII–XIX–lea. Documente din Arhivele Statului Sibiu. I. București, 1966. 48.

[12] *Cicanci:* i.m. 112–113.

[13] B. A. R. Ms. lat. 11. 65–66. ff.

[14] *Cicanci:* i.m. 102–109.

szász városi és a 31 kompanista mellett még 80 bolgárszegit is összeírtak, akkor csak ez utóbbiakról tudjuk, hogy többségükben kb. féltucat kivételével mind románok voltak: 68 bolgárszegi származású román (Natione Valachus), 4 görög (de csak egy bolgárszegi születésű), 3 törökországi nemzetisége megjelölése nélkül, hasonlóképpen 3 moldvai és 2 havasalföldi.[15] 1777-ben görög és macedoromán többség jellemezte a kompániát.[16] 1800-ban pedig állítólag 15 görög – többségükben macedóniai származásúak –, 10 szerb és bolgár, és végül 24 román tagja volt a görög kompániának.[17] Ekkor viszont az etnikai hovatartozás, ha nem is egyedüli, de egyre meghatározóbb jellegű csoportképző erő lett, és egyre inkább megosztotta a brassói kereskedőpolgárságot.

Az egyre inkább nemzeti jelleget öltő ellentétek és küzdelmek színtere vagy inkább színpada az egyház volt: a templomot fenntartó egyházközség, a közösséggé szerveződés alapsejtje, ami a görög kereskedőcsoportnak önálló kolónia jelleget adhatott. Összefügg ez a kereskedői üzlethálózat kiépítésének módozataival és a külső környezet „nemzeti" integrációra ösztönző nyomásával is. A kereskedőnek kényes üzleti tevékenységében elsősorban saját szűkebb és tágabb családjából kell kiválogatnia bizalmi embereit, távoli lerakatai vezetőit. E bizalmi emberek távolabbi köre az azonos felekezethez tartozókból állhatott, szűkebb köre pedig az azonos nyelvet is beszélőkéből. Minthogy az eltérő felekezeti vagy vallási hovatartozás ebben a délkelet-európai térségben nemritkán eltérő etnikumot is jelent (görögök, örmények, katolizált bolgárok, zsidók), a felekezeti összetartozás tudata már bizonyos nemzeti tudattal is járhatott együtt. Amikor viszont Kelet-Közép-Európában csökkent a külső környezet nyomása, akkor a nyelv és bizonyos fokig az etnikai kötelékek által is meghatározott csoportérdekek kerülhettek előtérbe nemzeti közösségképző erőként. Éppen ezért érdekes a brassói Szentháromság-templom körüli harcok története: itt az alapvetően azonos felekezetű, de több etnikumhoz tartozó személyek csoportjai csapnak össze időnként szinte bizarrnak tűnő változatokban egészen a reformkorig, amikor a – modern – nemzeti mozzanat előtérbe kerülése az etnikai identitás szerepét is egyértelművé teszi. A brassói példában jól kirajzolódnak a nemzeti integráció folyamatai,

[15] *Baiulescu, Bartolomeiu:* Monografia comunei bisericesci gr. or. române a Sfintei Adormirii. Braşov, 1898. 51–57.

[16] *Papacostea-Danielopolu–Demény:* i.m. 271.

[17] *Baiulescu:* i.m. 58–61.

különösen akkor, ha látjuk, hogy a Habsburg-birodalomban milyen forgatókönyv szerint bontakoztak ki a templomharcok fejleményei.

Görögök, bolgárok, szerbek, macedorománok, románok általában együtt építettek templomot. De az egyházközségi pozíciók elosztása, a templomi szertartás és a templomtól elmaradhatatlan iskola, illetve iskolai oktatás nyelvének meghatározása hamar meghasonláshoz vezetett. A szerbek általában elzárkóztak a hellenizációtól, hazai egyházfőik támogatását kérve veszélyeztették annak az egyházközségnek az autonómiáját, amit a görögök és a macedorománok együtt védelmeztek, hogy aztán ők is szembeforduljanak egymással a politikai eszményekkel oly szorosan összefonódó nemzeti nyelvi művelődési törekvések szárnybontása során. A görögök általában csírájukban igyekeztek elfojtani a macedorománok nyelvi művelődési megmozdulásait, barbárnak minősítve nyelvüket és a római eredetkultusz megnyilvánulásait, a konstantinápolyi pátriárka pedig egyszerűen betiltotta a román nyelvű könyvek terjesztését. A hellénizmusból kibontakozó macedoromán nemzeti eszmélkedés pedig szorosan összefonódott az egész román nemzeti mozgalommal. Persze az események nem mindenütt és nem egyformán követték e forgatókönyvet.[18]

Bécsben a szerbektől való elszakadás után a görög és macedoromán osztrák alattvalók együtt váltak külön a közösen használt templomot igazgató török alattvalóktól, és 1786-ban megkapták az engedélyt önálló egyházközség alapítására. A szertartás görög nyelve, úgy látszik, nem osztotta meg őket, a macedorománok nem akartak román papot alkalmazni.[19] A görögök így aztán később könnyen el tudták hárítani azt, hogy a hitközségbe a macedorománok mellé a hazai, ún. dákorománok is bekerüljenek, amitől például az 1840-es években Sina báró is óvta az újra viszálykodó pestieket.[20]

Pesten ugyanis minden a fenti forgatókönyv szerint történt. A bécsiektől eltérően a pesti macedorománok nemcsak számon tartották

[18] *Papahagi, T.:* Aromânii din punct de vedere istoric, cultural şi politic. Bucureşti, 1915. 15–17. – *Capidan, Th.:* Macedoromânii. Bucureşti, 1942. 13. – *Peyfuss, Max Demeter:* Rom oder Byzanz? Das Erwachen des aromunischen Nationalbewußtseins. Österreichische Osthefte 1970. 6. sz.

[19] *Pocitan, V.:* Capela românească din Viena. Bucureşti, 1929. – *Nistor, Ion:* Bisericile şi şcoala greco-română din Viena. Sep. Bucureşti, 1932/3. – *Peyfuss, Max Demeter:* Balkanorthodoxe Kaufleute in Wien. Österreichische Osthefte 1975. 3. sz.

[20] *Iorga, Nicolae:* Renegaţii în trecutul ţerilor noastre şi al neamului românesc. Vălenii de Munte, 1914. 14. – *Füves:* i.m. 204.

macedóniai római, illetve latin eredetüket, hanem történeti-jogi érvet is kovácsoltak belőle, amikor 1785-ben román tanítót akartak választani és román nyelvhasználatot az egyházi szertartásban. Ekkortájt 219 macedoromán állt 108 göröggel szemben, a századforduló után csak 52 macedoromán család 111 görög családdal. Ennek megfelelően alakult a két fél viszonya és súlya az Ecclesia Graeco-Valachicán belül. A békés együttélésre és a fel-felújuló küzdelmek egyikére emlékeztet a Galamb utca, mely azután kapta a nevét, hogy 1803-ban a püspök, a görögök helyeslése közepette a Duna-parti templom ikonosztázának ajtajáról eltávolíttatta a két fél egyenjogúságát és békéjét jelképező galambokat. A görög befolyás pedig elég erős lett ahhoz, hogy elhárítsa a hazai román nemzeti mozgalom befolyását is, a század vége felé pedig olyan „budapesti görög és macedón-oláh" autonóm hitközséget ismerjenek el a hatóságok is, amely kizárólag a már csak nagy múltú „görög" kolónia maradékainak biztosította az egyházi javak igazgatását, úgy mint Bécsben.[21]

Nagyszebenben az egyébként macedoromán származású és az élénk pesti román kulturális és társaséletben felnövő Andrei Şaguna püspök ügyességén és tapintatán múlt, hogy az 1860-as években a görög kompánia temploma román templom lett, pedig néhány évtizeddel korábban a kompánia elzárkózott az erdélyi püspök bármiféle beavatkozási kísérletétől, mindenekelőtt attól, hogy az román papot nevezzen ki.[22]

A „görög" kolóniák templomainak változatos történetében a brassóié olyan önálló fejezet, amely valamennyi életéből visszasugároz valamit. Ugyanakkor a rendkívül heves küzdelmekben paradox módon a nemzeti mozzanat sokáig háttérbe szorult a leplezetlenebb csoportérdekek mögött.

Az 1787-ben felépített brassói belvárosi „görög" templom nem egyszerűen csak létével, hanem földrajzi fekvésével, stílusával és nevével is jelezte a fiatal kereskedőpolgárság rangos helyzetét a város társadalmán belül. S ha bejárata nem is nézett utcára, nem volt messze a város jellegét oly messzemenően meghatározó Fekete-templomtól. Barokk stílusban épült, és ugyanúgy Szentháromságnak nevezték, mint a bécsit. Homlokzati felirata büszkén is hirdette, hogy „az összes görögkeletié, főleg új polgáré".[23] Méghozzá azoké, akik előzőleg a kompánia vezetőivel meghasonulva

[21] *Füves:* i.m. és *uő*: A pesti görögök és makedorománok galambpere. Antik tanulmányok 1972. 1. sz.

[22] *Camariano:* i.m. 120–125.

[23] *Baiulescu:* i.m. 10.

szereztek polgárjogot. De hiába igyekeztek az új egyházközség alapításával elzárkózni a kompániától, ez természetesen nem hagyta magát háttérbe szorítani. A kompánia arra hivatkozott, hogy a templom építési költségeit oly jelentős mértékben fedező havasalföldi bojárok, akik az orosz–török háborút Brassóban vészelték át, és főleg a legnagyobb adománytevő – a janinai születésű, osztrák alattvalóságot felvevő bukaresti nagykereskedő – Hagi Panaiot Nica (ha nevét románosan írjuk) nemcsak a polgárok, hanem az összes görögkeleti vallású számára építendő templomot akartak támogatni, és különben is a belvárosban csak a kompániának lett volna joga templomot emelni. Saját befolyása növelése érdekében ,a nagyszebeni ortodox püspök sem késett beavatkozni. A kompanisták ellenkezése dacára régi kápolnájukból átvitette a berendezést az új templomba, aztán nagy szerepet játszott a két fél megegyezésében, abban, hogy az egyházközségi vezető pozíciókat elosszák és szerződésben rögzítsék azt is, hogy a görög lelkész mellé a püspök román segédlelkészt nevez ki, a szertartásban pedig mindkét nyelvet használják.[24] Tartós békét azonban nem sikerült biztosítani. A görög kompánia – noha tagjainak fele állítólag román volt, és a már említett régi kápolnájában románul is folyt az istentiszteleti szertartás – az új templomból továbbra is ki akarta szorítani a román szertartási nyelvet és a román papot, mindenekelőtt azért, hogy a püspöki befolyást csak „a lelkiekre" korlátozza. Paradox módon szövetségest talált a bolgárszegi román egyházközségben, annak ellenére, hogy a román nemzeti ideológia vonzereje már itt is egyre erősebben érvényesült. Ez ugyanis attól tartott, hogy elveszti a belvárosba költözött híveit, és a „négy görög" templomalapító és néhány „ideházasodott görög idegen" vezetése alatt álló belvárosi egyházközség filiájává válik.[25] Ugyanakkor írásban is tanúsították, hogy szükségük van a a görög nyelvre és azért a kompánia görög papjára.[26] A városi görög polgárok viszont a kompanisták hegemóniájától tartva a román polgárokkal és a püspökkel fogtak össze. Azt hangoztatták, hogy a templom az összes görögkeleti (azaz ortodox) polgár számára épült, sőt a városban állomásozó katonaság és a piacot látogató falusiak miatt is szükség van a román szertartási nyelvre és a

[24] Uo. 81–83. A kompanisták ezt az egyezséget később arra hivatkozva nem ismerték el, hogy tudtuk nélkül írta volna alá a kompánia jegyzője. OL B 2 1796: 3069.

[25] *Iorga, Nicolae:* Acte româneşti şi cîteva greceşti din arhivele companiei de comerţ oriental din Braşov. Vălenii de Munte, 1932. 97–105.

[26] OL F 46 1821: 2235.

püspök által kinevezett román papra. A püspök viszont azzal a rendeletével, amely a belvárosban lakó híveket a Szentháromság templomhoz, a bolgárszegieket pedig az ottanihoz utasította, megbontotta a polgároknak a kompániával szembeni egységét.[27] 1792-ben csak 13-an (később még 4-en) szavaztak a román pap megtartása mellett, 39-en pedig ellene, miközben mindkét táborban egyaránt találunk románokat és görögöket.[28] A küzdelem kimenetele végül is a legnagyobb donator, Panaiot Hagi Nica állásfoglalásán fordult meg. Ő először a polgárokkal tartott, de aztán úgy látva, hogy „a görögök" meghasonlása „csak más nemzetiségek megvetését" váltja ki, belépett a kompániába és a templom görög jellegének megőrzése érdekében a legradikálisabban fellépett a román pap eltávolítása mellett.[29] Sőt, újabb adományokat ígért, és egy iskola felállítását is, de csak akkor, ha teljesítik követeléseit. Így aztán hiába intette csendre a kancellária a görög kompániát, hiába támogatta a gubernium is a román nyelvhasználatot követelő polgárokat, az 1796-ban kelt uralkodói döntés a templomot csak a görögöknek: az egyforma jogokkal felruházott kompanistáknak és a görög polgároknak ítélte, biztosította, hogy az archipelagosi kolostor szerzetesei közül választhassanak papot, a püspöknek csak megerősítési jogot hagyott, a román papi állást pedig eltörölte.[30]

A harc persze nem ért véget, sőt több síkon bontakozott ki. Az uralkodóhoz intézett 1804-es kérvényben – feltehetően – Ioan Budai-Deleanu a román nemzeti követelések között azt is kifejtette, hogy abban a templomban, amelyet „Brassó belvárosában a görögök (királyi alattvalók) építettek maguknak és a románoknak", a kompanisták a görög nyelv mellett nem tűrik a románt.[31] A román nyelvhasználatot pártoló – csoport- és egyéni érdekeiket érvényesíteni akaró – görögök pedig továbbra is gyakorlati szempontokkal érveltek, megtoldva még azzal, hogy

[27] *Baiulescu:* i.m. 95–98.

[28] Uo. 67–68. – *Muşlea, Ion:* Protopopul Gheorghe Haines (1769–1812). Braşov, 1933. 12. – *Papacostea-Danielopolu:* i.m. (1974) 188.

[29] *Limona, D.–Limona, E.:* i.m. (1960 a) 124–126. – *Cavaler de Puşcariu, Ioan:* Notiţe despre intimplările contemporane. Sibiu, 1913. 140. románnak tartja Nicát, a reformkori brassói román kereskedő polgárok viszont bolgárnak. OL F 46 1847: 8220.

[30] Felelet az ily című röpiratra: Ein juridisch-politisches Charakterbild, egy jól értesült által. Pest, 1869. 15. a „görög egyházmegye alaptörvénynek" nevezi ez. az uralkodói döntést. Közli *Baiulescu:* i.m. 100–106. Az előzetes guberniumi és kancelláriai javaslatok OL B 2. 1796: 3069.

[31] *Prodan, D.:* Încă un Supplex Libellus românesc 1804. Cluj, 1970. 66–67.

a görögök feleségei és gyerekei nem tudnak görögül, sőt „a nép" még „gyűlöli is a görög nyelvet".[32] Sikerült is nekik román papot választani, aki aztán magatartásával és „romanizációs törekvéseivel" 1817-ben maga ellen fordította a görögök túlnyomó többségét.[33] Sőt, a püspök még a görög nyelvet is ki akarta tiltani,[34] a román polgárok, illetve egy részük pedig, most már maguk és nem mások az ő számukra, kezdtek patronátusi jogot követelni. A görögök viszont nemcsak egységesen léptek fel, de még azoknak a románoknak a támogatására is számíthattak, akik a görög nyelv mellett foglaltak állást, hangoztatva, hogy a görög a levantei kereskedés nyelve[35] (a híres bolgárszegi román iskolában még az 1820-as évek végén is tanítottak görögül).[36] 1820-ban a gubernium örök csendre intette a románokat, majd nemsokára az 1821. évi görög nemzeti szabadságharc kezdeti sikerein felbuzdult görögök pedig a román papot és híveket kizárták.[37] A „húsvéti szent innep (. . .) alkalmával – hangoztatták a románok – több oláh polgárok székeikből kitaszíttattak és az oláh imádságoskönyvek a földre, a porba hányattattak".[38]

A Szentháromság templom az 1830–40-es években a román nemzeti mozgalom kibontakozásával egyre inkább olyan állandó küzdelem központjába került, amelynek során szinte mindenkinek választani kellett, hogy milyen nemzeti ügyet támogat. Egyik oldalon álltak a román kereskedők, másikon a görögök és bolgárok, akik közül sokat feltehetően nem annyira a nemzeti elkötelezettség érzése vezetett, hanem inkább az egyházi javakból való kizárólagos részesedés igénye. És most már román szemmel úgy látszott a Szentháromság körüli harcok előtörténete, hogy „a görögök 40 éven keresztül állandó leckét adtak, hogy mit jelent a hazafiság

[32] OL F 46 1806:5826.

[33] *Muşlea:* i.m., Iorga: i.m. (1932) XX.

[34] *Iorga:* i.m. (1932) 226–227.

[35] A magisztrátusi vizsgálatok során húszan akartak román patronátust: 7 román és 1 görög belvárosi birtokos polgár, 1 bolgárszegi birtokos görög, aki a belvárosban lakott, 7 birtok nélküli kereskedő, 2 mészáros, 1 kocsmáros és 1 káplár. A románok ellen ötvenketten foglaltak állást: 7 belvárosi birtokos polgár, 6 belvárosban lakó kereskedő, 36 birtoktalan, 8 török alattvaló és 1 görög tanár. Összesen 36 bolgárszegi tett nyilatkozatot a görög iskolai oktatásának szükségessége mellett. OL F 46 1821: 2235.

[36] *Bârseanu, Andrei:* Istoria şcoalelor centrale române gr. or. din Braşov. Braşov, 1902. Anexe, 52–53.

[37] *Baiulescu:* i.m. 18.

[38] OL F 46 1847:8220.

és a hatalom".[39] A kereskedő nemzeti hovatartozása tehát egyértelművé vált. Ha tehát a brassói levantei kereskedőpolgárság is, azon belül a román, emelkedését, rétegződését és a városi társadalmon belül elfoglalt helyét mennyiségi adatokkal akarjuk jellemezni, akkor az 1830-as, 1840-es évekre vonatkozóan már – a templomharcban tanúsított magatartás alapján is megállapítható – nemzeti választóvonalak mentén haladva kell vizsgálnunk a kereskedők anyagi erejének, illetve az annak függvényében álló adózóképességük megoszlását és alakulását.

Ha viszont a 18. század közepéig megyünk vissza, akkor a városi adófizető kereskedőtársadalmon belül csak egyetlen éles választóvonalat találunk, amely egyrészt a belvárosi szász kereskedők, másrészt a bolgárszegi görög, bolgár és román kereskedők között húzódott. És bár az 1750-i adóösszeírás bevezetőjében arról olvashatunk, hogy a kereskedelem soha nem állt ilyen rosszul, a belvárosi szász kereskedőket adófizetőképességük a polgárok átlaga fölé emelte. A tucatnyi háztulajdonos kereskedőpolgár egy főre jutó adóösszege kétszerese a 426 polgár egy főre jutó átlagának. A 7 más házában lakó kereskedő fejátlaga ugyancsak kétszerese a 259 ház nélküli lakosénak. A háztulajdonosok pedig általában négyszer annyit fizettek, mint a lakbérlők, az ún. zsellérpolgárok (Cives inquilini). A 45 bolgárszegi kereskedő helyét mi sem jelzi jobban, mint hogy fejátlaguk nem sokkal kisebb, mint fele a szász kereskedőpolgárokénak.[40] Amikor viszont két évtized múlva összeírták 32 kereskedőcég tőkéjét – nyilván árukészleteik értékét –, akkor a 12 szászra fejenként csak 7 ezer forint jutott, 20 románra és bolgárra ennek szinte háromszorosa.[41]

A reformkorban már nagyon sokban megváltozott és részleteiben is világosabb kép tárul elénk. A kereskedőcégek alapjainak összeírása némi bepillantást enged a kereskedőtársadalom belső tagolódásába. Az adókimutatások alapján pedig jobban beláthatunk a kereskedőtársadalom belső tagolódásába. Ugyancsak az adókimutatások alapján jobban megrajzolható a kereskedő helye a városi társadalomban. Persze csak elég hozzávetőlegesen, hiszen amikor a magisztrátus 1830-ban összeiratta a kereskedői alapokat, ezúttal alapon értve (a kötelezővé tett kereskedői számadáskönyvek alapján is ellenőrizhető) aktív adósságok (kinnlevőségek), a raktáron

[39] *Pavlescu, Eugen:* Meşteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII–XIX). Bucureşti, 1970. 100.

[40] OL F 50 Brassó.

[41] *Herrmann:* i.m. I. 421. – *Teutsch:* i.m. 235.

levő áru értéke és a rendelkezésre álló készpénz összegének és a kereskedő tartozásainak különbözetét; akadt, aki még havasalföldi házának és ottani árukészleteinek értékét is feltüntette.[42] Ráadásul a 100 cégből álló keleti román és görög kereskedőcsoportnak csak – a nyilván a városi belkereskedelemben is szerepet játszó – fele szerepel, és hiányzik a 20-nál is több kompanista.

Az így összeírt alapok az egyes kereskedőcsoportok között arányosan oszlottak meg (2/a – 2/b táblázat). A kereskedőcégek 48%-át kitevő románok kezében volt az alapok értékének 46%-a. A sok szerény anyagi képességű román kereskedő mellett viszont aránylag magas a vagyonosabbak száma, bár az egy cégre jutó tőke tekintetében a görögök tűnnek a legerősebbnek.

2/a táblázat

Brassói kereskedőcégek alapjai, illetve „tőkéje" 1830-ban

Kereskedők, ill. kereskedőcégek	Az összeírt cégek száma	Az összeírt alap bécsi váltóforintban	Az alap %-os megoszlása	Egy főre, ill. egy cégre eső tőke
Görögök és bolgárok	17	412 484	26,46	24 263
Románok	36	720 518	46,21	20 014
Szászok	22	426 108	27,33	19 368
Összesen	75	1 559 110	100,00	20 788

Forrás: 3. fejezet 42. jegyzet

Hasonló kép tárul elénk a városi adóösszeírásokban is.[43] Ami pedig a kereskedőknek a város társadalmában elfoglalt helyét illeti, nem véletlenül őket veszik először számba. Adózóképességük százalékos megoszlását a „polgárok és kézművesek" rovatba soroltakéval összehasonlítva, megint csak a kereskedőtársadalom viszonylagos jómódúságát láthatjuk, méghozzá olyan „polgári" világban, melyben az általános jólétre utal az is, hogy a viszonylag többet adózók – az oly sokat emlegetett Kernbürger-réteg –

[42] OL F 46 1830: 11 856.

[43] Braşov. Arhivele statului. Tabele de rectificare.

2/b táblázat

Brassói kereskedőcégek alapjainak megoszlása

Kereskedők, ill. kereskedőcégek	1000 bécsi váltóforint						
	3–6	6–12	12–24	24–48	48–96	96–	Összesen
Görögök és bolgárok	2	5	4	4	1	1	17
Románok	2	16	7	7	4	–	36
Szászok	–	7	10	4	1	–	22
Összesen	4	28	21	15	6	1	75

Forrás: 3. fejezet 42. jegyzet

számaránya 20 év alatt érezhetően erősebb lett (3/a táblázat). Igaz, csökkent a polgárok száma (3/b táblázat). Vajon azért, mert a gyengébbek elhullottak az 1820-as évek gazdasági pangásában, és az adózóképességet a családlétszám felduzzadásával biztosították, úgy, ahogy a falu jobbágyvilágában is? Mindenesetre az egzisztenciális szorongás is tette, hogy legyen „valami sajátszerű a brassói emberben? Egyvelege jónak és újnak,, divatosnak és nem divatosnak, az európai feszültségnek s a keleti kényelmességnek, a meghunyászkodásnak s a derültségnek, s általában közönségesek azon arcvonások, melyeket olyan embereknél találunk, akik a múlttól sok keserves tapasztalásokat hoztak át a jelenre, s a jövendő mosolygó tündéreinek nemigen hisznek,"[44] még most, a 30-as években sem, amikor egyre inkább az emelkedés jellemezte a város gazdasági, társadalmi és kulturális életét.

Ha nem is délkelet-európai jelentőségű, de városi méretekben fontos folyamatok eredményeként a „szász" kereskedőtársadalom az 1770-es évekhez képest nagyon is megerősödött. Az 1810-es években a városi kereskedőpolgárok már elég erősek voltak ahhoz, hogy a nagyszebenieknek a 18. század közepén nyújtott példáját követve ők is kereskedőtársaságot alapítsanak, mely éppen olyan szervesen illeszkedett be a városi alkotmá-

[44] *Ürögdi Nagy Ferenc:* Brassótól – Kézdivásárhelyig. Közli: Az utazás divatja. Útleírások, útijegyzetek az 1848 előtti Erdélyről. Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Egyed Ákos. Bucureşti, 1973. 71–72.

nyos életbe, mint az ipari céh. A fenti idézőjel azonban mégsem véletlen. A „szász" társaságnak is soknemzetiségű jellege volt. „Szász és örmény nemzetbeliek" mellett magyar tagjai is voltak, mint azt a brassói városi hatóságok oly szívesen hangoztatták a gubernium előtt,[45] míg egy jó emberöltővel ezelőtt még az örményeknek is tulajdonították a városi kereskedelem hanyatlását.[46] Sok német bevándorlót is nyilvántarthatott a brassói kereskedőtársaság, ha nem is olyan nagyszabású egyéniségeket, mint a nagyszebeni szász kereskedőtársaság, amelynek például a 18. század közepén egyik tagja volt a Pozsonyból jött svájci származású Dobosi, aki még a keleti kereskedelemben is be-be tudott kapcsolódni, hogy neve aztán a gazdag ember szinonímája legyen,[47] vagy a késmárki Nendwich, aki a 18. század végén berendezte az egyik legnagyobb erdélyi vaskereskedést.[48] De azért a brassói szász kereskedők között is akadt, aki az 1840-es években szivargyárat, kártyagyárat állított fel.[49] A szász kereskedőtársaság tagjai tevékenységük jellegében nyilván jobban hasonlítottak a 18. századi szász kereskedőkhöz, mint a „levantei" polgártársaikhoz, bár most már sokkal inkább a szakértelem volt tevékenységük alapja, mint a feudális privilegizált helyzet, akkor, amikor elsősorban osztrák áruval látták el a városi közönséget. Ugyanakkor a keleti kereskedőpolgárokkal együtt erős védettséget élveztek, mert a bécsi iparosok nagy bosszúságára az erdélyi városok magisztrátusai általában kitiltották a felvidéki házaló kereskedőket, akik az ausztriai árukat jóval olcsóbban hozták forgalomba.[50] A „szász" kereskedőtársadalom belső vagyoni kiegyensúlyozottságával szemben a „levantei" vagy keleti piramisszerű képződmény. Új elemek jelentkezésével a piramis alapja kiszélesedett (3/c táblázat). Közben csúcsa is magasabb lett, hiszen 1844-ben általában 20–25%-kal, sőt olykor 50-nél is több adót fizettek, mint tíz évvel korábban, a román Rudolf Orghidan pedig Brassó legnagyobb adófizetőjévé emelkedett[51] (3/d táblázat).

Eddigi ismereteink alapján úgy tűnik, hogy a brassói román kereskedőpolgárság törzse a bolgárszegi zsellér és szabad jogállású kereskedők sorából

[45] OL F 46 1827: 3397.

[46] L. 40. jegyzet.

[47] *Teutsch, Friedrich:* Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. II. Hermannstadt, 1907. 234–235.

[48] *Teutsch:* i.m. 444.

[49] Reklámját l. Intelligenzblatt zum Siebenbürgischen Wochenblatt. 1841. 43. sz.

[50] OL F 259 1851: 8844, 36. fasc.

[51] L. 43. jegyzet.

3/a táblázat

Adófizető kereskedők, valamint polgárok és kézművesek Brassóban

Adófizetők	Év	Adófizető családfők száma	Összes
Kereskedők			
Belvárosi szász	1824	31	100
	1844	31	100
Belvárosi román,	1824	39	100
görög és bolgár	1844	78	100
Külvárosi román,	1824	111	100
görög és bolgár	1844	57	100
Összes román	1844	104	100
Összes görög és bolgár	1844	31	100
Polgárok és kézművesek			
Belvárosban	1824	738	100
	1844	633	100
Külvárosokban	1824	416	100
	1844	335	100

Forrás: 3. fejezet 43. jegyzet

emelkedett ki,[52] miközben néhányukat szoros rokoni, családi kapcsolatok fűzték a görög, a bolgár és a macedoromán kereskedőkhöz.[53] Őseik között nyilván pásztorokat és fuvarosokat is találunk. Hiszen a 17–18. század fordulóján Bolgárszegen „valamennyi román" felpanaszolta, hogy a szász városi hatóságok akadályozzák őket juhaik havasalföldi legeltetésre való

[52] *Pavlescu:* i.m. 29.

[53] Majdnem tucatnyi kereskedő rövid életrajzát közli *Gologan:* i.m. 56–71. – *N. Haciu, Anastase:* Aromânii. Focşani, 1936. 295–368.

megoszlása adózóképességük alapján
(1824–1844)

Az adófizetők %-os megoszlása adózóképességük alapján							
Konvenciós forint							
0–5	6–10	11–15	16–20	21–25	26–30	31–35	36–
–	16	25	28	18	3	6	3
–	24	21	21	15	3	6	9
–	21	28	13	10	2,5	2,5	23
–	35	15	12	10	8	4	16
	32	41	14	9	3	1	1
–	30	31	18	9	5	3,5	3,5
–	37	22	14	12	4	5	7
–	16	23	16	7	13	7	19
4	26	37	15	7	5	2	4
3	23	34	19	8	5	2	5
3	38	42	11	3	1	1	1
2	32	42	14	5	2	1,5	1,5

oda- és visszahajtásában.[54] A 18. század végén pedig Brassó külvárosaiban és a Barcaságon állítólag a lakosság egynegyede elsősorban fuvarozásból élt.[55] Családtörténeti kutatások eredményeinek jelzése szerint „a románoknál a pásztorkodásból fejlődött ki a kereskedés".[56] Még a 18–19.

[54] OL F 234. VI. d. fasc. 3.

[55] *Herrmann, Gottlieb:* Domestical Verfassungen von Kronstadt im Jahre 1795. OSZKK Quart. Germ. 172.

[56] *Pușcariu, Sextil:* Brașovul de altădată. Cluj-Napoca, 1977. 178.

3/b táblázat

A brassói adófizető családok (= családfők és özvegyek) létszámának alakulása (1824–1844)

Brassó	Kereskedők	Polgárok és kézművesek	Libertinusok	Szász szabadok	Magyar szabadok	Román szabadok	Cigányok
Belváros							
1824	76	866	452	–	–	–	–
1834	74	849	479	–	–	–	–
1844	114	747	566	–	–	–	–
Külvárosok							
1824	125	441	–	873	369	1565	216
1834	76	446	–	1007	451	1633	216
1844	68	402	–	1069	492	1642	274

Forrás: 3. fejezet 43. jegyzet

3/d táblázat

Brassó város legnagyobb adófizetői 1844-ben

Brassó	Az adófizetők száma a kivetett adó (konvenciós forint) megoszlása szerint				
	36–40	41–50	51–60	61–70	71–
Belváros					
Görög és bolgár kereskedők	1	1	–	1	2
Román kereskedők	1	4	1	1	2
Szász kereskedők	1	2	–	–	–
Polgárok és kézművesek	10	8	7	5	2
Külvárosok					
Görög és bolgár kereskedők	1	1	–	2	–
Román kereskedők	2	3	1	–	2
Polgárok és kézművesek	1	1	1	2	–

Forrás: 3. fejezet 43. jegyzet

3/c táblázat

Az adófizető kereskedők száma 1844-ben és az egy főre jutó adó (konvenciós forint) megoszlása

Kereskedők	Összes	Adót fizettek		1 főre jutó adó 1844-ben
		1834 és 1844-ben	csak 1844-ben	
Görög és bolgár	31	9	22	24
Román	104	37	67	18
Szász	32	20	12	17

Forrás: 3. fejezet 43. jegyzet

század fordulóján is néhány hétfalusi „jobbágy" jogállású, valósággal közmondásosan gazdag pásztor, illetve nyájtulajdonos és állatkereskedő a kereskedőpolgárok sorába emelkedett.[57] További kérdésünk tehát az, hogy mi tette lehetővé, hogy azokból a bolgárszegi román kereskedőkből, akik Iorga szavaival, először csak „kisegítők, inasok" voltak a görögök (és macedorománok) mellett,[58] és akiknek többségéről még az 1820-as években is úgy írtak a görögök, hogy „kereskedések terjed a vámoktól, vagy legfeljebb Bukarest vidékeitől Brassóig, és áll kereskedések abból, hogy mit a görögök nékiek kezekre adnak, azt elébb viszik",[59] olyan erős kereskedőcsoport lett, melynek nyilvánvaló, „túlnyomó befolyása"[60] nemcsak a helyi levantei kereskedőtársadalomra nyomta rá bélyegét. Mi volt a román kereskedők emelkedésének gazdasági alapja?

[57] Ilyen lehetett a Secăreanu család. Stan Secăreanu például gyapjút adott el brassói kereskedőknek. OL F 80 1236. – Állatkereskedéssel foglalkozott például a hosszúfalusi pap is. OL F 80 912. – *Orbán Balázs:* A Székelyföld leírása. VI. Bp. 1873. 143. szerint „a hétfalusi juhászgazdák közt elég van olyan, akinek több százezer forint értéke s a szétlegelő nagy juh nyájaiból roppant jövedelme van".

[58] *Iorga, Nicolae:* Conferinţe şi prelegeri. Bucureşti, 1943. 40.

[59] OL F 46 1821: 2235.

[60] Verhandlungen. II. 1852. 108.

4. A BRASSÓI ROMÁN LEVANTEI KERESKEDŐPOLGÁRSÁG VIRÁGKORA AZ 1830–40-ES ÉVEKBEN

A nagy strukturális és a rövidebb távú konjunkturális változások meghatározó erejét – illetve azt, ahogy ezek a piacok „üzenete" és „kihívása" nyomán érvényesültek – először a kereskedői tevékenység és szakosodás vizsgálatával próbáljuk feltárni.

a) A kereskedés technikája és a „gyarmatáru"-kereskedés

Vajon beszélhetünk-e egyáltalán szakosodásról akkor, amikor még ők maguk sem tudták pontosan meghatározni, hogy időről időre mivel kereskednek. A brassói román és görög kereskedők „a körülményeknek és a viszonyoknak megfelelően egyszer ezzel, máskor mással kereskednek" a több tucatnyi árucikk közül, melyeket a román Rudolf Orghidan, az egyik legnagyobb kereskedő sorolt fel 1844-ben a brassói főharmincadhivatalhoz intézett jelentésében.[1] A kompanistákról és a görög polgárokról írva a kompánia bírája is azt hangsúlyozta, hogy „egy év vagy akár egy hónapra is meghatározni azt, hogy ki mivel kereskedik nem lehet".[2] S valóban, heringet, porcelánt, görög klasszikusokat, szalmát, bútort, textíliákat látott például az 1820-as évek kereskedelméről értekező Bethlen Elek is a görögök és a románok kereskedésében.[3]

Aligha illik egyértelműen rájuk a korabeli kis- és nagykereskedő meghatározás, miszerint a nagykereskedők csak nagy árumennyiségeket

[1] OL F 129 II. 109.

[2] Uo. 309.

[3] Hasonlóképpen nyilatkozik a moldvai kereskedésekről az 1860-as években a közgazdász Moruzi. *Slăvescu, Victor:* Viaţa şi opera economistului A. D. Moruzi 1815–1878. Bucureşti, 1941. 171.

mozgat meg, a kiskereskedő pedig a nagykereskedőtől kapott árut kicsinyben árulja boltjában.[4] Valamiféle hasonló munkamegosztás mégis kialakult. A hangadó román kereskedők szerint a levantei kereskedők négy osztályba sorolhatók. Az első kettőbe tartozó 18 és 46 „mindenféle áruval kereskedik, úgy nagyban, mint üzletében; keleti, havasalföldi, moldvai termékekkel, aztán az osztrák tartományokból, Magyarországból, Bánságból, Erdélyből és főleg Brassó-vidékéről származó áruval". Csupán rőfös áruval tilos a kereskedés, mivel ez a szász kereskedőtársaság „kizárólagos joga". (Orvossággal és mérgekkel pedig csak a magisztrátus külön engedélyével lehetett kereskedni.) A harmadik és negyedik osztályba tartozó 21 és 20 kereskedő többsége „az első és második osztályba tartozóknak segít, akiktől pénzt kapnak kereskedésre, vagy különböző ügyletekben társulnak velük, meghatározott nyereség ellenében".[5] Érthető, ha a legnagyobb kereskedők mindig oly hevesen tiltakoztak az olyan – főleg a szász városi hatóságok részéről jövő – törekvés ellen, mely éles határt akart vonni az egymással oly szorosan összefonódó kis- és nagykereskedői tevékenység közé.

A nagy- és kiskereskedelem összefonódása nem helyi sajátosság. Sombart a boroszlói gyarmatáru-kereskedőket hozza fel példának.[6] Rudolf Orghidan tehát nem állt egyedül, amikor szóvá tette, hogy olyan áruk esetében, mint a sáfrány, ez a fajta osztályozási szempont alkalmazhatatlan.[7] „Nicht zu übersehen" – hívta fel a figyelmet a brassói német lap hirdetésekkel teli mellékletében ugyancsak Orghidan, havasalföldi borára és vermutjára, elegendőnek tartva azzal zárni a reklámot, hogy áruja „kiváló minősége nem igényel további ajánlást".[8] Hiszen az 1820-as években maguk a brassói kereskedők is úgy nyilatkoztak, hogy ha a gyapot az erdélyi „levantei kereskedelem főterméke", akkor „a havasalföldi bor fő élelmi cikknek tekinthető és a gyapottal párhuzamba állítható mint a kereskedelem egyik fő terméke",[9] még akkor is, ha épp akkortájt az erdélyi

[4] *Rumy, Karl Georg:* Merkantilistisch-statistische Betrachtungen. Allgemeine Handlungs-Zeitung 1832. 30. sz. – *Becher, Siegfrid:* Handelsgeographie zum Gebrauch für Kaufleute, Fabrikanten, Geschäftsmänner und Handelsschulen. Wien, 1837. I. 315.

[5] OL F 226 1834: 50.

[6] *Sombart, Werner:* Der moderne Kapitalismus. München–Leipzig, 1928. II. 538.

[7] Verhandlungen, 1851. 55.

[8] Intelligenzblatt zum Siebenbürgischen Wochenblatt. 1842. 3. sz.

[9] OL F 46 1823: 4743.

jó szőlőtermés a borbehozatalt jelentősen csökkentette,[10] bár még a század közepén is panaszkodtak az erdélyi bortermelők a Kárpátokon túli borokra, miközben a kereskedők nagyon is óvtak a vámemeléstől, nehogy a „cserekereskedelem" (Wechselhandel) ismét újabb csapást kapjon,[11] mint arra már – láttuk – a 18. században is volt példa. Az egyes árufajtákra való szakosodás pedig szintén idegen volt az egykorú kereskedői szemlélettől és gyakorlattól. A Magyar Kereskedelmi Társaság élén álló ifj. Szabó Pál nyilván úgy kereskedett, mint apja, amikor oly sok szerteágazó vállalkozásba kezdett.[12] A nagyszebeni származású Constantin Zenovie Popp, a bécsi Nemzeti Bank egyik igazgatója pedig szintén nem javasolt árufajtákra való szakosodást a Bukarestben felállítandó osztrák levantei kereskedőtársaságról szóló tervezetében.[13] Kortárs tapasztalat szerint a kiskereskedelem gyakran nagyobb százalékos nyereséget biztosított, mint a nagy,[14] s minden ágazati megosztás magát a nagykereskedőt sújtja, csökkenti nyereségét. Ezért – kereskedő-politikai elképzelései érdekében – utasította el például a bécsi udvari kamara a 18. században a szászoknak azt a javaslatát, hogy a kereskedőket egy-egy jól meghatározott árufajta fogalmazására szorítsák.[15]

Persze egy-egy árunem forgalmazása nagyon is sajátos jelleget kölcsönzött egy-egy kereskedőcsoportnak. Így a fűszerkereskedés a brassói románoknak és görögöknek, akiknek többségét Erdélyben a kortársak – az arab bakal (fűszer) szóból képzett szóval fűszerrel, azaz băcănievel kereskedő – băcannak, illetve bakannak nevezték.[16] A „görög-bolt" gyarmatáru-, illetve levantei kiskereskedést jelentett, melyben fűszer, gyümölcs, hal, sőt gyapot mellett készárut, ipari terméket is bőven lehetett találni.[17] Ennek a kereskedelmi életnek is óriási szerepe volt abban, hogy az 1840-es években „a török szokások" oly feltűnően rányomják bélyegüket a gótikát és a középkori múltat idéző városra, ahol „a borostyán pipaszár, a hosszú csibuk, az illatos dohány, a pompás dulcsáca

[10] Uo. 1828: 3724.

[11] Bericht. 1852. 27–28.

[12] *Gyömrei Sándor:* Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság: a Magyar Kereskedelmi Társaság. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. 235.

[13] Wien, Finanzarchiv. Finanzministerium, Präsidialia, 1846: 1596.

[14] Például a vaskereskedelem esetében. Journal des österreichischen Lloyd. 1843. 56. sz.

[15] Hofkammerarchiv. Siebenbürgen. r.N. 334.

[16] *Giurescu, Constantin C.:* Istoria Bucureştilor. Bucureşti, 1966. 300.

[17] *Jickeli, Otto Fritz:* Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung. Hermannstadt, 1913. 109.

[azaz dulceaţa, ahogy a serbetet románul nevezték] és sokféle más édességek a török cukrász konyhájából, a kioszkszerű kávéház, a bazár és más különlegességek, az utazót Kelet szokásaira emlékeztetik".[18] Ugyanakkor a brassói román kereskedők – akiket a dunai fejedelemségekben (németből kölcsönzött szóval) şpiţeriinek is neveztek, úgy mint a patikusokat,[19] és a Kárpátokon túlra is vittek a híres brassói mézeskalácsból – „honosították meg Bukarestben az európai gyarmatárukat és a şpeţereinek nevezett finomságokat, melyeket egész másképpen kezeltek, mint a konstantinápolyiak. A görög kereskedők zsákjai, szatyrai, üstjei és cserépedényei helyett polcokat, ládákat, fonatos palackokat, üvegeket, dobozokat és hordókat használtak". Amolyan brassói gőggel szólva: „ők hozták be az európai rendet a rendetlenség és az ázsiai piszok helyett. Végül példás tisztaságukkal és a korrekt árukiméréssel versenyre keltek a keletiekkel."[20] Persze ez már az 1830-as évek fejleménye lehetett, mert a román Rudolf Orghidan szerint még az 1830-as években is a Spezerei- és Materialwaaren még ismeretlen fogalom volt Brassóban is.[21] Az érem másik oldalaként viszont azt is számon tarja a történetírás, hogy a brassói kereskedők olyannyira túldicsérve ajánlgatták áruikat a közönségnek, hogy a bukarestiek „braşoave"-nak nevezték az „üres hazugságot".[22]

A brassói román kereskedők tehát Erdélyben, illetve a Habsburg-birodalomban tettek szert arra a szakértelemre, aminek birtokában a Kárpátokon túl érvényesültek. Tehették ezt azért is, mert a 18. század „nagy újdonságaként"[23] a Levante végleg, sőt részben már

[18] *Paget, John:* Hungary and Transylvania. London, 1855. 316.

[19] *Giurescu, Constantin C.:* Contribuţiuni la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei române pînă la 1848. Bucureşti, 1972. 199.

[20] *Furnică, Dumitru Z.:* Industria şi dezvoltarea ei în Ţările Româneşti. Bucureşti, 1926. 136–137.

[21] Verhandlungen. 1851. 60. Egy év múlva a kamarai tárgyalásokon arra a véleményre jutottak, hogy „der detailweise Spezerei- und Materialwarenhandel, als zunächst mit dem levantischen Großhandel verwandt, datirt bei den hiesigen levantischen Handelsleuten erst seit kaum 40 Jahren". Verhandlungen. 1852. 114. Igaz, hogy az udvari kamarának arra a kérdésére, hogy van-e nélkülözhető áru az erdélyi behozatalban, az erdélyi kincstartósági számvevőség – egyébként bürokratikus életidegenséggel – így válaszolt: „für entbehrlich nichts, als etwaer wenige Sorten Leinwathen und die Material und Specerey Waren angesehen werden können, welche jedoch in geringer Qualität eingeführt zu werden pflegen, somit fast unmerkbar sind". OL F 199 Nr. 30. 210 ex Majo 1770.

[22] *Giurescu:* i.m. (1966) 403.

[23] *Masson, Paul:* Histoire du commerce français dans le Levant du XVIIIe siècle. Paris, 1911. 502.

előtte[24] elvesztette fűszerszállító szerepét, és a nyugat-európaiak szállították oda ún. gyarmatáruként indigót, karmint, kávét, cukrot. Ausztriát is Triesztből és Hamburgból látták el, a Triesztből a török birodalomba is ment gyarmatáru.[25]

Azt pedig inkább csak az emlékezet csalóka játéka és a múltba visszavetített vágyálom mondatta a fűszerkereskedésére is büszke Szábel Menyhért kolozsvári kereskedővel az 1840-es években, hogy „a fűszer talán a múlt század végéig" Erdélyen, sőt Kolozsváron keresztül ment Nyugat felé, és csak aztán jött volna Trieszt felől.[26] A külkereskedelmi statisztikák tanúsága szerint már a 18. század második felének Erdélye is a fűszer és a gyarmatáruk többségét Nyugat felől kapta, és kis mennyiséget, főleg festéket (indigót) vitt ki, tovább, a Kárpátokon túlra, ahonnan némi borsot és fűszereket, de elsősorban déli gyümölcsöket, rizst, citromlét, citromot hoztak, a fontosabb ipari nyersanyagok közül: olívaolajat a fonalfestéshez és cserszömörcét a bőrkikészítéshez.[27] Amikor aztán a napóleoni blokád egyik következményeként „Pest fokhelye lett a gyarmatáruval való kereskedésnek",[28] akkor ennek Erdély is haszonélvezője lehetett, ha nem is annyira, úgy, hogy – mint később Erdélyben vélték – „a levantei kereskedés hajdoni nagyságát" idézték fel az egyébként éhínséggel is járó esztendők. Az viszont valószínűnek látszik, hogy „az Európa száraz földéről elzárt Anglia kereskedése Erdélyben, Brassón vonult át, mint egyik csatornán",[29] pontosabban: csak mellékcsatornán. A blokád múltával pedig továbbra is hoztak dél felől is, méghozzá a dunai román kikötők közvetítésével, olyan gyarmatárukat és „ázsiai termékeket", mint indiai kávé, bors, indigó, cukor, miközben ebből továbbra is Erdélyen keresztül vittek kisebb-nagyobb mennyiségben is kelet, illetve dél felé.[30] Az erdélyi behozatal olykor majdnem 10%-át kitevő trieszti,

[24] *Pach Zsigmond Pál:* Levantine trade and Hungary in the XVIth–XVIIth centuries. Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo. (Red. Vittore Branca) Firenze, 1979. 71–84.

[25] *Hassel, G.:* Statistischer Abriß des österreichischen Kaisertums. Nürnberg –Leipzig, 1807. 161–163.

[26] OL F 135 Az 1841–1843-i országgyűlés rendszeres bizottságának iratai. A kincstári és közgazdasági osztály iratai. 125. cs.

[27] OL F 498 – F 61 6. cs. és uo. 1240.

[28] *Horváth Mihály:* Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840. 395.

[29] *Kőváry László:* Erdélyország statisztikája. Kolozsvár, 1847. 236.

[30] OL F 46 1823: 4743.

poroszországi és szászországi „Erdélyben elvámolt áruk általában ilyen gyarmatáruk voltak[31] (4. táblázat).

A brassói levantei kereskedők tulajdonképpen mindkét irányba szállították azt, amit a kortársak gyarmatárunak neveztek, csak nyilván eltérő minőségű árucikkeket.[32] Ugyanakkor szívósan harcoltak az ellen, hogy a hatóságok élesen megkülönböztessék a gyarmatáru és a levantei áru, a gyarmatáru és a băcanie fogalmát, s ez aztán alapul szolgáljon a kereskedői tevékenység ágazati megosztására.[33] Hiszen 1811-ben a szász kereskedőtársaság privilégiumában az uralkodó jóváhagyta a gyarmatárukkal (Colonial, Material, Spezerei Waaren) való kicsinybeni kereskedés kizárólagos jogát a privilégium haszonélvezőinek, akik jogcímként azt állították – helyesebben: füllentették –, hogy az 1780-as években az ő kezükben volt a levantei kereskedelem.[34] A városi hatóságok pedig a szász kereskedőtársaságba akarták beléptetni az arra alkalmasnak tartott románokat és görögöket.[35] Majd a Materialwaaren kategóriába sorolt mérgező anyagokat és gyógyszereket koboztatta el a szászok versenytársaitól, amíg a gubernium azokat vissza nem adatta, és aztán több román kereskedőnek személyre szólóan engedélyezte e téren a kereskedői tevékenységet.[36]

A brassói levantei kereskedők, újabb és újabb konjunktúrák tanúiként a haszonélvezőiként, szívósan ragaszkodtak ahhoz a kereskedési technikához, mely oly nagyfokú mozgásszabadságot biztosított számukra. Tevékenységük elemzése során alighanem a „görög" kereskedőtársadalom fejlődési és differenciálódási fővonalának egyik mellékágával, mondhatni vidékies változatával kerülünk szembe. A fővonal abban mutatható ki, hogy „a pozserováci béke és a bécsi kongresszus között a görög vállalkozó

[31] 1812–22 között például 125 tonna kávét hoztak Erdélybe a török birodalomból a dunai fejedelemségek felől, és csak 14 tonnát vittek ki. Viszont 6 tonna indigót hoztak be és majdnem 5,5-ot vittek ki. OL F 46 1828: 3724. 1823-ban pedig 22 tonnát hoztak be Poroszországból erdélyi elvámolásra, s alig 2-t vittek tovább Kelet felé. Ausweise über den Handel von Ungarn und Siebenbürgen. Kézirat. KSH Könyvtára, OL Magyar Kamarai Levéltár. Tricesimalia 70. cs. 9. kfő. Arról, hogy mennyit szereztek be Bécsből vagy Pestről Erdély számára, nincs statisztikai jellegű forrásunk.

[32] A brassói kereskedőknek 1839–43-ban a brassói főharmincadkörzet vámhivatalainál lebonyolított forgalmáról készített kimutatások. OL F 129 II.

[33] OL F 46 1818: 6966. Verhandlungen. 1852. 114–115.

[34] OL F 46 1817: 11 087.

[35] OL F 46 1818: 6966, OL B 2 1817: 3164, 1818: 5398.

[36] OL F 46 1827: 889, 1140, 8385, 1830: 1283, 14 429.

4. táblázat

Az Erdélyben elvámolt vámkülföldi behozatali áruk megoszlása eredetük szerint

A vámkülföldi terület a jelzett évekre érvényes bontásban	Az évi behozatal %-os megoszlása					
	1820	1821	1823	1828	1829	1830
Német birodalom	0,43	0,31	–	–	–	–
Dél-Németország	–	–	0,16	0,01	0,05	0,009
Szászország	0,18	0,21	0,36	0,18	0,25	0,13
Poroszország	1,30	0,72	4,29	0,03	0,06	0,11
Lengyelország	–	–	0,00	0,002	–	–
Oroszország	0,03	0,14	–	–	–	–
Moldva	7,16	34,12	–	–	–	–
Török birodalom	87,11	63,78	93,42	97,65	92,09	94,70
Olaszország	3,39	0,003	–	–	–	–
Fiume	–	–	0,02	0,13	0,02	0,01
Trieszt	0,36	0,68	0,02	1,98	7,44	5,01
Velence	–	–	0,00	0,00	0,002	0,00
Svájc	–	–	0,00	0,00	0,05	0,00
Az évi összbehozatal (1000 konvenciós forint)	5638	6521	5034	4266	4174	2990

Forrás: 4. fejezet 31 jegyzet

több fokozaton ment keresztül: fuvaros, szállító ügynök, önálló kereskedő, hitelező, végül bankár és parfait négociant. A parfait négociant annak az elvnek az alapján tevékenykedett, hogy üzleti vállalkozásának célja ne az legyen, hogy minden művelet jelentős profitot hozzon; ez árthatna az üzlet egészének. Ellenkezőleg, az legyen a vállalkozás célja, hogy soha ne tartson szünetet üzleti műveleteiben, és okosan kombinálva a szállító, a kereskedő, a hitelező és a bankár műveleteit tegyen szert jelentős profitra".[37]

Az erdélyi tehetősebb kereskedőcsoportok a törzsét alkották annak a hierarchiának, melynek csúcsán „a tökéletes kereskedő" állt, természetesen már Bécsben: Sima, Popp, Dumba személyében vagy Moscuéban, kinek testvére sókereskedőből lett havasalföldi kincstartó. Erdélyből, pontosabban Erdélyen keresztül is néhány kereskedő útja a birodalom fővárosába vezetett, nyilván azok közül, akik a havasalföldi bojárságot látták el lipcsei és bécsi luxusáruval, és Közép-Európába nyersterményeket szállítottak, miközben az 1820-as évek elejéig virágzó pénzkereskedelem nyereségük egyik fő forrása volt. A legismertebb karrier a görög-román Popp családé.[38] Miután az apa a napóleoni konjunktúrát is jól kihasználta, Nagyszebenből Bécsbe költözött, fia pedig, az említett Constantin Zenovie Popp a katonai mesterségbe is belekóstolva a bécsi Nemzeti Bank egyik igazgatói székébe emelkedett. S miközben az egykorú bécsi címtárak nagyszebeni kereskedőként is számon tartották még, az erdélyi diéta útján magyar nemességért folyamodott, „mint aki oláhországi nemzetséggel és ottan fekvő nemesi és városi birtokkal bírván a magyar nemesi ranghoz illetőleg élni képes".[39] A bécsi báró Sakellario család egyik tagja is nagyszebeni kompanista volt, másik Bukarestben porosz konzul.[40]

Brassóból ilyen pályák nem indultak. De azért kereskedőtársadalmát üzleti kapcsolatok fűzték a hierarchia csúcsához. Különösen a hitelélet

[37] *Stoianovich, Traian:* The Conquering Balkan Orthodox Merchant. The Journal of Economic History 1960. 2. sz. 305–306.

[38] *Oţetea, Andrei:* Casa de comerţ Hagi Constantin Pop din Sibiu şi rolul ei în dezvoltarea comerţului în Ţara Românească. Comunicări şi articole. Bucureşti, 1955. – *Stoide, Constantin A.:* Contribuţii la cunoaşterea economice dintre Braşov şi Craiova în secolul al XVIII-lea. Historica II. 1971. 114–116.

[39] OL F 135 125. cs. Az 1841/3-i diéta kérelmi és sérelmi bizottságának jegyzőkönyve. f. 58.

[40] Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki (a továbbiakban: Documente Hurmuzaki). X. *Iorga, Nicolae:* Rapoarte consulare prusiene din Iaşi şi Bucureşti (1763–1844) Bucureşti, 1897. LXI.

terén. Az 1840-es években is voltak, akiket bankárként és pénzzel kereskedő pénzváltóként tartottak számon; a 100 kereskedőcégből talán féltucatnál is többet. A pénzváltók általában „a kapitalisták és a kereskedők" között közvetítettek, amikor „8%-os kamat ellenében kereskedői hitelre pénzt vettek fel és 10–12% ellenében megint csak kereskedői hitelre továbbadták". Így az 1850-es évek elején a brassói váltóforgalmat 2 millió forintra becsülték a kortársak.[41] Ugyanakkor a kereskedők szívesen hiteleztek földbirtokosoknak is. Ioan Jipa, például nagyon is jelentős kölcsönöket nyújtott a havasalföldi logofétnek, a fejedelem után a legnagyobb tisztségviselőnek, birtokot bérelt tőle, és amikor 50 ezer piaszterre emelkedtek a kereskedő követelései, melyeknek a logofét nem akart eleget tenni, Metternich is fellépett a viszály elsimítása érdekében.[42] Gheorghe Nica fiából pedig nyilván otthoni indíttatásra is lett pénzügyi szakember, az 1890-es években a bukaresti Nemzeti Bank igazgatója.[43]

A nagyobb kereskedők többsége – az 1839–43-i vámnaplók tanúsága szerint is – mindennel igyekezett kereskedni, ami kelendő áru volt.[44] Olykor egy-egy áru beszerzésére olyan társulásokat szerveztek, melyekben a nyereséget a befektetett tőke arányában osztották szét, ezzel a vállalkozási formával is biztosítva a csoport utánpótlását, hiszen kispénzű kereskedők is rátermettségükkel, aztán jó házassággal gyorsan felemelkedhettek.[45]

A kereskedés technikájának ismeretében méltán hangsúlyozható az, hogy egy-egy kereskedőcsoport sorsának alakulása egyben különböző régiók árutermelésében és egymáshoz való viszonyában bekövetkező mélyreható változásokat is jelez. A kereskedők elsősorban nem árucikkekre, hanem útvonalakra szakosodtak, és az útvonalak által egybekötött régiók áruinak konjunktúrája biztosította egy-egy kereskedőcsoport felemelkedésének lehetőségét, hiszen egy-egy útvonalon amolyan „természetadta" monopolhelyzetet élveztek. Ehhez az alapvető mozzanathoz kapcsolható a görögök és általában a keleti kereskedők térhódítását magyarázó – sokat emlegetett és nemegyszer túlhangsúlyozott – tényezők egész sora, mint a kereskedői technika és mentalitás, a megélhetés gondjainak

[41] Verhandlungen. 1852. 8.
[42] OL B 2 1847: 5524.
[43] *Ionescu-Gion, G. I.:* Istoria Bucurescilor. Bucureşti, 1899. 457.
[44] L. 32. jegyzet.
[45] *Angelescu, N. I.:* Tovărăşii de negustori. Bucureşti, 1933.

felhajtóereje és az európai kultúrjavakból való részesedés vágya, a törökországi bizonytalanság taszítása és a nyugat- és közép-európai biztonságos állapotok vonzása.[46]

Hogy következtetéseinket előlegezzük, Erdélyben a nagyállatforgalom és a bőrfeldolgozás az örmények, a gyapot behozatala és fonatása elsősorban a görögök, a gyapjú és a gyapjúáruk forgalmazása pedig elsősorban a brassói románok tevékenységében jelentett ilyen természetadta monopóliumot. Ezeknek az áruknak a sorsa, a jelzett határokon és mozgástéren belül, messzemenően meghatározta az etnikai-foglalkozási csoportok sorsának alakulását. Mindez jobban körvonalazható, ha – némi kitérő árán – először a fenti szempontok alapján röviden jellemezzük az örmények és görögök térhódítását, illetve annak utolsó szakaszát, amikor a románok az előzőeknek verseny-, az utóbbiaknak pedig emellett még vetélytársaivá váltak.

b) Az örmény versenytársak gazdasági jelentőségéről

A kereskedői szakosodásról mondottakkal egybehangzóan a gyergyószentmiklósi örmény kereskedőtársaság helyettes bírája 1844-ben büszkén is hangoztatta – az 1841–43-i diéta rendszeres bizottsága számára készített jelentésében –, hogy a „társulatnak és honunknak csaknem egyetlen tevőleges kereskedési ága áll a szarvasmarháknak a szomszéd Moldvai Fejedelemségnek népetlen pusztáin való tenyésztetésében, melyek ottan meghízlaltatván, csoportonként hajtatnak ki a szomszéd Magyar Honba, s Ausztria fővárosába".[47] Úgy, ahogy ezt az egykorú statisztikai kézikönyvek is kiemelték, a szamosújvári és gyergyószentmiklósi, csikiszépvízi és erzsébetvárosi örmények tevékenységéről szólva, hangsúlyozva, hogy a magyar pusztákon aztán még egyszer fel kellett hizlalni az állatokat.[48] Így aztán – az erdélyi valóságot jól ismerő Josif Méhesi udvari

[46] A görög szakirodalom eme álláspontját felsorakoztatja és kiegészíti *Füves Ödön:* Görögök Pesten. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1972. 279–280.

[47] OL F 135 125. cs.

[48] *Demian, J. A.:* Tableau géographique et politique du royaume de Hongrie II. Paris, 1809. 423. – *Ballmann, Michael:* Statistische Landeskunde Siebenbürgens im Grundrisse. Hermannstadt, 1801. 87. – *Marienburg, Lucas Joseph:* Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen. I. Hermannstadt, 1813. 132. – *Wersak, W. A.:* Einige Bemerkungen über die Wichtigkeit des Handels auf der Donau nach dem Schwarzen-Meer. Ofen, 1820. 218.

kamarai tanácsosnak az 1799-i erdélyi külkereskedelmi kimutatáshoz fűzött véleménye szerint – „egy darabot sem vágtak" le Erdélyben a moldvai ökrök közül.[49] Az emlékezet később mintegy 40 ezer – örmények által – így behajtatott moldvai ökröt tartott számon.[50] De ez a nagy szám – úgy látszik – inkább csak az 1820-as évekre érvényes. Az 1770-es években 6–7 ezer szarvasmarhát hoztak be, főleg Moldvából és 4–12 ezret hajtottak Magyarországra,[51] 1820-as években viszont valóban 30–40 ezer ökröt és 10–17 ezer tehenet, beleértve az 1 évnél idősebb üszőt.[52] Ekkortájt a 3 millió konvenciós forintnyi állatbehozatal 2/3-át ez a nagyállat-behozatal tette ki . Az 1830-as években, amikor Bécsnek évente 8–10 ezer moldvai ökörre volt szüksége,[53] 3 és 17 ezer között mozgott az erdélyi ökör- és 3 és 10 között a tehén- és borjúbehozatal, és kb. 1 ezer körül a Bukovinából és Galíciából jövő. Ugyanakkor a dunai fejedelemségek felől 100–270 ezer darab ökörbőr érkezett, 200–850 ezer darab tehénbőr.[54] Az 1840-es években pedig csak 3–4 ezer ökröt és ugyanannyi tehenet hoztak be.[55]

Annál nagyobb szerepe volt még az örményeknek a bőrfeldolgozásban. Ha egykor Erdélyben csak ők ismerték a kordovány és szattyánbőr kikészítés „titkát", akkor még a század közepén is csak az örmények tudták előállítani „a jó piroscsizmát, amit az oláhnők kedvelnek" (és

[49] Hofkammerarchiv. Kommerz. r. N. 950. 820–821. ff.

[50] *Orbán Balázs:* A Székelyföld leírása. II. Pest, 1869. 104.

[51] 1775 és 1776-ból vannak adataink. OL F 61 1673, 1679, 1819, 1843.

[52] Ausweise, l. 31. jegyzet.

[53] Legalábbis 1830 tavaszán az osztrák hatóságok ilyen mennyiségre kértek kiviteli engedélyt. Documente Hurmuzaki, XXI. *Nistor, Ion I.:* Corespondenţa diplomatică şi rapoarte consulare austriece. Bucureşti, 1942. 270.

[54] OL F 441 1839: 2361.

[55] Sibiu. Arhivele Statului. Fond Reißenberger, 130. vázlatszerű feljegyzéseket őriz az erdélyi harmincadok 1842–44-i forgalmából. Pénzértékben adja meg az erdélyi állatforgalmat az 1840-es évektől rendszeresen nyomtatásban – egy-egy évre vonatkozóan – megjelenő Ausweise über den Handel von Österreich. Az 1850-es években többször változott az árucsoportok és árucikkek kimutatásának rendszere, a konvenciós forintról áttértek az osztrák értékű forintra, a bécsi mázsa helyett áttértek a vámmázsára. Az egyes kötetek anyaga így az évtized egészére vonatkozóan nem tükrözi a változást. A külkereskedelmi forgalom összehasonlító végösszegeit az 1850–60 közötti időszakot áttekintő kötetben viszont megtaláljuk.

aminek a divatjáról még szólunk[56]). Ugyanakkor – monográfusuk szerint – az örmények „irtóztak az ipartól", amennyiben az iparosok az örmény társadalmi hierarchia alján helyezkedtek el, és így az „igazi" örmény a kereskedő lehetett. A tímárok is inkább kereskedőnek tekintették magukat és nem iparosnak. Fábrikáikban, illetve műhelyeikben a nyersbőr feldolgozását magyar és román zsellérekkel, továbbá olyan örményekkel végeztették, akiknek nem volt pénzük a kereskedésre,[57] bár ehhez túl nagy tőke nem kellett, mert 1771-ben például 59 olyan vásárról vásárra, faluról falura járó kereskedőt tartottak számon, akinek 20–100 rénes forint volt az egész tőkéje, illetve árukészlete,[58] és a sátoros örmény még a múlt század végén is jellegzetes alakja volt az erdélyi falvak világának.[59]

Erzsébetváros már az 1820-as évekre kereskedővárosból egyre inkább már olyan agrártelepülés lett,[60] hogy városi „becsületét" az 1840-es években az indiai születésű gazdag brit és öntudatos örmény Rafael lovag adományából felállított kisgimnázium mentette meg. Az Erdély-utazó itt annak örülhetett, hogy örményül beszélhetett, de annak már nem, hogy csak kevesek űzték az ősi mesterséget. Abból az 50–60 kereskedőből, akik „korábban" üzletet tartottak fenn, alig 5–6 maradt, a „gazdagabb polgárok" Magyarországra vagy máshova húzódtak, sokan pedig nemesi javakat szereztek – így magyarázta a kerületi biztos, hogy miért csökken 1830-tól is Erzsébetváros évi adója.[61] Viszont Csíkszépvíznek, hála a pesti vásárt is látogató örmény kereskedők tevékenységének, bizony „városiabb külleme van, mint a város névvel fennelgő Csíkszeredának",[62] Szamosújvárt pedig „elégedés, jólét sugárzik (. . .) mindenfelől".[63] Még akkor is, ha itt a tímárok száma az 1770-i 100-ról 1832-re 75-re, majd 1837-re 51-re esett, miközben 80 házalót, 70 „különböző kereskedőt" és 4 kereskedést

[56] *Gámán Zsigmond:* Bizottmányi jelentés az Erdélyi Gazdasági Egylet és a kolozsvári kereskedelmi és iparkamara által Kolozsvárott november 18–23. napjain 1857-ben rendezett gazdászati és iparkiállításról. Kolozsvár, 1858. 67.

[57] *Szongott Kristóf:* Szamosújvár szabad királyi város monográfiája. III. Szamosújvár, 1901. 122.

[58] OL F 61 187.

[59] A megindult falu. Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban 1849–1914. Válogatta Egyed Ákos. Bukarest, 1970. 66.

[60] OL F 189 1823: 632.

[61] OL F 46 1847: 850.

[62] *Orbán:* i.m. 74.

[63] *Rácz János:* Szamosújvár. Regélő 1843. II. 46. sz.

tartottak számon, míg 1770-ben 36 állat- és 82 „mindenféle áruval" kereskedőt.[64]

Az útvonalakra való kereskedői szakosodás jeleként az örmények az erdélyi levantei kereskedelembe csak elvétve tudtak bekapcsolódni, olyannyira elvétve, hogy a bőrkikészítéshez szükséges cserszömörcét már a brassói görögöktől és románoktól szerezték be, sőt gyakran kecskebőrt is vettek tőlük nagy tételben,[65] a Brassótól nem messze fekvő Türkösön készített híres kordoványt viszont ugyancsak szamosújvári és székelyföldi örmény kereskedők vitték Magyarországra.[66] Egyébként az örmények Keleten olyan komoly szerepet játszottak, hogy a század elején az egyik francia kereskedelmi szakértő a Fekete-tengeri francia gazdasági behatolást éppen az örményekre akarta alapozni,[67] akiknek az 1830-as években Konstantinápoly és Havasalföld forgalmának lebonyolításában is állítólag oroszlánrész jutott.[68] Erdély moldvai külkereskedelme mellett a Pesttel és Béccsel való szoros kapcsolatok fenntartásában és két nagyobb városukból kirajzva az erdélyi belkereskedelmi hálózat kiépítésében játszottak nagy – olykor úttörő – szerepet. A 18. század közepén például Szászsebesen csak egy örmény vállalta a kereskedés kockázatos mesterségét,[69] a megyékben, mint „a sokadalmak lelke" élvezhették a földesúri pártfogást,[70] s Nagyszebenben, 1790-ig a gubernium székhelyén, hiába dohogott Brukkenthal kormányzó, a tanácsosok nagyon is pártfogolták „házi örményeiket", akikből aztán – mint láttuk – ott és Brassóban is derék „szász" kereskedőpolgárok is lettek. Miközben az újra erőre kapó szász kereskedők már kezdték kiszorítani a hagyományosan kereskedő örményt.[71] Többségük persze a magyar polgári társadalomban találta meg helyét a természe-

[64] OL F 63 88. – OL F 37 Statistik betreffend die Präsidialakten. – *Szongott:* i.m. III. 40–41.

[65] *Szongott:* uo.

[66] *Marienburg:* i.m. 128.

[67] *Hédouville, J.:* Mémoire sur le commerce de la Mer Noire. B. A. R. Ms. fr. 9.

[68] *Colson, Félix:* De l'état présent et de l'avenir des Principautés de Moldavie et de Valachie. Paris, 1839. 210–211.

[69] *Teutsch, Friedrich:* Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk. II. Hermannstadt, 1907. 225.

[70] *Szongott:* i.m. II. 322.

[71] *Teutsch:* i.m. 164. – *Benigni, Joseph H. M.:* Handbuch der Statistik und Geographie des Großfürstentums Siebenbürgen I. Hermannstadt, 1837. 88. – *Teutsch:* i.m. III. 1910. 39.

tes asszimiláció útján. Hiszen azáltal, hogy a két örmény város elnyerte a szabad királyi városi rangot, lakóik jogilag már „naturalizált magyaroknak és már többé nem örményeknek tekintetnek".[72] Az 1830-as években pedig Szamosújvárt „csak az alsóbbrendűek beszélnek örményül".[73] Persze a vidéki szatócs számára örménynek lenni privilegizált minőséget jelentett. Óvta is a katonafogdosástól félő szatócs a szamosújváriakat 1825-ben, hogyha nem sikerülne megúsznia a katonaságot, valamennyiüknek ártana, „azt mondták nincs semmi privilégiumunk és a parasztság dicsekedne, hogy hatalmat vett az örményeken".[74]

Az örmények eredetükre büszkén lettek magyar polgárok.[75] Ha 1770-ben Kolozsvárt még tucatnyi kereskedőt sem találunk, és egy emberöltővel később Bethlen Elek „az egész országban" egy magyar kereskedőről sem tudott,[76] az 1840-es években már kereskedőtársaságba szerveződve 40 – magát jórészt magyarnak valló – kereskedő működött Erdély fővárosában, élvezve azt, hogy a diéták is – költekező társaséletet teremtve – „igen örvendetes versenyre ösztönöztek az ipar és a kereskedelem terén".[77]

A reformkorba ívelő örmény-magyar kereskedői életút jellegzetes példája azé a Szábel Menyhárté, akit a polgárosodásért harcba szálló 1841–43-i diéta nemesség elnyerésére terjesztett fel, miközben a konzervatív versfaragó azt tartotta számon, hogy:

A vén Apja öt garassal
Boltot nyitott s Fa bubával
Betölté az országot,
Uraságok praedáiból,
Polgárok együgyűségeiből
Lett nagy capitalista.[78]

[72] *Ballmann:* i.m. 38.

[73] *Rácz:* i.m. 37. sz.

[74] *Szongott Kristóf:* Szamosújvár. Szamosújvár, 1893. 96.

[75] OL F 61 88. – *Jakab:* i.m. 291.

[76] *Bethlen, Alexis:* Über die Industrie und der Handel Siebenbürgens. Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 1822. 117.

[77] OL Az Erdélyi kormányhatósági levéltárak vegyes állagai. Statisztikai tabellák. 4. cs. Kolozsvár 1850/1-i iparos és kereskedő összeírása.

[78] Teleki József vegyes iratai. MTAKK Vegyes 4 r. 88.

De amíg az apa, Boldizsár a – másokon való meggazdagodás miatti – kereskedői bűnbeesettség érzését a jótékonykodás erényének gyakorlásával ellensúlyozta – például a kolozsvári ispotály felállításával –, a fiú, Menyhárt már a társadalmi és nemzeti felemelkedés elkötelezettjeként tevékenykedett.[79] Tudatos politikai állásfoglalásra is vall az, hogy a polgárság és nemesség közeledését a haladás jegyében elősegíteni hivatott kolozsvári kaszinónak és zeneegyletnek is oszlopos tagja volt. De közben benne is dolgozhatott a bűnbeesettség tudata, amit a kolozsvári kereskedőtársaság elnöke az ausztriai luxusáruk behozatala miatt úgy fogalmazott, hogy „kényszerítve vagyunk hazánkat szegényítő kereskedés útján élni".[80] Ezt ellensúlyozandó gazdaságelméleti megfontolások is belejátszottak abba, hogy Szábel bőrgyárat akart alapítani, és olyan nagy szerepet játszott az arisztokratákkal részvényes társasági alapot életre hívott kolozsvári cukorgyár és selyemfonó üzemeltetésében.[81] „S meggyőződve lévén, hogy a különben termékeny kis hazánkban is a közelszegényedésnek legfőbb oka a szinte félszázad óta napról napra hanyatlott kereskedés", néhány társával Odesszába, majd Galacba utazott az erdélyi „levantei és napkeleti kereskedés" lehetőségeinek felmérésére, hiszen a kortársak ebben látták az egyik lehetőségét az országot gazdagító aktív kereskedelemnek, értve rajta „a beltermesztményeknek és honi gyárműveknek külföldre szállítását és készpénzzé tételét".[82]

c) A görög vetélytársak szerepe Erdély gyapotkereskedelmében és pamutiparában

Miután az oly sokat emlegetett aktív kereskedésnek alapvető feltétele az itthon elő nem teremthető nyersanyagok beszerzése volt, érthető a görögök rendkívül pozitív értékelése és önértékelése. A gyapot, melynek forgalmazása annyira jellegzetessé tette őket, hogy például Segesvárt, Erdély legnagyobb pamutipari központjában egyenesen Baumwollgriechennek nevezték őket,[83] a 18. század második felétől a Habsburg-birodalom

[79] L. 39. jegyzet.

[80] A kolozsvári kereskedő társulat elnökének, Gábor Antalnak a jelentése 1844-ből. OL F 135 125 cs.

[81] *Imreh István:* Erdélyi hétköznapok. Bukarest, 1979. 274.

[82] Szábel Menyhárt és társainak előterjesztése. OL F 135 125. cs.

[83] *Teutsch:* i.m. III. 35.

és Erdély legfontosabbnak tartott behozatali cikke volt. A két kompániába is csak az léphetett be, aki igazolni tudta, hogy származási helye „Görögország vagy Macedónia", a gyapot hazája. A macedón gyapot a Fekete-, az Égei- és a Földközi-tenger mellékéről összegyűjtött gyapottal együtt (egyszóval a levantei gyapot) azt jelentette Közép-Európának és Franciaországnak is, amit az indiai Angliának.

Erdély földrajzi helyzetének és kereskedői tevékenységének köszönhetően fontos szerepet játszott a macedón gyapot közvetítésében. Az 1770-es években évente még csak körülbelül 110 tonnát hoztak be.[84] 1791–95 között már 260-at vámoltak el az erdélyi harmincadok, amíg az egész Habsburg-birodalom évente 1340 tonnát hozott be, ennek negyedét: 358-at szárazföldi úton török szomszédjától szerezte be és jelentős részben közvetítette Szászország és Poroszország felé.[85] Miután az erdélyi–magyarországi vámhatárt már József császár eltörölte a belső fogyasztás becslésében csak egykorú megnyilatkozásokra korlátozódhatunk. Az 1799-i, az addigi átlagnál magasabb forgalmat hozó esztendőben kb. 590 tonnát vámoltak el Erdélyben, de Iosif Méhesi udvari kamarai tanácsosnak a külkereskedelmi statisztikához fűzött véleménye szerint ennek a mennyiségnek legfeljebb tizede maradt otthoni fogyasztásra, a többit „a német tartományokba" vitték.[86] A napóleoni blokád alatt pedig az erdélyi tranzit is, a Habsburg-birodalmon belül kontinentális jelentőségre tett szert,[87] annak ellenére, hogy a bécsi „görög kereskedők és török alattvalók községe" erősen panaszkodott a mostoha szállítási, fuvarozási feltételekre.[88] De aztán az Erdélyben elvámolt gyapot mennyisége

[84] *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp. 1922. 151.

[85] Hofkammerarchiv. Kommerz. r. N. 122. 212–215. ff. Az ausztriai, illetve vámbelföldi gyapotbehozatal 72%-a az adriai kikötőkön keresztül bonyolódott le, a schwechati gyár viszont nem tartott kapcsolatot Triesztte l. – *Viktor Hofmann:* Die Anfänge der österreichischen Baumwollindustrie in den österreichischen Alpenländern im 18. Jahrhundert. Archiv für österreichische Geschichte 1926. 430. Hangsúlyozza is a szárazföldi szállításnak a tengerivel való versenyképességét *Stoianovich, Traian:* Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie du bazar 1500–1800. Association Internationale d'Études du Sud-est Européen, Bulletin, 1974. 107.

[86] L. 49. jegyzet.

[87] Hofkammerarchiv. Kommerz. r. N. 123. 512–551. ff. r. N. 1049. 927–928. ff. – OL F 441 1809: 579.

[88] OL F 37 1811: 605.

stagnálni és csökkenni kezdett, és a Habsburg-birodalom vámbelföldjének a behozatalában az erdélyi behozatal aránya alig néhány százalékra csökkent[89] (5/a–c táblázat). Az 1830-as vagy talán az 1840-es évekig mégis joggal hangsúlyozzuk az erdélyi belső fogyasztás növekedését, hiszen a magát elsősorban amerikai és egyiptomi gyapottal ellátó osztrák és cseh iparnak már egyre kevésbé volt szüksége a rosszabb minőségű macedón gyapotra.[90] Igaz, Dumba bécsi kereskedő amerikai gyapotfajtát honosított meg az egyre kevesebbet termelő Macedóniában,[91] és azért az 1840-es években az egyik nyugati utazó is látta, amint 17–20 lovas szekerek gyapottal megrakva Brassóból Bécsbe igyekeznek.[92]

Mindenesetre, ha az 1820-as években csak 400 tonna gyapotot vámoltak el behozatali cikként Erdélyben, akkor ennek nagy része itt is kerülhetett feldolgozásra, hiszen csak a Barcaságon ekkortájt állítólag

5/a táblázat

A gyapjú és gyapot %-os részesedése Erdély behozatalában
(1838-as vámtarifa becsárai alapján)

Év	Erdély behozatala évenként = 100 (ezer konvenciós forint)	Gyapot %	Gyapjú %
1840	3,439	2,86	9,22
1841	3,427	4,96	9,70
1842	3,248	5,10	17,34
1843	3,602	5,73	19,46
Évi átlag	3,429	4,67	13,95

Forrás: 4. fejezet 55. és 89. jegyzet

[89] Ausweise (l. 31. és 55. jegyzet). – OL F 441 1839: 2361.

[90] Ausztria gyapotbehozatalában 1841-ben kb. 10% volt macedón, 30% egyiptomi és 60% amerikai gyapot. – *Schielin, Ulrike:* Außenhandel des österreichischen Zollgebietes 1815–1838. Wien, Diss. 1968. 165.

[91] *Peyfuss, Max Demeter–Konecny, Elvira:* Der Weg der Familie Dumba von Mazedonien nach Wien. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1980. 3–4. sz. 323.

[92] *Quitzmann, E. A.:* Reisebriefe aus Ungarn, dem Banat, Siebenbürgen, den Donaufürstentümern, der Europäischen Türkei und Griechenland. Stuttgart, 1850. 232.

5/b táblázat

A fontosabb árucsoportok Erdély behozatalának struktúrájában

Év	Erdély behozatalának évi átlaga (ezer konvenciós forint)	%	Állat %	Bányatermék (Pagament . . .) %	Gyapjú %	Gyapot %	Bőr %
1820–22	6 062	100	41,23	17,96	5,65	8,64	10,36
1829–31	3 210	100	25,15	16,99	7,96	16,02	20,81
1836–38	3 652	100	33,83	3,98	14,05	11,58	19,35

Forrás: 4. fejezet 214. jegyzet

5/c táblázat

Az Erdélyben elvámolt gyapot behozatala a vámbelföld behozatalában
évi átlagokban

Év	Vámbelföld		Török birodalomból szárazföldön		Erdély	
	Métermázsa	%	Métermázsa	%	Métermázsa	%
1791–95	13 396	100	3581	26,7	2679	20,0
1802–11	64 980	100	60 022	92,4	–	–
1803	36 815	100	36 111	98,1	3766	10,2
1808	125 139	100	120 039	95,9	25 010	20,8
1809	77 343	100	61 474	–	11 896	14,8
1812/13–1821/22	26 132	100	17 066	65,2	4258	15,4
1821–30	43 406	100	–	–	3441	7,9
1831–38	187 416	100	–	–	3449	1,8
1840–43	174 015	100	4746	2,7	2804	1,6

Forrás: 4. fejezet 31., 55., 89. és 214. jegyzet

évente 448 tonnát „fonattak a görögök".[93] A Szmirna–Konstantinápoly–Galac–Brassó vonalon történő részleges tengeri szállítással szemben a Serres–Ruszcsuk–Brassó útvonalon lovon és tengelyen lebonyolított szárazföldi szállítás költségesebb, de biztonságosabb előnyeit hangoztató bolgárszegi kereskedők pedig úgy tudták, hogy 560 tonnát hoznak be az erdélyi „levantei kereskedelem fő termékéből".[94] Néhány év múlva pedig Triesztből is kezdtek Erdélybe gyapotot hozni, de ha ezt Magyarországon vámolták el, akkor nem került be az erdélyi külkereskedelmi statisztikába. Így talán hitelt adhatunk a kereskedők fenti becsléseinek.

Az 1820–30-as évek Erdélyének évi gyapotfogyasztása a 18. század végi Ausztriához mérve számottevő, a kortárs európai ipari vidékekhez mérve persze már elenyésző.[95] Hogy következtetéseinket előre bocsássuk: Erdély elvesztette szerepét a közép-európai pamutkereskedelemben, pamutipara viszont – amolyan vihar előtti szélcsendbe kerülve – egy-két évtizeden keresztül élvezte mindazokat az előnyöket, melyek kettős – perem és centrum – helyzetéből, valamint a régi és új termelési eljárások együttéléséből adódtak, elsősorban a fonalellátás terén.

Bár Brassó és részben Segesvár vonzáskörzetében a fonásnak évszázados hagyományai voltak, olyan széles körű elterjedtsége, hogy „a székelyek körében a nemesasszonytól le a napszámosig szenvedélyes foglalkozás",[96]

[93] 8000 (bécsi) mázsáról szól *Bethlen:* i. m. 133.

[94] OL F 46 1823: 4743.

[95] *Schweighofer, J. M.:* Versuch für den gegenwärtigen Zustand der österreichischen Seehandlung. Wien, 1783. 44. „hihetetlen mennyiségű" gyapot behozataláról is szól. Később 60 ezer bécsi mázsára (3360 t) becsülte a Habsburg-birodalom törökországi szárazföldi és tengeri behozatalát, amiből csak 12–14 ezer bécsi mázsát, illetve 672–784 tonnát fogyaszt el. – *Uő:* Abhandlung von dem Kommerz der österreichischen Staaten. Wien, 1785. 84. 1822-ben Constantin Hagi Popp úgy nyilatkozott, hogy „12 évvel azelőtt 50–60 ezer bála török gyapotot hoztak be, amiből kb. 30 ezret Ausztria államaiban fogyasztottak el, 42 ezer mázsát 140 fontos bálákról lévén szó". És miután „a fenti 30 ezer bálának legalább egyharmada 250 fontos, sőt nehezebb bálákból állt, még 21 ezer mázsát hozzá kell számolnunk a fenti összeghez". Ez már így majdnem 5 ezer tonna. Hofkammerarchiv. Kommerzhofkommission. r. N. 1158. 140 ex Martio 1823. Anglia gyapotfogyasztása 1780-ban 3 ezer tonna, 1800-ban 25 ezer, 1826-ban 70 ezer, és ennek kétszerese 1835-ben. – *Lévy-Leboyer, Maurice:* Les banques européennes et l'industrialisation internationale dans la première moitié du XIXe siècle. Paris, 1964. 15.

[96] *Hietzinger, Carl B.:* Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums II. Wien, 1820. 267. 1772-ben pedig Constantin Dsanly, brassói kereskedő még azért panaszkodott, hogy a Barcaságon kívül nem fonnak bérbe, Háromszéken és

alighanem 19. század eleji fejlemény. Még az 1830-as évek végén is a barcasági „falukon ritka az olyan család, mely kirekesztőleg pamutfonással ne foglalkoznék, vagy mezei munkától üres idejét arra ne fordítaná".[97] Az 1832-i iparstatisztikai felvétel szerint a mintegy 4 ezer lakosú Barcarozsnyón például saját használatra minden házban fontak, míg pénzért csak 57-en.[98] Egyik országjáró utazónk be is számol amint a 70 éves nagyapától az unokáig „lehettek mintegy nyolcan a tágas lakban, némelyik egy zúgó kerék mellett, más motollával, mindenik pamutfeldolgozással elfoglalva",[99] mintha nem is a „kétgyermekrendszerről" egyre inkább hírhedt-nevezetes Szászföldön járnánk. A brassói keleti kereskedők büszkén is tették szóvá a gubernium előtt, hogy évente kb. 700 ezer váltóforintot fizetnek a környező falvak szegény népének.[100] Aztán 12 barcasági falu „lakóinak" aláírásával is megerősített bizonyítványokkal igazolták, hogy hetente 14 ezer, havonta pedig 56 ezer váltóforintért fontak, és az az 1 havi bér már az évi adó egyharmadát tette ki.[101] De a magisztrátus sem késett hangsúlyozni – a politikai jogokat követelő kereskedők érdemeinek kisebbítésére –, hogy bizony 2–3 napot kell dolgozni 1 font gyapot fonásáért, összesen 15–18 krajcárért.[102]

Ha a kereskedő rá volt utalva 2 font fonalért 3 font nyersgyapotot adott,[103] amíg az 1770-es években például, igaz, a céheknek a fonásért monopolizáló hatalmi súlya miatt is, 2 zsák fonatási díja majdnem egyenlő volt egy zsák nyersgyapot árával.[104]

Udvarhelyszéken csak télen fonnak és szőnek, Felső-Fehér megyében pedig egyáltalán nem. OL F 61 259, 293. Udvarhelyszék 1769-i törvényhatósági jelentése szintén nem tud bérbefonásról, de gyapotból, lenből, kenderből „a mágnások és nemesek (. . .) finomabb, hosszabb és szélesebb, a köznéphez tartozók pedig durvább, keskenyebb és rövidebb vásznat szőnek saját és házi szükségleteikre" a többit vagy másoknak adják el, vagy kereskedőknek. OL F 61 88.

[97] *Ürögdi Nagy Ferenc:* Reminescentiák 1837-ről. Nemzeti Társalkodó 1839. I. 12. sz.

[98] Irimie,Cornel: Instalaţii şi meşteşuguri tărăneşti. Ţara Bîrsei. I. Red. Dunăre, Nicolae. Bucureşti, 1972. 345.

[99] L. 97. jegyzet.

[100] *Moga, Ioan:* Scrieri istorice, 1926–1946. Cluj-Napoca, 1973. 244.

[101] Braşov. Arhivele statului. Gremiul de comerţ levantin, 1830: 7–11, 39. OL F 399 2. cs.

[102] OL B 2 1837: 2494.

[103] OL F 52 Háromszék.

[104] OL F 61 902.

Az erdélyi paraszti háziipari bérbefonás azonban hamarosan két tűz közé került. Amíg a 18. század végén az osztrák és cseh textilipar fonaléhségét az ottani fonóipar annyira nem tudta kielégíteni, hogy az erdélyi és a magyarországi fonalbehozatalt vámkedvezményekkel akarták serkenteni, most Ausztria gyáripari fejlődése nyomán az 1840-es években a brassói céh évente kb. 250–300 métermázsa „gépi fonalat" hozatott Bécsből, amellett, hogy a kereskedők és a céhesmesterek is szereztek be fonógépeket és cselédlányokkal fonattak. A fabrikaként számontartott brassói műhelyekről lelkesen jegyezte fel a majdani marosvásárhelyi jogtanár Dósa Elek: „152 orsó magától fonja a gyapotot, magától a gyapot megfésülődik, ily módon 6 font gyapotot eggyel meg lehet egy nap fonni, fonala jobb s egyenlőbb mint a másképpen font."[105] Persze az emberi munkaerő „gyári" alkalmazása olyan sokba kerülhetett, hogy még érdemes volt fonatni, mint ahogy érdemes volt tovább kísérletezni. A levantei kereskedők az 1850-es években még azért 280 métermázsa gyapotot fonattak a barcasági néppel, mintegy 100 ezer konvenciós forintért,[106] miközben e téren a hazai „gyáripar" is tett néhány jelentősebb lépést. Az egykorú sajtó lelkesen is köszöntötte a brassói („görög-bolgár") kereskedő, „Joanovits Konstantin" zernyesti – méghozzá maga tökéletesítette gépekkel ellátott – fonógyárának felállítását.[107] Aztán a vállalkozó szellemű tartományi főbiztost, Joseph Bedeus von Scharberget is rávette papírgyárának morvaországi igazgatója, hogy állítson fel a Nagyszeben melletti Orláton gyapotfonót is. Az indusztriális jövőt ígérő technikai csodák varázsával hatottak ezek a vállalkozások. Malom Lujza írónő nem tudott betelni a látvánnyal, csak ámult „mint fésültetik, fonatik s motolláltatik szinte csak gépszerűleg s oly nagy mennyiségben a gyapot".[108] Valóban 1846-ban a 30 felnőtt és a 11 „gyermek" (illetve 14 év alatti munkás) 588 orsóval 47 tonna gyapotból 338 mázsa fonalat állított elő. Zernyesten pedig az 1845-i esztendő (56 tonnából előállított) 448

[105] Bericht, Kronstadt, 1852. 98. A kompánia egyik jelentésében pedig a jegyző egyenesen gyárnak, illetve fabrikának nevezte a kereskedők által fenntartott négy fonógépet. OL F 46 1821: 4183. – Dósa Elek útinaplója. Cluj-Napoca, Biblioteca Centrală Universitară. Ms. 1874.

[106] *Gologan, N. G. V.:* Cercetări privitoare la trecutul comerțului românesc din Brașov. București, 1928. 186.

[107] Erdélyi Híradó. 1842. II. 84. sz. „eine wahre Sehenswürdigkeit" – írta a Blätter für Geist 1841. 41. sz.

[108] Malom Lujza útinaplója. MTAKK Filmtár.

mázsa fonala után 1846-ra 290 mázsa fonalra csökkent az összetermelés.[109] Tehát az erdélyi „gyáripar" a gyapotbehozatalnak egynegyedét használta fel.

Nem lenne teljes a kép, ha nem jeleznénk, hogy az 1850-es évek elején mindkét vállalkozás csődbe ment.[110] Az európai gyáripari fejlődés fő irányát néhány évig visszasugárzó epizódnak bizonyult. Tartósabban sikerült viszont lépést tartani az Európa-szerte híres ún. török vörös-festés terén.

A török vörös fonal az 1820-as évekig kelendő áru volt. „Íme! – hangoztatta a brassói görög kompánia az 1770-es években –, a török tartományokban semmit sem gyártanak nagyobb mértékben és szorgalmatossággal, mint az ilyen vörös fonalat és az ottomán Porta szinte nem is húz nagyobb hasznot más termékekből, mint ezekből."[111] Az európai áruknak a török piacon való „emancipációja" pedig többek között azzal kezdődött, hogy „hamisítani" kezdték a török vörös fonalat,[112] ami először a hollandoknak sikerült, aztán a Habsburg-birodalomban is. A brassói görög kompániát sem a szemlélődés öröme vezette, amikor olyan lelkesen írt a fonalfestésről. Kockázatos vállalkozásnak bizonyult. Erdélyben akkortájt hárman is kísérleteztek vele, természetesen hozzáértő „török" mesterek szerződtetésével és megtelepítésével. A tirnovói mestert szegődtető bolgárszegi román Dumitru Vlad fogarasi fabrikáját a brassói céhek a Barcaságra kiterjedő fonatási monopóliumuk érvényesítésével tették tönkre.[113] A városi festőcéh ugyan török mesterével jó minőségű fonalat készített, de aztán súlyos deficittel zárult a vállalkozás.[114] Sikerrel

[109] Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. 1845, 1846.

[110] Joseph Bedeus von Scharberg, aki úgy látta, hogy „so hatte ich denn Alles erreicht, was ich meiner Stellung als Mensch, Bürger und Beamter auf dieser Welt vernünftiger Weise erwarten konnte", élete „legszerencsétlenebb vállalkozásának" tartotta a gyapotfonót, mert az 1849 után egyre erősebb és mindent elsöprő angol és amerikai verseny elhódította a havasalföldi piacot, a hazait pedig az osztrák és a német. Hiába hozatott svájci és osztrák munkásokat, nem váltak be. 1843-tól 10 évi veszteségét 40 ezer forintra tette, írja emlékiratainak kiadatlanul maradt részében. Sibiu, Arhivele Statului. Fondul Bedeus. nr. 113. 255–263.

[111] OL F 61 827.

[112] *Morineau, Michel:* Naissance d'une domination. Marchands européens, marchands et marchés du Levant aux XVIIIe et XIXe siècles. Sep. Nice, 1976. 163.

[113] *Iorga, Nicolae:* Acte românești și cîteva grecești din arhivele companiei de comerț oriental din Brașov. Vălenii de Munte, 1932. 133.

[114] OL F 61 800, 943.

járt viszont a meleniki származású „született görögként" számon tartott Konsztantin Dsanly,[115] aki a céh szerint első kézből tudta beszerezni a gyapotot, és így magasabb fonatási béreket is tudott fizetni.[116] Hogy pedig mentesüljön a céh zaklatásaitól, Felső-Fehér megyében, Hidvégen állította fel festődéjét – természetesen a kocsmároltatást és a fonaleladást monopolizálva –, amely eleinte alapítója szerint is „félhalott" volt, amíg a gubernium legalább részlegesen, azokban a helységekben, ahol nem volt céh, nem tette lehetővé a barcasági fonatást, igaz, nem adott adókedvezményeket és a török fonalbehozatalt sem tiltotta be,[117] nem is beszélve arról, hogy az 1790-es években szerződtetett török festők adó alóli kiváltságolására már a szisztovói béke megsértésével került sor.[118] Így aztán a hidvégi görögök úgy nyilatkozhattak 1807-ben, hogy fabrikájuk „semmi defectust fel nem vévén tíz üstöt, száz mását készít esztendő alatt", főleg vörös és kék fonalból, amíg Brassóban 16-ot, Erzsébetvárosban 15-ot festettek, de itt nem volt hosszú életű a festés.[119]

Bármennyire is csekély volt a termelés volumene, a hidvégi festés azt is jelzi, miként lehetett a Kelethez való közelséget Nyugat felé kamatoztatni. Mert ugyan „ezen portékák a két Olá Országban vitetnek, de több vitetik Erdélybe, Magyarországba és Német Országba".[120] A külkereskedelmi statisztikák tanúsága szerint az 1790-es években évente 18–60 ezer ezüst forint körül mozgott a vámkülföldről, nyilván Keletről az Erdélybe irányuló fonalbehozatal értéke, a napóleoni blokád alatt állítólag 100 ezer, aztán az 1820-as években legfeljebb néhány ezer forint jelezte a behozatalt. Viszont amíg Erdély kivitele az 1790-es években csak 50 ezer forint körül volt, az 1820-as években már 100 ezer fölé emelkedett. A harmincadhivatalok szerint 1812–22 között Erdély festett fonalbehozatala (már amit Erdélyben vámoltak el) folyóáron 70 ezer forintra rúgott, vámbecsáron 134 ezerre, kivitele 700 ezerre, illetve 1,7 millióra.[121] Az

[115] *Moisuc, Elena:* Industria textilă din Braşov şi Ţara Bîrsei. Bucureşti, 1960. 27. – *Herrmann, Georg Michael Gottlieb von:* Das alte und neue Kronstadt II. Hermannstadt, 1883. 331. A brassói görög kompánia nyilatkozata szerint Dsanlynak apja és nagyapja is kompanista volt OL F 199 nr. 40. 74 ex Novembri. 1777.

[116] OL F 61 1866.

[117] *Voß, Franz:* Ein Beitrag zur Geschichte der Gewerbegesetzgebung in Siebenbürgen. Der Satellit 1855. 164–165.

[118] *Herrmann:* i.m. II. 413.

[119] OL F 37 1808: 109, 152.

[120] OL F 37 1808: 109.

[121] OL F 46 1827: 3724.

1820-as években a brassói kereskedők úgy nyilatkoztak, hogy 100 ezer váltóforint (azaz 40 ezer ezüstforint) értékű fonalat és selymet hoznak be, 150 ezer váltóforintnyi festett és fehér fonalat visznek ki a szomszédos fejedelemségekbe, 200 ezernyit Magyarországba és 500 ezernyit Erdélyben helyeznek el; ugyancsak brassói kereskedők szerint megint csak ekkortájt Erdélybe 33 500 váltóforintba hoznak török fonalat és 200 ezer forintért visznek ki. Az 1830-as évek derekán aztán felére csökkent a vámkülföldre irányuló kivitel egészében olykor 7–8%-ot kitevő cikk, az 1840-es évekre pedig 1% alá.[122] Viszont a festés minősége annyira jó lehetett, hogy még az 1850-es évek derekán is hoztak Hidvégre Bécsből fonalat, hogy aztán Magyarországra és Bécsbe vigyék vissza a festett árut,[123] sőt, az 1870-es években a kék fonalat Dél-Magyarországon és Horvátországon keresztül még Törökországba is szállítottak. És nemcsak a görögök, illetve leszármazottaik őrizték pozícióikat, a párizsi világkiállításra pedig az egyik brassói céhmesterből „gyárossá" vált Wallinger küldött festett vonalat.[124]

Időközben, a század elején a hidvégi festők céhprivilégiumot kaptak az uralkodótól, az 1820-as években pedig egyesültek a brassói festőcéhhel, hogy aztán egyesült erővel forduljanak szembe azzal a három román kereskedővel, akik elindultak „igaz ásiai mivész hozományunknak letiporására és fenekestül való kiírtására". Mert Hidvégről felfogadott munkásokkal és három festőfabrika felállításával „itt is mint a Világ egyik Fő Városában lakó kereskedőség munkába venni nem iszonyodott ezen nagy gonoszt", mármint a céhek privilégiumának megsértését, amikor „a Ditső Magyar Törvények nem így rendelték ide idesítgetni Asiának ritka mestermívész búvárit".[125] Azok érveltek így, akiknek apái még szenvedtek a privilégiumok hiányában, s jellemző a kereskedői érdek egyesítő erejére, hogy a görög kompánia bírája inkább a román kereskedőkkel tartott ebben a viszályban. Ugyanakkor a kereskedői üzleti tevékenységben

[122] *Bethlen:* i.m. 133. – OL F 46 1823: 4743, Ausweise (55. jegyzet).

[123] Bericht der Handels und Gewerbekammer in Kronstadt (. . .) über den Zustand der Gewerbe, des Handels und der Verkehrverhältnisse des Kammerbezirks in den Jahren 1853 bis 1856. Kronstandt, 1859. (a továbbiakban: Bericht, Kronstadt, 1853–1856) 152. – Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt über die Gewerbe-, Handels- und Verkehrsverhältnisse im Kammergebiet (südostliches Siebenbürgen) für die Jahre 1878 und 1879. Kronstadt, 1882. (a továbbiakban: Bericht, Kronstadt, 1878–79) 302.

[124] OL F 259 86. fasc. 1855: 3313.

[125] OL B 2 1830: 2181.

valamiféle etnikai elkülönülés mégis érvényesülhetett, mert 1834-ben például a román kereskedők csak egymás között társultak – mintegy 40 ezer konvenciós forint összeadásával – macedón gyapot beszerzésére.[126] De úgy látszik, nem sok sikerrel. Hiába kezdték például a román kereskedők egyik 1844-i beadványukban érdemeik kiemelésére az általuk behozott áruk felsorolását a gyapottal, az 1839–43 közötti brassói főharmincadkörzeti kimutatások szerint a brassói kereskedők által behozott gyapotnak alig 6%-át hozták, illetve vámoltatták el ők, a többit a görögök és a bolgárok. Hangsúlyozták is a románok, hogy áruforgalmukról a Brassó környéki harmincadnaplók nem adnak hű képet, hiszen áruikat „az osztrák tartományok más távoli pontjain hozzák be, vagy viszik ki, aszerint, hogy Ausztria egyik, vagy másik tartományából, vagy pedig Törökországból szerzik be", és ezért „az osztrák örökös tartományokból beszerzett árukért a vámot nem mindig Brassóban fizetik, hanem többnyire pesti speditőreinkkel, így a török árukért, például a gyapotért, ott róják le az illetéket, ahol behozzák",[127] nyilván elsősorban Triesztben. A románok tehát nem tudták a gyapotot hazájából, Macedóniából beszerezni, amit pedig Triesztből hoztak, azzal nagy üzletet aligha csinálhattak. Viszont Erdélynek a Kelet és Nyugat közötti forgalomban úgy módosult a szerepe, hogy az a brassói román kereskedőpolgárságnak kedvezett.

d) Erdély tranzitkereskedelméről az 1820–40-es években

1789-től a vámszabályok általában a tranziton, és így az erdélyi tranziton is a Habsburg-birodalom vámbelföldjének egészét átszelő forgalmat értették. Ebben most Erdély elsősorban a török birodalom és a Németország közötti forgalmat biztosította, míg az 1770-es években havasalföldi sárga viaszt vittek Brassón és Nagyszebenen keresztül Velencébe. A Kilia–Galac–Brassó–Pest útvonalat pedig „bagariaútnak" is nevezték a kortársak, hiszen ezen orosz prémeket és bőröket szállítottak a görög kereskedők.[128] (Egyébként az orosz szőrmék jelentették „Törökország és

[126] *Furnică, D. Z.:* Din trecutul românesc al Braşovului. Documente comerciale 1741–1860. Bucureşti, 1937. 28–29.

[127] OL F 129 II. 304–311. Ugyanakkor Orghidan még Angliából is hozatott gyapotot. – *Angelescu, Nicolae I.:* Rudolf Orghidan 1797–1862. Bucureşti, 1930. 4.

[128] *Halm, Hans:* Österreich und Neurußland. I. Breslau, 1943. 94.

valamennyi keleti" számára a legfontosabb árut, szállítási útvonaluk, illetve irányuk Kijev–Iaşi–Galac–Konstantinápoly volt.[129]) A török árukat viszont csak akkor szállították Erdélyen keresztül, ha a zimonyi úton valami akadály támadt. Az 1820-as években a nagyszebeni kereskedők – a görög kompánia 6 tagja és időnként a szász kereskedőtársaság két tagja – a Habsburg-birodalom belső forgalmából kitiltott külföldi cikkek közül a török szőnyegek és textíliák szállításába kapcsolódtak be. A napóleoni konjunktúra néhány évére célozva pedig úgy látták, hogy „a Levantéból jövő és odamenő tranzitcikkek, különleges konjunktúrák kivételével, melyek ezt az áruforgalmat szükségessé és jelentőssé teszik (. . .), főleg a Németországból Törökország felé menő áruk csak bizonyos időszakokban, általában a lipcsei vásárok idején érkeznek, és így ezt a közvetítőkereskedést itt csak mellékfoglalkozásként (Nebensache) lehet űzni".[130] S bár Nagyszebent „a szárazföldi levantei kereskedelem harmadik osztrák kapujaként" tartották számon, Brassónak nagyobb volt a részesedése a behozatalban és még inkább a kivitelben. De nagyobb volt az Erdélyben áthaladó és a Habsburg-birodalom egészét átszelő tranzitkereskedelemben is (6. táblázat). Az 1812–22 közötti 10 évben a 7 millió forint értékben folyó áron bejövő tranzit áruk 62%-át a brassói harmincadkörzetben vámolták el, a 15 millió forintnyi kiviteli tranzit áruknak pedig 80%-át.[131] Az elkövetkező időkre nincs hasonló forrásunk, az egykorú megnyilatkozások arra utalnak, hogy Erdély fokozatosan elvesztette Lipcsével való közvetlen kapcsolatait. A múlt század derekán sok nosztalgiával tették szóvá a brassóiak, hogy a város környéki falvak fuvarosai, akik „korábban egész Lipcséig" jártak, most csak Temesvárig és Pestig (más források szerint Bécsig) jutnak el.[132] Viszont bármennyire is paradox módon hangzik, Erdélynek még mindig nagy szerepe volt a „lipcsei áruk" forgalmazásában, sőt még az 1830-as évek elején is Lipcséből „közismerten Nagyszebenen és Brassón keresztül visz a kereskedelmi főút Havasalföldre".[133] De csak ide, mert az 1830-as években a Duna menti román vesztegzár felállítása miatt az Erdélyen keresztül utazónak már kétszer kellett tisztítási díjat fizetni, míg Zimony felé csak egyszer. Különben is a

[129] Paris, Archives Nationales. Archives des affaires étrangères. B III. 239. Commerce des Russes. 1751.

[130] OL F 189 1823: 102.

[131] OL F 46 1827: 3724.

[132] Bericht, Kronstadt, 1852. 90.

[133] Documente Hurmuzaki, XXI. 315.

6. táblázat

Az Erdélyben elvámolt áruk török birodalmi behozatalának és kivitelének %-os földrajzi megoszlása 1812/13–1822-i tíz évi forgalom alapján

Harmincadok, illetve harmincad-körzetek	Behozatal		Kivitel	
	Folyóár	Vámbecsár	Folyóár	Vámbecsár
Tömös	27,03	29,29	8,95	6,47
Brassó	2,27	2,09	57,18	69,19
Törcsvár	3,91	4,98	1,61	0,92
Brázsa	0,19	0,16	0,03	0,01
Ósánc	0,95	0,84	13,43	12,78
Bodza	1,56	1,72	0,66	0,42
Almásmező	0,41	0,38	0,09	0,05
Bélbor	0,54	0,36	0,05	0,02
Ojtóz	5,84	9,48	1,86	1,56
Csíkgyimes	2,85	3,28	0,44	0,30
Tölgyes	7,25	8,21	0,47	0,34
Brassói harmincad-körzet összege	52,84	60,83	84,81	92,08
Nagyszebeni főhar-mincadkörzet (Vöröstorony, Nagy-szeben, Vulkán) összege	47,16	39,17	15,19	7,92
Erdély forgalma	100	100	100	100
Erdély 10 évi forgalma konven-ciós forintban	31 455 312	41 048 466	6 522 383	14 142 167

Forrás: 4. fejezet 131 jegyzet

török birodalom és a lipcsei vásár közötti kereskedelem egyre inkább veszített létjogosultságából.

Az 1820-as évektől kezdődően módosult a lipcsei vásároknak Délkelet-Európa áruellátásában játszott szerepe.[134] Egyre inkább Bécs lett a havasalföldi román kereskedők „fő piaca, ahonnan áruik többségét

[134] *Gheron, Netta:* Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig Ost- und Südost-europa bis zum Verfall der Waarenmesse. Zürich, 1920.

beszerzik, noha sokan utaznak a távolabbi Lipcsébe",[135] még az 1840-es évek végén is. Ha a bukaresti német lap még mindig arról írt, hogy a Duna „Bécsből, Lipcséből, Párizsból, Londonból elhozza nekünk mindazt, amit a rafinált luxus kiagyal",[136] Lipcséből már régóta nem a keleti ízléshez igazodó luxusárukat hoztak, hanem az erősödő gyáripar jó minőségű termékeit. És ha az 1823-i húsvéti vásár meg is érezte, hogy Konstantinápolyban parancsot adtak ki a luxus és a drága öltözékek viselete ellen (bár a bécsi, a magyarországi és a dunai fejedelemségekbeli görögök sok ún. török árut, muszlint, nyomott kartont, finom posztót vettek), 1836-ban már annál nagyobb megelégedéssel nyugtázták a vásári hatóságok, hogy a fejedelemségekbeli kereskedők nagy mennyiségű közönséges angol pamutárut szereztek be az őszi Mihálynapi vásáron.[137] De ekkor már megjelentek az első angol hajók is a dunai román kikötőkben, hogy közvetlenül lássák el ezt az „új" piacot. Persze „a lipcsei áru" nem vesztette el presztízsét, Keleten még mindig az uralkodó rétegek igényeit kielégítő luxuscikkek, főleg textília gyűjtőfogalma volt. Az osztrák ipar pedig egyre inkább be tudott kapcsolódni Kelet „lipcsei áru" iránti keresletének a kielégítésébe. Ha az 1820-as években még azon kesergett a bukaresti osztrák konzul, hogy az osztrák áru nem bírja a Lipcséből jövő angol, francia áruk versenyét, egy évtizeddel később a galaci konzul már arról számolhatott be, hogy „a sziléziai és morva gyárainkból hozott posztó- és gyapjúkészítmények lipcsei áru néven kerülnek forgalomba".[138] Így aztán érthető az is, hogy a havasalföldi behozatal 30–40%-át kitevő lipcsei áruk az 1830-as évek végén – a havasalföldi vámnaplók tanúsága szerint – szinte kizárólag Erdélyen keresztül érkeztek: kétharmada a Brassó környéki vámhivatalokon, 5–6%-a a nagyszebeni Vöröstornyon és a többi a vulkáni hágón keresztül.[139] A bukaresti kereskedők még mindig Brassón keresztül vették útjukat Lipcse felé, és ilyenkor, meg aztán, ha a brassóiak a bécsi és pesti vásárra készülődtek, a brassói főharmincadhivatal szűkében lett a bankjegynek, hiszen a kereskedők ezüstpénzüket igyekeztek átváltani papírpénzre a könnyebb szállítás miatt.[140]

[135] *Quitzmann:* i.m. 297.

[136] Bukarester Deutsche Zeitung 1845. 1. sz.

[137] *Hasse, Ernst:* Geschichte der Leipziger Messen. Leipzig, 1885. 437., 453.

[138] Finanzarchiv. Finanzministerium, Präsidialien 1836: 7625.

[139] *Penelea, Georgeta:* Relaţiile economice dintre Ţara Romanească şi Transilvania în epoca regulamentară (1829–1848). Studii şi materiale de istorie modernă. Bucureşti, 1973. IV. 48.

[140] OL F 200 1843: 353.

A brassói kereskedők alighanem jobban tudtak élni „a lipcsei áru" presztízsét élvező osztrák cikkek közvetítésének lehetőségével, mint maguknak a lipcsei vásárra kerülő termékeknek a forgalmazásával. A 102 kereskedő, illetve kereskedőház tevékenységéről készített 1844-i kimutatás szerint 18 olyan céget (12 románt, 6 görögöt és bolgárt) tartottak számon, melyek az osztrák és a „török tartományok" között bonyolítottak le áruforgalmat.[141] Az üzleti kapcsolatok kiterjedtségét jól jellemzi az, hogy amikor az egyik görög (vagy bolgár) kereskedő moratóriumot-kért 25 ezer forintnyi adósságára, akkor mintegy 96 hitelezője közül 11–11 bécsi és pesti volt, 27 brassói, 5–5 temesvári és trieszti, a többi olyan hazai és külföldi helységekből mint Debrecen, Frankfurt, Peltau.[142] Egy-egy nagyobb kereskedő pedig a Zimonyon keresztül vezető forgalomba is bekapcsolódott, sőt Rudolf Orghidan még az új orsovai dunai hajóút lehetőségét is megpróbálta kihasználni.[143]

A Duna-hajózás pedig az erdélyi kereskedelem veszélyes versenytársának ígérkezett. Az 1830-as évek második felében a lipcsei francia ügyvivő is némi irigységgel jelezte, hogy miután Bécs és Galac között „rendszeressé és biztossá" vált a gőzhajó-összeköttetés, a szászországi, ausztriai, sőt még a lipcsei vásárra hozott manchesteri textíliákat is a dunai román kikötőből viszik tovább Trebizantba és Erzerumba.[144] A Habsburg-birodalom 1845. évi tranzitjáról készült térképen is hiába keressük az erdélyi út forgalmának jelzését, csak a dunai útét láthatjuk. Ugyanakkor „az erdélyi fuvarosok Bécstől Galacig megdöbbentően olcsón vállalják a szállítást", és így a szárazföldi szállítás kb. annyiba került, mint a gőzhajó igénybevétele.[145]

[141] *Demény, Lidia:* Les membres et l'activité du grémium de commerce levantin à la veille de la révolution de 1848. Revue des études Sud-est Européennes. 1978. 3. sz. 515–526.

[142] OL F 79 1848: 2715.

[143] *Demény:* i.m. 523.

[144] Paris, Archives du Ministère des Affaires Étrangères. Correspondence Commerciale des Consuls, Leipzig t. 2. ff. 347, 389.

[145] *Neigebaur, J. F.:* Beschreibung der Moldau und Walachei. Breslau, 1854. 254, annak hangoztatásával igazolta fenti állítását, hogy 7 konvenciós forintba kerül mázsájának (feltehetően bécsi mázsa) szárazföldi fuvarozása. Journal des Oesterreichischen Lloyd 1844. 31. sz. is ennyiről tud, részletesebben kifejtve, hogy 1 bécsi mázsányi 150 konvenciós forint értékű közönséges ipari termék szállítási költségei a következőképpen alakulnak: Lipcsétől Bécsig 2 f. 50 kr., vám és egyéb kiadások: 1 f., Bécstől Galacig gőzhajón 5 f., biztosítás 1 f. 40 kr., kisebb kiadások 20 kr. és így az egész 10 f. 50 kr. Ennek ellenére a dunai útnak a tengerinél Németország számára

Sőt, jó minőségű árut tanácsosabb volt tengelyen szállítani, nem is beszélve arról, ha télen a brassóiak nagy örömére befagyott a Duna, mert egyébként volt, aki már úgy tudta, még a „beavatottak" közül is, hogy az erdélyi tranzit majdnem teljesen megszűnt.[146] Még nagyobb aggodalommal vették tudomásul a brassóiak az olcsó tengeri szállítási díjakat, azt hogy Angliából a dunai román kikötőig állítólag még tizedannyiba sem került a szállítás, mint Brassóból.

De nem véletlen, hogy a brassói román sajtó a félelmek és aggodalmak gyakori idézgetésével szemben arra figyelmeztette olvasóit: „A természet ujjal mutatott rá arra, hogy kereskedelmünknek van még keresni valója a Dunánál, Pannónia és egész Dácia hatalmas folyójánál, valamint a Fekete-tengeren és még azon is túl."[147] Hiszen „piacunk ütőere a Duna torkolatánál lüktet. A Duna és a fejedelemségek szabadsága igazi virágzást fog hozni Brassónak."[148] Mindezt nem egyszerűen a dunai fejedelemségek nemzeti önállósága iránti elkötelezettség mondatta. A fejedelemségek

előnyösebb voltát fejtegette *Dellenbusch, G.:* Mercantil Memoiren aus der Türkei. Düsseldorf, 1841. 97–98. Brassótól Galacig 1–1 f. 30 kr.-ba került a szállítás. Bukarester Deutsche Zeitung 1847. 85. sz. Az 1840-es évek tapasztalatai alapján úgy tűnt, hogy „Bulgáriából Brassóig okkája 7 kr.-ba került (nem egészen 3 kr. fontja), Brassótól Bécsig mázsájának szállítása 4–5 konvenciós forintba kerül. – *Ungewitter, F. H.:* Die Türkei in der Gegenwart, Zukunft und Vergangenheit. Erlangen, 1854. Közli: *Michoff, Nicolas V.:* Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie. Sofia, 1970. 318. De az 1850-es évekre a szárazföldi és a vízi szállítás költségeinek aránya megváltozott. Bécstől Galacig csak 2 f. 30 kr.-ba került vámmázsájának szállítása. Denkschrift über die Handelspolitischen Verhältnisse der Donau-Fürstentümer. (1851) Merseburg. Deutsches Zentral Archiv (a továbbiakban: D. Z. A.) Rep. 120. C. XIII. 15. No. 24/II. 45. Az 1851-i brassói kamarai jelentés szerint „1 mázsa vízi szállítási díja Angliából Galacba és Brăilaba 30–36 kr. Belgiumból 56 kr., Bécsből 2 f. 30 kr. Erdélyből tengelyen 4–7, sőt 10 f. Bericht, Kronstadt, 1851. 33. Pesttől Brassóig mázsájaként 8 forintra mentek fel a szállítási költségek, míg korábban 4–5 forintra rúgtak. Bericht, Kronstadt, 1852. 90. Megbízhatóbbnak tűnik a Kronstädter Anzeiger 1856. jan. 28. sz. adatsora, mely a súly megjelölése nélkül (nyilván vámmázsánként) ezüstpénzben adja meg (forintban és krajcárban) a szállítási díjakat, nyilván Brassótól a következő helységekig: Bukarest 2–2, 10; Giurgiu 3,20–3,30; Brăila 2,40–3; Galac 2,40–3; Nagyszeben 48 kr.–1; Temesvár 2–2, 12; Debrecen 3,36–3,48; Kolozsvár 2,24–2,36; Medgyes 1–1, 12; Beszterce 2,36–2,48; Kőhalom 1–1,12.

[146] OL B 2 1839: 886. Ludwig von Rosenfeld operátuma Erdély kereskedelméről és az Olt hajózásról.

[147] Gazeta de Transilvania 1844. 25. sz.

[148] Uo. 1855. 1. sz.

nemzeti közvéleménye szerint is a dunai kikötők forgalma volt a román „gazdagság, civilizáció és lét" biztosítéka,[149] mert – ismételjük – az kapcsolta őket a világpiachoz. És ez a kapcsolat ösztönzője lett a háborús viszonyok múltával kibontakozó extenzív jellegű fejlődésnek, ami pedig a lakosság fogyasztóképességének növekedésével járt együtt.

e) Az erdélyi ipar és kereskedelem piacai

Az elmúlt évtized román történetírása meggyőzően tisztázta azt, hogy a nyugat-európai gabonakereslet „kihívása" nyomán a gabonaexportra berendezkedő Havasalföldön a földesúr nem saját – és rendkívül szerény méretű – majorsági gazdálkodásába beépítve zsákmányolta ki a jobbágyot, hanem a föld fölötti rendelkezés monopóliumával kényszerítette fokozott árutermelésre. A piacra termelés pedig egyben a paraszt számára lehetőséget kínált a földesúri nyomás ellensúlyozására, óhatatlanul maga után vonva a paraszti társadalom további differenciálódását.[150] Nem véletlen, hogy mindazok, akik nyugati szemmel a piaci áruelhelyezési lehetőségeket fürkészték, már nemcsak a bojári luxus kínálta piacról írtak, hanem a paraszti szegénység nyomasztó valóságában kiütköző új fejlődési tendenciák hatására is figyelmeztettek. A brassói német sajtóban többször is értekező brăilai osztrák konzul szerint „a parasztság napról napra emelkedik".[151] A francia megfigyelő – mintha csak a Rousseau vallomásából ismert, az adóprés miatt szegénységet színlelő paraszt példája lebegett volna szemei előtt – úgy látta, hogy „a havasalföldi parasztnak van pénze, csak kénytelen elrejteni" a fokozódó állami adózás és földesúri terhek miatt.[152] De nem annyira, hogy 1848-ban a porosz pénzügyminiszter ne figyelmeztethette volna az államminisztert „a dunai fejedelemségekbeli lakosság fogyasztóképességének növekedésére".[153] Hiszen – mint a bukaresti francia konzul már 1834-ben észrevette –: „a nép elindult a jólét és a szellemi fejlődés útján, egyre inkább felhagy a juhbőrök viselésével, a múltban még

[149] *Slăvescu:* i.m. 154.

[150] *Corfus, Ilie:* Agricultura Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Bucureşti, 1969.

[151] *Wilhelmi, Stephan Adolf:* Kurze statistische Übersicht des Fürstentums Walachey. B.A.R. Ms. germ. 80. 11. f.

[152] *Colson:* i.m. 218.

[153] D.Z.A. Rep. 120. C. XIII. 15. 24/1. 282.

alig öltözködő parasztok gyapot- és gyapjúszöveteket kezdenek viselni, odahagyják földbeásott kunyhóikat. A föld felszínére emelt otthonaikat átjárja a napfény és a levegő jótékony hatása, bútorokkal és háztartási eszközökkel rendezkednek be".[154]

Így végre felerősödhettek azok a fejlődési tendenciák, amelyek már a 18. század második felében is éreztették hatásukat. A bukaresti osztrák konzul már 1794-ben jelezte, hogy a „havasalföldi földnépe az 1761-től 1791-ig egymást követő háborúk, a két nagyhatalom idegen fegyvereinek jelenléte és az itt hozott intézkedések s az idegen kézművesek hatására szemmel láthatóan felvilágosodottabbá vált, minek nyomán az erdélyi termékekkel folytatott kereskedelem is nagyobb piacra talált".[155] Csakhogy a háborúskodás végül mindig a lakosságot kimerítő pusztulásokat hozott. A két román fejedelemség 1689-től 1857-ig csupán 32 évig nem állt idegen megszállás alatt,[156] ebből az 1834-gyel kezdődő másfél évtized lett a brassói kereskedelem virágkora.

A némi túlzással „demográfiai robbanásnak" is nevezett gyors népességnövekedés elsősorban mennyiségileg bővítette a brassói kereskedelem és az erdélyi ipar piacait.[157] A piacok felvevőképességét növelő minőségi tényezőként tarthatjuk számon a társadalmi rétegeződés előrehaladásával járó életszínvonal-emelkedést és mindenekelőtt azt, hogy „1830-tól mind a fejedelemségekben, mind Bulgáriában nagy változásokon kezdett keresztülmenni a keleti viselet is".[158] Márpedig „a viselettörténet egyáltalán nem olyan anekdotikus, mint amilyennek tűnhet. Rengeteg problémát vet fel, mint nyersanyagok, gyártási eljárások, termelési költségek, hagyomány, divat, társadalmi hierarchia".[159] Az persze anekdotába illő, de egyben sokatmondó tény is, hogy Havasalföld 1790–91-i orosz és osztrák megszállása alatt a bojárok egy része hirtelen levetette a kaftánt, felkapta „a francia" divatot, hogy aztán a megszállók kivonultával gyorsan vissza-

[154] Documente Hurmuzaki, XVII. Nerva Hodoş: Corespondenţa diplomatică şi rapoarte consulare franceze. 342.

[155] Documente Hurmuzaki, XIX/1. 695.

[156] *Boicu, L.:* Austria şi principatele române în vremea războiului Crimeii (1853–1856). Bucureşti, 1972. 60.

[157] *Stahl, H.H.:* Les anciennes communautés villageoises roumaines. Bucureşti–Paris, 1969. 124.

[158] *Bariţ, George:* Politica cea mai bună, economia naţională. Gazeta 1876. 19.sz.

[159] *Braudel, Fernand:* Civilisation matérielle et capitalisme XVe–XVIIIe siècle. Paris, 1967. 233.

vegye a keleti viseletet.[160] Az öltözködés ugyanis politikai állásfoglalással ért fel. Az 1830-as években pedig már szabad út nyílt a nyugati divat térhódítása előtt. „Isztambul népe, császárját utánozva, európai ruhába öltözött."[161] Havasalföldön pedig az állami hivatalnokok és tanárok számára is kötelezővé tették a kék frakk viselését.[162] Persze a kor mindennapjait gyors változások és régi szokások együttélése jellemezte. Ennek egyik meghökkentő látványa Barabás Miklóssal rögtön le is rajzoltatta azt, amint előkelő bojárok frakkban és cilinderben törökülésben csibukoztak a bécsi bútorokkal berendezett szobában.[163]

Hagyomány és újszerűség iránti igényt közvetített „a piacok üzenete", sőt némi túlzással: „kihívása". Mi volt az erdélyi kereskedelem és ipar, a kereskedő és az iparos „válasza"?

A brassói román kereskedőknek és az erdélyi iparnak nagyon is fontos szerep jutott „az europaizálódásnak" a román történetírás által mélyrehatóan elemzett folyamatában.[164] Iorga elsősorban a nyugati áruk tranzitját emelte ki, miközben egész sor, még 18. századi példával érzékeltette, hogy „a gazdaságilag konszolidált Erdély ott állt, hogy mindazt nyújtsa a fejedelemségeknek (...), amire szükségük volt, hogy »civilizálódjanak« nyugati értelemben".[165] Ugyanakkor a hétköznapi élet megelevenítésének mestere mintha kissé lebecsülte volna az ún. középrétegek és a parasztság anyagi kultúráját alakító erdélyi hatásokat. A „Nyugatot" képviselő erdélyi származású tanároknak ugyanis jóval nagyobb befolyást tulajdonított a fejedelemségek életének alakításában, mint az erdélyi termékeket forgalmazó kereskedőknek, akik „idegennek érezték magukat az országban (mármint Havasalföldön – M. A.). Kulturális hatást a háziberendezésen és a német viseleten kívül nem lehet számon kérni olyan emberektől, akik egész

[160] *Alexianu, A.:* Mode şi veşminte din trecut. Bucureşti, 1971. II. 33., 196., 203.

[161] *Dellenbusch:* i.m. 28.

[162] *Filitti, I.C.:* Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834–1848. Bucureşti, 1915. 98.

[163] *Berindei, Dan:* Unité, modernisation et indépendence dans le processus de constitution de la Roumanie (jusqu'en 1849). Nouvelles études d'histoire. Bucureşti, 1975. 129.

[164] *Berindei:* i.m. – *Georgescu, Valentin:* La Terminologie: Modernisation et Européanisation de l'Empire Ottoman et du Sud-Est de l'Europe, à la lumière de l'expérience roumaine. La révolution dans le Sud-Est-Européen XIX s. Red. Nikolay Todorov. Sofia (é.n.)

[165] *Iorga, Nicolae:* Istoria comerţului românesc. Epoca mai nouă. Bucureşti, 1925. 83.

napjukat a polcok és a pult között töltik."[166] Márpedig ezek a hatások nagyon is fontosak még akkor is, ha az a fajta viszonylagosság jellemzi őket, ami a magyar népművészetben úgy érvényesült, hogy például „azok a faragott szekrények vagy állóórák, vasból öntött kályhalapok és falat borító csempék, melyek Európa nyugatabbra fekvő tájain rusztikusnak minősülnek, a népművészet fogalma alá tartoznak, a magyar parasztok szemszögéből polgáriasnak, úriasnak mutatkoznak".[167]

A dunai fejedelemségekben a városi középrétegek és a jobb módú parasztok számára „a brassói áru" ugyanazt jelentette, mint a bojárságnak „a lipcsei áru" és „bécsi áru". Fogyasztói életformájának megfelelő fogyasztási javak gyűjtőfogalma volt: textília-, bőr- és vasáru, papír, üveg, szerszámok stb.

Természetesen a lipcsei és bécsi áru magasabb százalékos nyereséget biztosított,[168] de azért az „olcsó" brassóinak is meg kellett adni az árát, mert amíg a galaci porosz konzul a bojárok „építkezési kedve" láttán 50–100%-os haszonnal járó bútoreladási lehetőségekre figyelmeztetett[169] – állítólag a pesti bútor is kelendő volt Havasalföldön[170] –, a brassói (és nyilván székelyföldi) festett ládák, amelyek még Bulgáriában is „mindenre szolgálnak, helyettesítik a bútorokat, a szekrényeket, a díványokat és utazó ládául szolgálnak, ha a család költözködik",[171] a bolgár vásárokon 70 konvenciós forintba kerültek,[172] nem sokkal maradva alatta egy kezdő szász gimnáziumi tanár reformkori évi fizetésének.

A fogyasztásnak ezen a „népi" szintjén a brassói áruk jelentős részét „a divat változásai nem érintették".[173] Sőt, a Bulgáriában nagy keresletnek örvendő lenvászon, cserge, kötél és a különböző faeszközök még „a legidősebb kereskedők szerint sem változtak vagy tökéletesedtek".[174] A fen-

[166] *Iorga, Nicolae:* Istoria Românilor din Ardeal si Ungaria. (De la mişcarea lui Horea pînă astăzi). Bucureşti, 1915. 102–103.

[167] *Hofer Tamás – Fél Edit:* Magyar népművészet. Bp. 1975. 55.

[168] *Colson:* i.m. függelék.

[169] D.Z.A. Rep. 120. C. XIII. 15. 24/l. 113.

[170] *Colson:* i.m. 213.

[171] *Michoff, Nicolas V.:* Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie. III. Sofia, 1950. 445.

[172] Journal des Oesterreichischen Lloyd 1844. 60.sz.

[173] Bukarester Deutsche Zeitung 1847. 85.sz.

[174] *Reden, Fr. W.:* Die Türkei und Griechenland. Frankfurt a.M. 1856. Közli *Michoff:* i.m. 1970. 332.

tiekkel egybehangzó átfogó porosz jelentés a fejedelemségekbeli viszonyokról emellett még méltán említette az öltözködési cikkek „széles körű fogyasztását".[175] A havasalföldi vámnaplókban „a név szerint jelölt textíliák és ruhadarabok néhány kivétellel Erdélyből származnak".[176] A túlvilággal való együttlét és szoros kapcsolat biztosításában is fontos szerep jutott az erdélyi árunak. A brassói román sajtó szerint „a moldvai és havasalföldi templomok tele vannak erdélyi nikolai ikonokkal" és olyanokkal, melyeket a piacra figyelő bolgárszegiek is készítettek.[177]

Az erdélyi áruk tehát nemcsak megfeleltek a Kárpátokon túli igényeknek, hanem – mint a trieszti Lloyd hangsúlyozta – „régi szokás folytán nemzeti jelleget öltöttek".[178] Az erdélyi keleti kereskedelem népművészeti hatások és kölcsönhatások hordozója és alakítója is volt. A jellegzetes erdélyi parasztipari termékek nyilván a fejedelemségekbeli háziipari önellátás által szabadon hagyott, vagy feladott területeken érvényesült, abban a világban, melyben még a 19. század második felében is „a szövőszék elterjedtebb volt, mint az eke".[179] Komolyabb – az erdélyi textilipar teljesítőképességét messze meghaladó – árutermelő textilipart pedig csak a Balkán hegység lejtőin találunk,[180] de még ez is a székelyföldi és a brassói külvárosi háziiparnak számottevő elhelyezési lehetőségeket hagyott.

A kulturális-néprajzi kapcsolatok és kölcsönhatások alakulásában nagy szerepe lehetett annak is, hogy amíg a dunai fejedelemségek népviselete inkább egységes jellegű, Erdélyt, az etnográfiai zónák tarka mozaikja lévén, a viseletek sokszínűsége, regionális változatossága jellemzi.[181] A Havasalfölddel szorosabb összeköttetésben álló dél-erdélyi régiókban a különböző nemzetiségek és társadalmi rétegek öltözetének egymásra hatása folytán is alakultak ki ruhadarabok, melyek a Kárpátokon túl is vevőre találhattak. A Kotzen, régi német szó, magyarul általában lombospokrócot, csergét,

[175] D.Z.A. Rep. 120. C. XIII. 15. 24/2. 48.

[176] *Penelea:* i.m. 49.

[177] *Irimie, Cornel:* Pictura populară pe sticlă. Ţara Bîrsei. II. Red. Dunăre, N. Bucureşti, 1974. 242.

[178] Journal des Oesterreichischen Lloyd 1844. 31.sz.

[179] *Zane, G.:* Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Bucureşti, 1970. 37.

[180] *Todorov, Nikolai:* La ville balkanique sous les Ottomans (XV–XIX s.). London, 1977.

[181] *Petrescu, P.:* Costumul popular românesc din Transilvania şi Banat. Bucureşti, 1959. 17–18.

ágytakarót és lópokrócot jelentett, de a vastag posztóból készített zsinórozott férfikabátot is, melyet a régi szász „polgári" viseletből átvettek a magyar parasztok is, de durvább fajtáját a szászok számára is a román háziipar és nem a szász céh állította elő. Téli öltözetként a 18. században a Szászföldre letelepített ausztriai protestánsok is román nevén – sarica – ismerték[182] ezt a brassói kereskedőknek is keresett termékét. A durvább pokrócokat a Dunától délre fekvő vidékekre is szállították, ahol árucsomagolásra szolgáltak. A finomabb minőségű tiszta gyapjú csergét elsősorban a fejedelemségekbe és „Trieszten keresztül a világ más tájaira is" vitték.[183] A viseletváltozás törvényszerűségeinek megfelelően váltja fel Fogarasban az egyszerűen szabott „rumân" vagy „jobbágy" inget a „nemesi" vagy „galléros", ráncolt ujjú ing.[184] Az ing ráncolása és a ráncolás kivarrása, ami Erdély-szerte ismert volt, talán nemcsak a migrációk, hanem a kereskedelem közvetítésével is terjedhettek át a Kárpátokon túlra,[185] hiszen éppen az Olt-vidéki és háromszéki „román és székely asszonyok varrta ing és gatya" is nagy keresletnek örvendett a fejedelemségekben.[186] A bolgárszegiek saját viseletükkel inkább az öltözetet egyszerűsítő, polgárias tendenciákat közvetítették, amíg termelői tevékenységükkel archaikusabbnak számító igényeket elégítettek ki. A magyar nemesi és főleg a befolyása alatt álló szász polgári viselet hatását is jelzi a Brassó külvárosi viselet: a férfiak zsinórozott, kapcsolható, majd gombolható ún. német kabátja, a kabát alól kilógó, szinte térdig érő fehér inggel, posztónadrág, csizma vagy bakancs. A nők pedig földig érő brokátszoknyát viseltek, a csupán az arcot szabadon hagyó fejkendővel és az ún. Spannengürtellel.[187] Messze vezetne annak jelzésszerű bemutatása is, hogy a népművészeti díszítőelemek formakincsében és színösszetételében (sőt terminológiájában) hogyan

[182] *Dunăre, Nicolae – Treiber-Netoliczka, Luise:* Rumänische, sächsische und ungarische Beziehungen auf dem Gebiete der Volkskunde. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 1961. A bolgárszegi keleti kereskedők 5 fajta Kotzent különböztettek meg. 1. az ún. Sarika (illetve szárika), 2. csak az egyik oldalán lombos, 3. mindkét oldalán lombos, 4. tiszta gyapjú lótakaró, 5. közönséges lópokróc. OL F 46 1823:4743.

[183] OL F 46 1823:4743.

[184] *Irimie, Cornel:* Portul popular din Ţara Oltului. Zona Făgăraş. Bucureşti, 1956. 23–24.

[185] *Dunăre, Nicolae:* Asemănări, interferenţe şi diferenţieri etnoculturale. II. Ţara Bîrsei. 368.

[186] Bericht, Kronstadt, 1853–56. 182.

[187] *Petrescu:* i.m. 137. – *Pavlescu:* i.m. 247–250.

érvényesültek a különböző táji-etnikai (és nyelvi) kölcsönhatások.[188] Az viszont kétségtelen, hogy Erdélynek a Kárpátokon túli fogyasztói igények kielégítésében komoly helyzeti előnye volt, amit tudatosan is igyekezett kamatoztatni. Mert amíg a brassói görög kompánia bírája „az örökösen fülelő angolok" versenyére panaszkodott,[189] a kor éles szemű statisztikusközírója, Kőváry László elismeréssel tette szóvá, hogy „Brassó, kilesve Oláhhon szükségeit, ezeket igyekszik pótolni".[190] Valóban, a brassói német sajtó elemezgette és jelezte a piaci igényeket, figyelmeztetve például arra is, hogy a cipő és a csizma, amelyet a brassói mesterek mellett a székelyföldi ún. degettes csizmadiák készítettek, iránti kereslet is „abban az arányban nő, ahogy a (Kárpátokon túli) lakosság az európai viseletet magára ölti".[191] A csizma még Erdélyben is egyes vidékeken annyira az úri viselet tartozéka volt, hogy bizony 1848-ban a vledényi román lándzsások nem nézték jó szemmel maguk között sem, aki csizmában járt, miközben azon a vidéken[192] és még sok helyütt a román nők ünnepnapokon piros csizmát hordtak.[193] Nyilván a divat különböző rétegeinek viszonylagosságával magyarázható az is, hogy amíg a bolgárszegi román szabók – Sartores Cehae Vestimentorum Valachicorum et Graecorum Coronenses[194] – amiatt panaszkodtak, hogy „az ún. keleti viselet a románok, főleg a gazdagabbak körében is egyre inkább kimegy a divatból és a legtöbben európai módon öltözködnek",[195] a brassói német szabók pedig a pesti kereskedők divatcikkeinek versenye miatt féltek a teljes romlástól, addig a legfrissebb és legarchaikusabb divat közötti igényeket kielégítő szász és magyar szabóknak viszont jól ment az üzlet,[196] hiszen termékeik – a csizmához hasonlóan –

[188] A fent idézett munkákon kívül *Butură, Valer:* Etnografia poporului român. Cluj-Napoca, 1978. 304–321. – *Mihail, Zamfira:* Terminologia portului popular românesc in perspectiva etnolingvistica comparata sud-est europeană. Bucureşti, 1978.

[189] OL F 135 125.cs.

[190] *Kőváry:* i.m. 233.

[191] *R.:* Notizen zum Handel mit den türkischen Ländern. Blätter für Geist 1839. 25.sz., Bericht, Kronstadt, 1852. 88.

[192] *Zorca, Iacob:* Monografia comunei Vlădeni. Sibiu, 1896. 59, 78.

[193] *Griselini, Fr.:* Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temesvarer Banats. Wien, 1780. I. 216. – *Hodor Károly:* Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése. Kolozsvár, 1837. 502. – *Gámán:* i.m. 67.

[194] *Pavlescu:* i.m. 280.

[195] Bericht, Kronstadt, 1853–56. 185.

[196] Bericht, Kronstadt, 1852. 87.

egyszerre tettek eleget a hagyomány és az újszerűség fogyasztói követelményének.

A divatváltozás egyik áldozata lett a brassói gombkötő céhnek a sötétkék és a külvárosi román háziiparnak a fele olyan hosszú és négyszerte olcsóbb fekete paszománya, illetve ahogy a román és a bolgár nyelvterületen ismerték: gajtány, melynek még az 1820-as években is „Konstantinápoly volt a legnagyobb piaca, ahol török ruhákra varrták fel, miközben részben egész Ázsiába eljuttatták és Afrikába is küldtek belőle, részben a szliveni vásárokon más árukra cserélték", mint ezt az erdélyi kereskedelmi bizottmány – kereskedő tagjai tudósítása alapján – oly nagy elégedettséggel jegyzőkönyvébe vehette.[197] Az 1840-es években már arról olvashattunk, hogy az erdélyi paszomány kereslete azért is csökkent, „mert most már maguk a bolgárok is készítik"[198] Bulgáriában, „az aba és gajtány hazájában".[199] A dunai fejedelemségekbeli „női öltözet egységes struktúráját biztosító" ún. fotyát vagy katrincát,[200] illetve a kötényruhát, a brassói lenvászonkészítő céh is nagy mennyiségben dobta piacra, amíg az olcsóbb angol és amerikai pamutvászon nem kezdte kiszorítani.[201]

A brassói áru mindenképpen közönséges, durva árunak számított. Erénye tartósságában rejlett. Még 1859-ben is több havasalföldi kereskedő szerint „ugyanazon időben, mialatt 20 darab brassói flanell kel el, csak 10 darab bécsit és 5 lipcseit adnak el".[202] Mert az erdélyi árucikkek nemcsak alkalmazkodtak a fogyasztói igényekhez, hanem azokat meg is határozták, mérceként szolgálva a fogyasztás adott szintjén. De oly sokat hangoztatott tartóssága ellenére a 19. század elején a brassói posztó úgy szorította ki a havasalföldi manufaktúrák termékeit, ahogy őt az osztrák textíliák az erdélyi piacról, „mert bár kevésbé volt tartós, mutatósabbnak látszott".[203]

[197] OL F 46 1823:4743.

[198] Bulgariens Handelsverkehr im Jahre 1843. Journal des Oesterreichischen Lloyd 1844. 60.sz.

[199] *Todorov, N.:* La genèse du capitalisme dans les provinces bulgares de l'empire Ottoman au cours de la première moitié du XIXe siècle. Études historiques. Sofia, 1960. 222.

[200] *Vlăduţiu, Ion:* Etnografia românească. Bucureşti, 1973. 363.

[201] Bericht, Kronstadt, 1852. 96–101., Bericht, Kronstadt, 1853–56. 182.

[202] Bericht des Apostol E. Popp, Mitgliedes und Franz A. Voß Secretärs der Konstädter Handels- und Gewerbekammer, über die im Auftrage derselben nach den Donaufürstenthümern Walachei und Moldau und nach Bulgarien unternommene Reise. Kronstadt, (1859), 11.

[203] *Furnică:* i.m. (1926) 96.

Pedig a század elején még panaszkodott a brassói magisztrátus, hogy a posztókészítők nem alkalmazkodnak a keleti „ízléshez".[204] Ezután viszont az erdélyi áruk nemcsak eltalálták az oly sokat emlegetett ízlést, hanem meg is határozták, hiszen a brassói árunak olyan presztízse volt, hogy a keleti piacok meghódítására törő nyugati és közép-európai ipar még „hamisította" is. Legalábbis a fejedelemségekben nemcsak az erdélyi kézműipari cikkek kerültek brassói áruként a piacra, hanem morva posztó, angol és amerikai pamutipari termékek is.[205]

Ugyanakkor, ha átmenetileg is, a dunai fejedelemségekbeli „luxus" igények kielégítésében a brassói és Brassó környéki ipar is bekapcsolódhatott. Hiszen ez is készített „épp olyan minőségű" árut, mint a lipcsei vásárról beszerzett portéka. Sőt, a csizma és cipőkészítők, a takácsok és posztósok sok terméke „finomabb és ízlésesebb kidolgozású", mint a pesti vagy a bécsi. Csakhogy ezeket már Brassóban is olcsóbban árulták, a bécsi durva posztó rőfjét például 7–8 krajcárral, illetve 5–6%-kal olcsóbban, mint a brassóiét.[206] Ghica herceg Orghidan papírmalmából kikerült papíron írt levelet Széchenyinek. Fejedelemségekbeli kivitelre a bécsihez hasonló minőségű műbútort is készítettek Erdélyben.[207] A porcelánt helyettesítő kőedény gyártásának pedig több jól ismert ígéretes kezdeményezése volt. A nagyszebeni hódprémsapka (Kastorhut) Konstantinápolyba is eljutott.[208]

A brassói kereskedők az 1820-as évek elejének erdélyi keleti kivitelét kb. 1 millió konvenciós forintra becsülték.[209] Bethlen Elek feltehetően brassói kereskedőktől szerzett „biztos adatokra alapozott számítást" közöl. Nem jelzi, milyen forintban, de az egykorú árak alapján úgy látszik, hogy bécsi váltóban adja meg a fontosabb árucikkek forgalmi értékét. Az évet sem jelzi, nyilván amolyan átlagévnek tekinthető, éppen úgy, mint a bolgárszegi kereskedők jóval bővebb és sokban eltérő kimutatása. Csakhogy Bethlen Elek adatait összevetve „a bolgárszegi görögök, románok és bolgárok" nevében készített beadványhoz mellékelt kimutatásaival, ponto-

[204] *Moisuc:* i.m. 414.

[205] *Penelea:* i.m. 45.

[206] *Barit, George:* Pentru industria şi negoţul din Braşov. Gazeta de Transilvania 1845. 89.sz.

[207] MTAKK K 204/1927., Bericht, Kronstadt, 1852. 79.

[208] *Ackner, M. – Schuller, J.K.:* Der Hermanstädter Stuhl im Großfürstenthum Siebenbürgen. 1. Das pittoreske Österreich I. Wien, 1840. 20.

[209] *Bethlen:* i.m. 133–134. – OL F 46 1823: 4743.

sításra váró első kérdésünk az, hogy az erdélyi kereskedelemnek melyik részét jellemzik forrásaink. Ezekben ugyanis egyik esetben sem jelzik pontosan, hogy ki bonyolította le a forgalmat. Bethlen „a brassói görög kereskedelem fontosságát" akarta érzékeltetni, de a behozatalnál az egész erdélyi állatbehozatalt megadja. A kivitelnél azonban feltehetően Brassó és vonzáskörzete termelését részletezi. Úgy látszik, csak erre összpontosították figyelmüket a bolgárszegiek. Nem jelzik viszont, hogy ki bonyolította le a forgalmat. A kereskedelmi bizottság tárgyalási jegyzőkönyvéből arra következtethetünk, hogy a török alattvalók és a hétfalusi pásztorok kereskedését is figyelembe vették. Feltűnő viszont, hogy a brassóiak mindkét adatszolgáltatásában nem találunk említést sem a fejedelemségekből behozott tört ezüstről, arany és ezüst pagamentről, miközben a harmincadok és külkereskedelmi statisztikák igen jelentős, az 1820-as években pedig az évi behozatal végösszegét mozgató nemesfém-kereskedelemről adnak számot, így arra következtethetünk, hogy ez a pénzváltással is összefonódó kereskedési ág a török alattvalók és talán a velük szoros kapcsolatban álló kompanisták kezében volt, holott a 18. század végén jó néhány kereskedőpolgár kivette belőle a maga részét. Miután a két kül- és belkereskedelmi kimutatás minden más forrásnál teljesebb képet ad a brassói régió gazdasági jelentőségéről, magyar fordításban közöljük. Először Bethlen Elek adatgyűjtését, amelyben feltehetően – a gyapot árából következtetünk erre – bécsi váltóforintban szerepelnek a forgalmi értékek.

„1. Nyerstermékek behozatala: 8000 mázsa gyapot 1 600 000 Ft, (keleti fűszer és gyümölcs) Bekanie-Waaren 300 000 Ft, festett fonal és selyem 100 000 Ft, 30 000 [darab] ökör- és tehénbőr, 600 000 kecske-, bak-, gödölye-, juh- és báránybőr nyersen vagy szkumpiával kidolgozott kordoványbőr 300 000, bor 300 000 Ft, 500 000 oka finomabb és durvább gyapjú 500 000 Ft, ökör és tehén 150 000, juh és bárány 50 000, 40 000 darab sertés 1 200 000 Ft, összeg: 5 000 000 Ft. A legtöbb sertést a vöröstoronyi szorosan keresztül hozzák be, a brassói behozatal csak 15 000 darabra tehető.

2. Kivitel: a) *Törökországba:* durva gyapjúzsinór („Gaetan") 300 000 Ft (...), Kotzen 100 000 Ft (l. 182. jegyzet), durva zsákvászon 500 000 Ft, asztalos és esztergályos áru, közönséges ládák és kulacs (Csuttera) 50 000 Ft b) *Havasalföldre és Moldvába:* fehér és festett fonal 150 000 Ft, pamuttal szőtt kötény (Jecke-nek nevezik) 150 000 Ft, Kotzen 100 000 Ft, asztalos, esztergályos és lakatos áru 50 000 Ft, tímár- és szíjgyártómunka 100 000 Ft, pamutlenvászon (baumwollene und halbbaumwollene Lein-

wand) 50 000 Ft, durva zeke, harisnya és condraposztó 100 000 Ft, finomabb posztó 100 000 Ft, cipészmunka 20 000 Ft, kötélverőmunka 100 000 Ft, üveg 20 000 Ft, 1000 mázsa vas. Ezt az árut a Vöröstorony szorosan és a Vulkán hágón keresztül szállítják 24 000 Ft, rézedény, főleg pálinkafőző üst 5000 Ft. Összeg: 1 471 000 Ft. (...) c) *Magyarországra és a Bánságba* visznek: durva posztó 300 000 Ft, lenvászon 100 000 Ft, fehér és kék fonal 200 000 Ft, asztalos és esztergályos áru 50 000 Ft, Kotzen 150 000 Ft, Összeg: 800 000 Ft. d) *Erdély más részeibe:* kék és fehér fonal 500 000 Ft, lenvászon 100 000 Ft, Kotzen 100 000 Ft, sózott hal 100 000 Ft, Összeg: 800 000 Ft."

Jóval részletesebb a bolgárszegiek kimutatása, melyben a forgalom értékét bécsi váltóforintban adták meg, feltüntetve olykor az egységárat is. „A *Levantéval* való kereskedelem passzív állása. *Termékbehozatal Levantéból.* 10 ezer mázsa nyersgyapot Törökországból és itt feldolgozva (115 Ft) [bécsi mázsája] 1 150 000, 50 mázsa vörös fonal (520) 26 000, 50 mázsa fehér fonal (150) 7500, 50 mázsa festőbuzér (150) 7500, Bacanieáru, mint: rizs, olaj, hagyma, füge, citrom, narancs, citromlé, mazsola stb. 500 000, szattyán, kordoványbőr, nagyrészt Bécsbe viszik, egy része itt marad és ez felmehet 50 000, cserszömörce vagy ún. szkumpia 40 000, finom gyapjú 50 000, gyarmatáru és más ázsiai termék 100 000. Vegyes: gumit, ópiumot, angóra gyapjút visznek Bécsbe, hal és ikra 100 000. *Termékbehozatal Havasalföldről és Moldvából.* 500 000 oka [kb. 630 t] gyapjú: cigaja, birszán, báránygyapjú (1 forint okája), 50 000 kecskebőr nyersen és kikészítve (4) 200 000, 20 000 tehénbőr (8) 160 000, 10 000 ökörbőr (10) 100 000, 2000 hordó bor bevásárlás után (150) 300 000, 2000 ökör és tehén (60) 120 000, 15 000 sertés (10) 150 000, 50 hordó gyümölcspálinka 25 000, 500 ló 50 000, faggyú, méz, zsiradék 20 000. Korábban sok kecskét hoztak be, de amióta itt az országban nem szabad hizlalni, kimaradtak, létszámuk 10–15 000 (8) 120 000.

A *Levantéval* való kereskedelem aktív állása. *Kézműipari termékek* (Manufakturen) *kivitele.* Durva gyapjúzsinór 500 000, Kotzen 300 000, kötéláru 60 000, székely lenvászon kenderből 50 000, asztalos és lakatosáru 50 000, nyers len és kender 50 000, esztergályosáru 50 000. *Kivitel Havasalföldre és Moldvába.* Kotzen 150 000, székely lenvászon kenderből 100 000, 1000 mázsa fonott gyapot 200 000, gyapjúszövő munka 50 000, falusi halina posztó 50 000, brassói posztó 60 000, kötéláru 30 000, vasszeg 50 000, közönséges kalap 60 000, lakatosáru 30 000, asztalosáru 50 000, lentakácsmunka: vászon, szövet, fotye (köténynyuha) 100 000,

csizma, cipő 20 000, ólom, ónáru 10 000, szekér és kovácsmunka 20 000, hüvely, tok és tarisznya 5000, közönséges ing, halina és lenvászon 10 000, üvegáru 40 000, papír 50 000, len és kender 100 000. Brassó a Bánságba, Magyarországra és Erdélybe szállít: Kotzen, pamut, lenvászon, durva posztó, kulacs, asztalosáru 1 000 000. Bécsbe visznek: bárányb˝or, viasz és nyúlb˝or 10 000 [alighanem havasalföldi tranzitként], [feltehetően a dunai fejedelemségekbe:] nyersvas 50 000, rézkovácsmunka 50 000, szíjgyártómunka 50 000, b˝ormunka 40 000, fésű 20 000, mézeskalács 10 000, lenfonal 10 000, finom gyapjú zsinór 10 000, tubák 2000. Bécsből finom posztó, lenvászon és más 200 000. Összeg: 3 637 000."

A harmincadhivatalok az 1812–22 közötti 10 esztendő évi keleti kivitelét folyóáron 760 ezer forintra, vámbecsáron 1,5 millióra mutatták ki[210] (7. táblázat). Így tehát bizonyos fokig hitelesíthető az erdélyi keleti kereskedelem egyik legértékesebb adata, az, hogy – mint azt a brassói kereskedők kimutatták és jelezték – az 1820-as években az erdélyi keleti kivitelnek kb. a 40%-a átkelt a Dunán, 60%-a pedig a szomszédos román fejedelemségekbe irányult.

Az elkövetkező időre vonatkozóan nem tudjuk, hogyan alakult az erdélyi kivitel megoszlása a keleti piacok között. Az erdélyi harmincadok kimutatásai alapján az először Nagyszebenben, aztán Bécsben összeállított erdélyi külkereskedelmi statisztikák a vámkülföldre – tehát gyakorlatilag a Habsburg-birodalom határain túlra – irányuló kivitel céljából az Erdélyben elvámolt árukat vették sorba, beszerzési helyük és rendeltetési helyük jelzése nélkül. A brassói kereskedők már említett megnyilatkozásai alapján és a jobb minőségű árucikkek csekély mennyisége miatt joggal feltételezzük, hogy az 1820-as évektől ez az erdélyi kivitel 80–90%-ában még valóban erdélyi áruk kivitele volt,[211] amelynek szinte egésze, mint azt néhány részletesebb kimutatásból tudjuk, a török birodalomba ment, elenyésző töredéke pedig – a vámkülföld egyik kapujának számító – Trieszbe vagy Oroszországba.[212] A külkereskedelmi statisztikák összeállításakor 1789-től 1839-ig azonos árucsoport elnevezésekkel dolgoztak, igaz azokon belül többször módosították a vámbecsárakat és az árucikkek skáláját is szélesí-

[210] A harmincadok tíz katonai év forgalmát összegező kimutatásait a nagyszebeni kincstartóság számvevő hivatala összesítette és magyarázta, arra figyelmeztetve, hogy az Erdélyben elvámolt áruk egyharmada magyarországi, ausztriai és külföldi eredetű. OL F 46 1828: 3724.

[211] L. 127., 209. jegyzet.

[212] OL F 46 1828: 3724.

A török birodalomba irányuló kivitel céljából Erdélyben, illetve Brassóban és környékén elvámolt fontosabb árucikkek és árucsoportok évi átlaga (1812/13–1822)

Árucikk, illetve árucsoport	Erdély összkivitele		Az illető áru %-os részesedése az összkivitelben, folyóáron	A vonatkozó áru folyó áron számított forgalmának %-os megoszlása a vámhivatalok között				
	folyó áron	vámbecs-áron						
	konvenciós	forint		Brassó	Tömös	Ósánc	Törzsvár	Ojtoz
Pamutáruk	78 679	303 940	10,2	87,0	2,9	–	–	3,0
Pamutfonal	71 777	178 310	9,3	12,6	5,1	79,1	1,1	0,9
Lenvászon	28 322	39 028	3,7	96,1	2,5	0,0	0,2	1,1
Finomposztó	13 951	17 439	1,8	94,8	–	2,6	–	–
Közönséges posztó	33 669	33 881	4,4	59,1	29,2	0,5	0,2	4,7
Halina (aba) posztó	37 441	46 755	4,8	10,5	7,2	78,7	0,5	2,3
Ruházati cikkek	48 749	48 749	6,3	40,0	37,9	9,3	3,4	4,1
Paszomány	25 605	409 687	3,3	98,5	0,6	0,0	0,0	0,0
Kalap	37 867	62 171	4,9	57,6	8,6	2,9	0,5	1,5
Ágy- és lótakaró	46 742	31 621	5,6	87,7	11,9	0,0	0,1	0,1
Cipészáru	15 485	15 485	2,0	66,2	5,6	0,4	8,2	11,6
Bőráru	13 207	13 207	1,7	58,0	5,9	1,6	3,4	4,3
Kötéláru	36 648	36 648	4,7	88,7	1,7	0,7	2,1	0,1
Írópapír	10 461	11 329	1,3	59,2	0,5	–	–	8,0
Apró áru	19 723	19 723	2,6	21,6	5,9	1,8	1,5	–
Üvegáru	16 125	14 901	2,1	22,2	22,2	–	0,3	–
Asztalosáru	21 024	21 024	2,7	88,3	0,6	0,5	1,6	–
Szekér	13 008	13 008	1,7	49,8	48,4	–	–	3,6
Sínvas	37 591	25 430	4,8	16,4	2,3	0,0	9,2	0,6
Kasza	12 638	9 478	1,6	77,2	2,9	0,1	2,6	4,8
Szeg	25 839	25 812	3,3	62,7	–	34.5	0,2	0,1

Forrás: 4. fejezet 210. jegyzet

tették. Ha tehát az erdélyi áruk jellegzetessége kissé elvész a külkereskedelmi statisztikák árunomenklatúrájának egyformaságában, és ha az 1830-as évekre a vámbecsárak jó néhány árucikk esetében a valóságos árnak mintegy kétszeresét tették ki, mégis úgy-ahogy követhető az erdélyi külkereskedelem dinamikájának alakulása, jelentőségének változása a Monarchia egész külkereskedelmén belül.[213]

Az 1790-es évektől az 1830-as évek végéig az erdélyi kivitel szerkezetében legfontosabb változásként megnőtt a textília aránya. Nemcsak a harmincadnál folyóáron megállapított értékük arányában elvámolt ruházati cikkek forgalmának növekedése és 30–60%-os aránya a vámbelföld egész ruházati cikk kivitelében (bár ez az összforgalomnak alig egy 1%-át tette ki) vág egybe azzal, amit fogyasztópiacok felvevőképességének fokozódásáról jeleznek forrásaink, hanem az is, hogy amíg a nyugat-európai versenyt egyre kevésbé álló erdélyi pamutáruk kivitelének növekedése megtorpant, a gyapjúáruk kivitelének évi növekedési üteme viszont 1829–31 és 1836–38 között meghaladta a 10%-ot, míg az egész vámbelföldé 3%-os volt. De még így is az erdélyi gyapjúáru-kivitel a vámbelföldében először csak 1,7, aztán 3,7%-ot tett ki[214] (8/a, és 8/b táblázat). A későbbiekben viszont csak a török birodalom felé irányuló vámbelföldi gyapjúáru-kivitel és az erdélyi összkivitel közötti szoros korrelációból lehet következtetni e tendencia további érvényesülésére.[215]

Az 1840-es években az 1838-as vámtarifa reálisabb vámbecsárai alapján összeállított külkereskedelmi statisztikák az egyes koronatartományok ki-

[213] Ezeknek a külkereskedelmi statisztikáknak, már a kortársak által is tárgyalt forrásértékéről *Otruba, Gustav:* Der Außenhandel Österreichs unter besonderer Berücksichtigung Niederösterreichs nach der älteren amtlichen Handelsstatistik. Wien, 1950. – *Schielin, Ulrike:* Außenhandel des Österreichischen Zollgebietes 1815–1838. Phil. Diss. Wien, 1968. – *Worliczek, Ernst:* Außenhandel des österreichischen Zollgebietes 1839–1850. Phil. Diss. Wien, 1970. – *Kutz, Martin:* Deutschlands Außenhandel von der Französischen Revolution bis zur Gründung des Zollvereins. Wiesbaden, 1974. 170–175. – *Mérei Gyula:* A Magyar Királyság külkereskedelmi piaci viszonyai 1790–1848 között. Századok 1981. 3.sz. 496–497.

[214] A Bécsben összeállított külkereskedelmi statisztikák egy-egy másolatát – az erdélyi udvari kancellárián keresztül – a gubernium is megkapta, így ennek a két kormányszervnek a levéltárában meg is maradtak, de csak az árucsoportokat felsoroló változatban. A 19. század első két évtizedéből viszont nagyrészt csak a forgalom végösszegét ismerjük.

[215] *Komlos, John:* The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century. Diss. Chicago, 1978. 140.

8/a táblázat

A fontosabb árucsoportok részesedésének változása az erdélyi kivitel struktúrájában és az Erdélyben elvámolt kiviteli árucsoport becsértékének %-os aránya a vámbelföldi kivitel megfelelő árucsoportjához (ez utóbbi = 100) viszonyítva (1790–1838)

Év	Erdély évi kivitele a török birodalomba = 100%	Textília %	Ruházati cikkek %		Textília					
					Gyapjú-áru %		Pamut-áru %		Len-áru %	Fonal
	ezer konvenciós forint	E	E	V	E	V	E	V	E	E
1790–92	683	43,5	7,1	45,9	21,1	–	5,3	–	7,8	7,96
1799–1801	794	52,9	9,5	18,9	30,4	–	2,9	–	12,7	2,74
1820–22	1054	52,5	8,4	43,5	18,8	2,3	23,7	5,8	13,3	4,86
1829–31	2059	62,1	7,8	32,6	24,2	1,7	18,4	8,2	11,7	7,56
1836–38	3048	71,4	24,2	62,1	33,2	3,7	5,5	1,5	8,6	1,72

E = a jelzett erdélyi kiviteli árucsoport %-os részesedése az erdélyi összkivitelben
V = az Erdélyből kivitt árucsoport %-os részesedése a vámbelföld megfelelő árucsoport-kivitelében

Forrás: 4. fejezet 214. jegyzet

8/b táblázat

Erdély és a Habsburg-birodalom vámbelföldje kivitelének évi %-os növekedési üteme

Év	Erdély				Vámbelföld		
	kivitele a vám-külföldre	gyapjú-áru	pamut-áru	ruházati cikkek	kivitele a vám-külföldre	gyapjú-áru	pamut-áru
1790/92–1799/1801	1,7	5,8	–	5	3,9	–	–
1799/1801–1822/24	2,3	4,9	9,2	–	3,9	–	–
1820/22–1829/31	7,7	10,7	4,7	6,7	10,7	10,9	0,65
1829/31–1836/38	4,5	10,6	–	24,3	2,4	2,9	14,2

Forrás: 4. fejezet 214. jegyzet

vitelének kimutatásában a „gyártmányok" árucsoportjába foglalták a kézmű- és gyáripari termékek többségét. Az pedig megint csak az erdélyi külkereskedelem fellendülése mellett szól, hogy amíg az évtized elején az erdélyi gyártmánykivitel az egész vámbelföldnek a török birodalom felé irányuló szárazföldi kivitelében 25%-ot, utána több mint 30%-ot tett ki, hogy aztán 1846-ban és 1847-ben elérje a 40%-ot.[216] Ennek megfelelően az erdélyi kivitel az 1840-es években is gyorsabban nőtt, mint a Monarchia vámbelföldjének összkivitelében szintén gyorsan növekvő szárazföldi kivitel, amelynek természetesen az erdélyi is előmozdítója volt (8/c táblázat). Amennyire pedig a dunai román fejedelemségek ellentmondásos és töredékes külkereskedelmi statisztikái sejtetni engedik, a forgalom értékét tekintve Törökország mellett nekik még mindig Ausztria, illetve a Habsburg-birodalom volt a legjelentősebb kereskedelmi partnerük.[217] A havasalföldi vámnaplók elemzése pedig azt mutatta ki, hogy amilyen mértékben csökkent a román fejedelemségek balkáni kivitele, úgy nőtt a Habsburg-biro-

[216] Ausweise über den Handel von Österreich. Wien, 1841–1850.

[217] *Zane, G.:* Un veac de luptă pentru cucerirea pietii românești. Iași, 1926. – *Uő:* Die österreichischen und die deutschen Wirtschaftsbeziehungen zu den rumänischen Fürstentümern. Weltwirtschaftliches Archiv 1927. II. 262–280.

8/c táblázat

Erdély és a vámbelföld kivitelének %-os növekedése

Kivitel	1824/27–1828/31	1833/35–1936/39	1841/43–1844/46
Erdély „külföldi" kivitele	21,2	46,4	24,5
Vámbelföld török szárazföldi kivitele	12,3	26,9	18,4

Forrás: 4. fejezet 55. és 214. jegyzet

dalom felé irányuló, és ez együtt járt a behozatal hasonló változásaival.[218] Ugyanekkor a Balkán bolgár területein és a görög kikötőkben is „Ausztria gazdasági behatolása erős gyökereket eresztett", amit a bolgár történetírás a gazdasági életet élénkítő és társadalomalakító hatása miatt szintén pozitív mozzanatként értékel, bár az angol előretörés hatása mellett az „osztráknak" csak másodlagos szerepe lehetett, az értékelésben pedig nagy szerepet játszik az is, hogy 1850-es évekig a nyugat- és közép-európai behozatal nem is korlátozta a hazai textilipar fejlődését.[219]

Az erdélyi ipar Kárpátokon túli piacain a népviselet és a sokat emlegetett európaizálódás, a hagyomány és újszerűség igénye egyszerre bővítette az erdélyi áruk elhelyezésének lehetőségeit. Magyarországon, aztán Horvátországban és Szlavóniában a hagyomány, illetve a magyarlakta területeken a paraszti jómóddal tért hódító – az úrival szemben hangsúlyozott – „újfajta paraszti öntudat és magabiztosság"[220] kifejezésre juttatásának igénye, aminek jegyében a 19. század elején megindult és a megyék tiltó rendelkezései ellenére feltartóztathatatlanul terjedni kezdett a cifraszűr divatja. Erdélytől nyugatra a polgárosodással együtt járó divat és életformaváltozás által támasztott igényeket természetesen nagyrészt az osztrák örökös tartományok ipara és csekélyebb mértékben a hazai elégítette ki.

[218] *Diculescu, Vladimir–Iancovici, Sava–Papacostea-Danielopolu, Cornelia–Popa, Mircea N.:* Relaţiile comerciale ale Ţării Româneşti cu Peninsula Balcanică (1829–1858). Bucureşti, 1970. 61., 205., 283.

[219] *Paskaleva, Virginia:* Contributions aux relations des provinces balkaniques de l'Empire Ottoman avec les états européens au cours du XVIIIe et la première moitié du XIXe s. Études historiques. Sofia 1968. IV. 286.

[220] *Hofer Tamás:* Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. Ethnographia 1975. 2–3.sz. 403.

Erdélyből csak egy-két finomabb minőségű árucikket szállítottak erre; Nagyszebenből sztearingyertyát Pestre, s a nagyszebeni posztókészítő céh Felső-Magyarország számára is dolgozott.[221]

Csak szórványos adatokkal tudjuk jelezni az erdélyi áruk magyarországi kelendőségének alakulását, hiszen II. József eltörölte a magyar korona országait elválasztó köztes vámhatárokat. Az 1770-es években az egész erdélyi kivitelnek több mint fele ment Magyarországra, 8–10%-a a Bánságba és csak egyharmada a török birodalomba.[222] Persze a forgalom irányától változóan alakult a kereskedelem szerkezete. A magyar kivitel 2/3-át – 3/4-ét az állatforgalom tette ki, aztán következett a posztó, ami olyan jelentős volt, hogy a külkereskedelmi statisztikák szerint „maga Erdély csaknem annyit szállított Magyarországnak, mint Ausztria".[223] Persze értékét tekintve az ausztriai forgalom többszöröse volt az erdélyinek.[224] A századfordulón pedig nem egyszerűen a lokálpatriotizmus mondatta Iosif Méhesi udvari kamarai tanácsossal, hogy „a magyar megyékben a Tiszáig és egész Bács megyéig a földműves az öltözetéhez szükséges posztót nagyrészt Erdélyből kapja".[225] A napóleoni konjunktúra és vele a cifraszűr – már jelzett – divatja elsősorban a magyarországi piacot bővítette. A kifejezetten erre dolgozó Nagyszeben posztószövő céhe és mellette a posztószövésre szakosodott falu: Nagydisznód az 1790-es években együtt mintegy tíz évi átlagban esztendőnként 19–20 ezer darab szürke és fehér posztót termelt.[226] 1808-ban Nagyszebenben 12 ezer, Nagydisznódon pedig 15 500 darab posztóra becsülték az évi termelést.[227] Az 1840-es években pedig csak ez utóbbi helyen 52 ezerre.[228] Ebből mintegy 200 ezer cifraszűrt lehetett szabni.[229]

A főleg Magyarországra dolgozó Nagyszebennek és környékének az árutermelése mellett a brassói, a barcasági és a háromszéki is jelentős szerepet játszott ezeken a távolsági piacokon. A legmegbízhatóbbnak tűnő 1807-es összeírás szerint a céhek és a külvárosi, valamint az elég hiányosan jelzett

[221] *Ackner–Schuller:* i.m. 20. – Bericht, Kronstadt, 1852. 105.
[222] OL F 498.
[223] *Kring Miklós:* A tatai csapómesterek. Domanovszky emlékkönyv. 1937. 415.
[224] *Eckhart:* i.m. 331–333.
[225] L. 49. jegyzet.
[226] OL F 46 1797: 3853.
[227] OL F 37 1808: 56.
[228] Arhivele Statului, Sibiu, Fond Reißenberger, 130. 54.f.
[229] *Györffy István:* A cifraszűr. Bp. 1930. 125.

környékbeli háziipar 2,7 millió konvenciós forintra becsült össztermelésének 14%-a városi fogyasztásra került, erdélyire 12%-a, 36%-a külföldre, illetve a török birodalomba ment, végül 38%-a Magyarországon kelt el, beleértve Horvátországot és Szlavóniát.[230]

Szinte mindegyik fontosabb céh termelése megoszlott a Kárpátokon túli „külső" és a magyarországi „belső" távolsági piacok között úgy, ahogy a piac igényei megkövetelték. A bőrfeldolgozásban erős fejedelemségeknek nem lévén szüksége erdélyi bőrre,[231] ezért a Brassó melletti Türkös kordoványosainak, illetve ún. tabakjainak (románul ugyanis ezeket a tímárokat tăbăcar-nak nevezték) termékeit egészében Magyarországra vitték. Az erősen „paraszti" jellegű posztótermékek mellett az erdélyi viszonylatban talán legjobb minőségű posztót és szövetet előállító rázsa- és posztókészítő céh áruinak is 90%-a a magyarországi piacra ment.[232]

Az 1820-as években 300–400 ezer konvenciós forint értékben vittek Magyarországra és Horvátországba – némi asztalos és esztergályos áru (kulacsok) mellett elsősorban – gyapjúárut.[233] Az eszéki kereskedők szerint az 1840-es években „az erdélyi posztó (halina) és pokrócok" egész „a magyar tengerpartig szállíttatnak".[234] Az 1850-es években pedig Temesvár 15,7 millió konvenciós forintra becsült áruforgalmában félmilliót tettek ki az erdélyi áruk.[235]

Kérdés, vajon nem magyarázható-e többek között az erdélyi kézműipari árutermelés aktivitásával is az, hogy a 19. század első felének falusi és mezővárosi céhesedési hulláma a Dunántúlról nem, illetve csak alig terjedt át a Tiszántúlra és Dél-Magyarország bánsági részeire, nem is beszélve Erdélyről.[236] Mert míg például a tatai gubacsapóknak jól ment az üzlet az 1830–40-es évekig, addig, amíg a viseletváltozással nem vesztették el létalapjukat, a debreceni szűrszabók az 1820-as években saját városuk és vidé-

[230] OL F 37 1808: 23, 48. Közöl belőle *Marienburg:* i.m. I. 120–131.

[231] *Tappe, E.D.:* Bentham in Wallachia and Moldavia. The Slavonic and East European Review 1950. l.sz. 68–70.

[232] L. 230. jegyzet.

[233] L. 209. jegyzet.

[234] OL Régi Országgyűlési Levéltár, Lad. XX. No. 20. Fasc. H. 3. Az eszéki kereskedő társulat jelentése a kereskedelemügyi országos bizottságnak.

[235] Jahresbericht der Handels und Gewerbekammer in Temeswar (1853–56). Temeswar, 1858. 153.

[236] *Szolnoky Lajos:* Falusi takácscéhek Magyarországon. Ethnographia 1972. 2–3.sz.

8/d táblázat

Az Erdélyben és a Habsburg-birodalom vámbelföldjében elvámolt áruk kiviteli indexeinek, valamint a vámbelföld török birodalom felé irányuló szárazföldi áruforgalmi indexeinek alakulása
(Indexek 1841 = 100, 1851 = 100)

Év	Erdély összkivitele	Vámbelföld összkivitele	Vámbelföld „török" kivitele	Erdély összkivitelének %-os aránya a vámbelföld	
				török kivitelében	összkivitelében
1841	100	100	100	29,44	2,05
1845	136	101	123	32,02	2,77
1847	172	104	168	30,14	3,37
1851	100	100	100	30,85	3,40
1855	83	147	179	12,33	1,91
1860	108	193	267	12,51	1,90

Forrás: 4. fejezet, 55. jegyzet

kük takácsai ellen szövetkeztek, csak nagydisznódi posztó feldolgozására kötelezve magukat.[237]

Bár a levantei kereskedők üzleti tevékenysége Magyarországra és az osztrák örökös tartományokra is kiterjedt, igazi bázisuk a keleti kereskedelem volt. Igaz, mindig is sokat panaszkodtak a Brassó környéki határ menti falvak üzleti érzékkel nagyon is megáldott lakóira, akik a kereskedőkhöz hasonlóan igyekeztek kivenni részüket a nyersanyag–készáru forgalmazásából, de még csak nem is szekérrel szállítva az árut, hanem csak annyit, amennyit „a hátasló elbírt".[238] A brassói kereskedők 1839–43 közötti – vámbecsáron – évi 1,17 millió ezüstforintnyi behozatala több mint egyharmada az erdélyi 1840–43-i összbehozatal évi átlagának, 1,37 millió forintnyi kivitelük viszont 57%-a. Ezen belül a behozatal 80%-a, a kivitel 95%-a a brassói levantei kereskedőpolgárok kezében volt (9/a táblázat).

A külkereskedelmi statisztikákban ekkortájt kb. 1 millió forintra becsült állatbehozatalt örmény kereskedők, román parasztok vagy a határmenti falvak lakói bonyolították le, inkább kisebb, mint nagyobb tételek-

[237] *Györffy:* i.m. 122.
[238] OL F 37 1808: 48.

9/a táblázat

A brassói kereskedőcsoportok vámkülföldi áruforgalma a brassói, ojtozi, tömösi és törcsvári harmincadokon keresztül, 1839–43-ban

A kereskedők által lebonyolított forgalom konvenciós forintban		Szász kereskedő-társaság	Görög kompánia	Román, görög, bolgár kereskedő-polgárok
Behozatal	5 880 643 = 100%	0,06%	19,50%	81,44%
Kivitel	6 865 127 = 100%	1,25%	2,81%	95,94%

Forrás: 4. fejezet 239. jegyzet

ben. Viszont az olyan nyersanyagoknak, mint a bőr és a gyapjú, már több mint 60%-át a brassói kereskedők hozták be.

Az Erdélyben elvámolt ún. gyártmányok kivitelének több mint 70%-át a brassói kereskedők bonyolították le. A kötött és szőtt gyapjúáruknak a 70–80%-át ők vitték ki, a pamutáruk esetében csak az erdélyi pamutáru kivitelnek az egyharmadánál többet. A szász kereskedők csupán az öntött-, illetve nyersvaskivitelben tudták felülmúlni versenytársaikat, és némi üveg- és papírkivitellel tudtak még a román piacokon érvényesülni. Viszont minden egyéb olyan áru kivitele, ami boltban és vásáron kelt el, nagyrészt a levantei kereskedőpolgárok: a románok, görögök, bolgárok kezében volt[239] (9/b táblázat).

Termelési, szállítási feltételekkel és az áruelhelyezés lehetőségeivel magyarázható – egyelőre csak negyedévi összesítésekben megragadható – időszaki ritmusa volt Erdély keleti forgalmának[240] (10. táblázat). Novemberben–januárban a bőrbehozatal, május–júliusban pedig a gyapjúbehozatal tetőzött. Aratás után és télen kelt el a legtöbb gyapjúáru. A pamutárunak tavasszal, a len- és kenderárunak nyáron volt a szezonja. Üvegárunak

[239] OL F 129 II. Kimutatásunk, amelyet éppen a brassói kereskedő polgárok gazdasági jelentőségének a felmérésére készítettek, csak a kereskedők által forgalmazott áruk mennyiségét adja meg. Ezek összesítését idézték aztán a kortársak is. A brassói főharmincad sajnos az egyes árucikkeknél összevonva adja meg a kereskedők nevét, csupán azt jelezve, hogy a szász kereskedő-társasághoz, a kompániához, vagy a kereskedő polgárok sorába tartoznak. A Monarchia vámbelföldje szárazföldi török forgalmához való viszonyításunk csak nagyon hozzávetőleges, mert 1839-től megváltoztatták az árucikkek elnevezését és csoportosítását, valamint a vámbecsárakat.

[240] OL F 441 1839: 1632.

9/b táblázat

A brassói kereskedőcsoportok részesedése a Habsburg-birodalom vámbelföldje és a török birodalom szárazföldi forgalmában

Árucikkek	A vámbelföld és a török birodalom szárazföldi évi átlagforgalma 1841–1843	A brassói kereskedőcsoportok évi átlagforgalma 1839–43			A vámbelföld–török birodalom szárazföldi forgalmának részesedése a vámbelföld egészének áruforgalmában	
		szász kereskedő-társaság	görög kompánia	román, görög és bolgár kereskedő-polgárok	vámbelföld	vámbelföld–török birodalom
Behozatal						
Gyapjú	100	–	7,8	27,8	100	41,2
Gyapot	100	–	3,7	51,8	100	3,1
Kivitel						
Gyapotáru (közönséges)	100	–	0,5	5,1	100	33,2
Öntöttvas	100	6,7		4,2	100	15,9
Kovácsoltvasáru	100	0,02	0,4	15,4	100	14,1
Üveg (közönséges)	100	3,02	0,03	3,7	100	9,1
Papír (közönséges)	100	0,6	0,8	78,2	100	10,1
Szőtt- és kötöttáru (közönséges)	100	–	1,3	74,6	100	60,1
Kötél (közönséges)	100	–	0,4	65,5	100	76,9
Asztalosáru (közönséges)		0,03	1,6	78,8	100	61,0

Forrás: 4. fejezet 239. jegyzet

10. táblázat

Néhány fontosabb árucikk, illetve árucsoport erdélyi kivitele negyedévenként 1830–1840-ben
(11 katonai év folyamán)

Áru	A kivitt áruk mennyisége (métermázsa)	A forgalom %-os megoszlása			
		november–január	február–április	május–július	augusztus–október
Gyapjúáru	12 368	26,49	13,96	4,75	54,78
Kötéláru	18 093	15,33	28,82	30,23	25,81
Len- és kenderáru	10 726	14,08	23,88	36,02	26,00
Pamutáru	1 050	17,19	30,58	25,29	26,86
Pamutfonal	2 160	8,56	32,85	43,83	14,74
Üveg (üvegáru)	9 257	17,01	14,49	42,01	26,47
Vas- és acéláru	17 392	14,58	28,71	32,88	23,85
Vas (nyersvas)	27 664	18,91	24,79	32,74	23,54

Forrás: 4. fejezet 240. jegyzet

szintén, s a vasat is ekkor lehetett nyilván a legkönnyebben szállítani. S bár a fonás elsősorban őszi és téli foglalatosságnak számított, a fonalat tavasszal és nyáron vitték ki nagyobb mennyiségben, talán azért is, mert az osztrák örökös tartományokból is hoztak és továbbítottak, nyilván a vasáruk jelentős részéből.[241] Amint a bukaresti német lap brăilai tudósítása is jelezte, „minden városban találni brassói lerakatokat, sőt minden faluban látni a brassói szorgalom termékeit".[242] Az 1840-es években 100 fejedelemségekbeli brassói kereskedésről tudtak a konzuli jelentésekre építő osztrák sajtóban. 1852-ben pedig a mintegy 100 nagyobb brassói kereskedőcég közül 37-nek volt üzlete a román fejedelemségekben.[243]

Az erdélyi keleti kereskedelmet alapvetően az erdélyi ipar éltette. Olyannyira, hogy előretörésének látványa egyenesen azt sugallta Nicolae Iorgának, hogy „1821 felé" – amikor a havasalföldi fejedelem a hazai céhekre mért „első csapásként"[244] eltörölte a céhek piaci monopóliumait – „Erdély átvette nyersanyagaink feldolgozójának szerepét, ami már régóta járt neki".[245]

f) Az erdélyi ipari világ: Erdély keleti kereskedelmének alapja az 1830–40-es években

A brassói keleti kereskedelem térhódításában, illetve azon keresztül – mai kifejezéssel élve – a „tömegtermelésnek" már a 18. század végén újra érezhető nekilendülésére a nagyszebeni görög kompánia némi irigységgel hívta fel a figyelmet: „Kétségtelen, hogy a kézműipari termékek elhelyezése szempontjából Erdély városai közül leginkább Brassó virágzik; ennek az elsőbbségnek az az oka, hogy a brassóiak a hasznot nem annyira a felemelt eladási árakban keresik, hanem inkább az áruba bocsátandó áruk mennyiségében."[246] Ekkor Erdélyben Brassó „az egyetlen város, amely-

[241] Über den Eisenhandel in der Moldau und Wallachei. Journal des Oesterreichischen. Lloyd 1843. 56.sz.

[242] Bukarester Deutsche Zeitung 1847. 85.sz. Ezzel egybehangzóan szólt a galaci osztrák konzul jelentése. Wien, Finanzarchiv, Präsidialien 1847: 2771.

[243] Production und Handel von Siebenbürgen. Journal des Oesterreichischen Lloyd 1845. 30.sz. – Bericht, Kronstadt, 1852. 134.

[244] *Arcadian, N.P.:* Industrializarea României. București, 1936. 63.

[245] *Iorga:* i.m. (1925) 95.

[246] OL F 46 1797: 3408.

nek lakói csak keveset vagy egyáltalán semmit sem foglalkoznak földműveléssel és csak kézműiparból és kereskedelemből élnek".[247] Mindenesetre a távolsági piacok és az ipar vérkeringésének eredményeként Erdély-szerte Brassó mellett Nagyszeben városában és környékükön, a Barcaságon, Háromszéken és Szebenszékben emelkedett a legmagasabbra az iparosok létszáma, illetve arányszáma, olyannyira, hogy a kortársak szívesen méregették e tájak iparossűrűségének nagyságrendjét az alsó-ausztriaihoz vagy a lombardiaihoz, persze hozzátéve és tudva, hogy „nehezen kerülhető el, hogy a földművest ne vegyék kézművesként számba, és fordítva".[248] Ugyanakkor máshol általában a falu és még nagyrészt a mezőváros is a széles körű önellátás világa volt, amelyben a háziipari tevékenységet főleg a kovács, aztán a csizmadia, a szabó és a szűcs tevékenysége egészítette ki. És persze jó néhány faluban a lakosság jelentékeny része szakosodott olyan tevékenységre is, mint a tímárság, a fazekasság, a gyékényfonás vagy a fafaragás, ez utóbbi például az erdélyi Érchegységben a hegy- és síkvidék (elsősorban a magyar Alföld széle) közötti – egyébként a pénzforgalmat kiiktató – cserekereskedelem jegyében bontakozott ki. A 18. század második felétől valóságos – Imreh István ugyancsak találó kifejezésével élve – „parasztkézművességi virágkornak" lehetünk tanúi.[249]

Miután ilyen feltételek mellett az iparűző, a kézműves minőségét nagyon nehezen lehetett volna meghatározni úgy, hogy egységes szempontok mérlegelésével állítsák össze a törvényhatóságok a Bécsből kért statisztikai kimutatásokat, az adatfelvételnek legalább akkora szerepe lehetett, mint a valós tendenciáknak abban, hogy 1830-ról 1847-re a szélesen értelmezett önálló iparűzők száma Erdélyben 40 ezerről 60 ezer fölé emelkedett; 1837-ben 4944 dolgozott Brassó városában és 4212 a 29 barcasági községben, nem is beszélve az árutermelő háziiparról.[250] A mintegy 300–400–500 erdélyi – statisztikában jelzett – kallómalom közül pedig 135 Brassó

[247] *Fronius, Michael:* Über das ausschließende Bürgerrecht der Sachsen in Siebenbürgen. Wien, 1792. 95.

[248] *Hintz, Johann:* Statistische Daten über den Stand der Fabriken, Handlungen und Gewerbe in mehreren der sächsischen Kreise und Hauptorte. Transsilvania 1845. 56.sz.

[249] *Imreh István:* Erdélyi hétköznapok. Bukarest, 1979. 176.

[250] *Miskolczy Ambrus:* A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán. Ethnographia 1982. 3.sz. 391–397.

környékén működött, Brassó és vidéke tehát kelet- közép- európai léptékkel mérve szinte nyugatias képződmény.[251]

Az erdélyi iparfejlődés „kelet-európaias" vonásaként a kézműipar általában a városban és néhány szakosodott faluban összpontosult. De csak a két nagyobb szász és a két nagyobb magyar városban haladta meg az ezret az önálló iparűzők száma: Brassóban és Nagyszebenben, Kolozsvárt és talán Marosvásárhelyt. A céhmestereké csak Brassóban haladta meg az ezret, a másik három városban csak 700–800 körül járt. S míg a két szász városban a negyvenet is meghaladta a céhek száma, a magyarokban a harmincat sem érte el. A szász városi iparfejlődést az ipar szerkezetének teljessége, a textilipar nagy jelentősége jellemezte, míg a magyar városokban alig néhány takácsot találunk. Itt a számában legjelentősebb elemet a tímárok és a csizmadiák alkották, ez utóbbiak száma sok helyütt meghaladta a százat, mintha csak ez lett volna a város egyik ismérve.[252]

A városi iparűzés bázisát még mindig a céh alkotta, mely nyugatias jellegű szervezeti felépítésével a kelet-közép-európai peremvidék határait is jelezte. A balkáni és a nyugat-európai típusú céh közötti strukturális különbséget a szakirodalom abban látja, hogy a bolgár és a török céhekben a mesterjog elnyeréséhez a segédnek nem kellett remeket készítenie és nem kellett vándorútra kelnie.[253] A Kárpátokon túli román céh ebbe a típusba tartozott, és a céhes keretek lazább mivolta azzal az előnnyel járt, hogy az 1820–30-as években a központi hatalom könnyen felszámolhatta a céhes kötöttségeket, engedélyhez kötve az iparűzést, ami egyre inkább vonzotta fejlettebb területek iparosait.[254]

A nyugati iparfejlődés szintjéhez és a fejlődés távlataihoz mérve anakronisztikus képződménynek tűnhetett a céh, amely azonban korántsem a gazdaságon kívüli kényszernek köszönhette létjogosultságát. Persze a céh, mint a szászok által oly messzemenően eszményített szervezet, válságban

[251] *Kaufhold, K.M.:* Umfang und Gliederung des deutschen Handwerks um 1800. Hrsg. Abel, W. Handwerksgeschichte in neuer Sicht. Göttingen, 1970. 51–54.

[252] *Miskolczy:* i.h.

[253] *Sakazov, Joan:* Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin–Leipzig, 1929. 238–239.

[254] *Diculescu, Vladimir:* Bresle, negustori şi meseriaşi în Ţara Românească (1830–1848). Bucureşti, 1973. 63–96. – *Arcadian:* i.m. 53–68. – *Zane, G.:* Industria din România in a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Bucureşti, 1970. 42. A brassói román céhek sajátos átmeneti jellegéről az 1850-es évek politikai-gazdasági törekvései kapcsán szólunk a következő fejezetben.

volt. A céhrendszer válsága és ugyanakkor létjogosultsága elsősorban abban tapintható ki, hogy a kereteit egyszerre feszítő és felhasználó egyszerű tőkés kooperáció szorító és védő burkául szolgált. Elsősorban Brassóban, ahol a 18. század második felét és a 19. század elejét a céhmesterek létszámának növekedése jellemzi, a 19. század első felét pedig a segédeké.[255]

A fejlettebb területekkel való szoros kapcsolatokat éppen a segédek vándorlása biztosította, és az, hogy a migrációnak a fejlettebb területekről a fejletlenebbek felé való sodrása, a német területekről oly nagy számban hozott segédeket, hogy „a német segéd" jellegzetes alakja lett az erdélyi hétköznapoknak. Olykor valósággal ki volt neki szolgáltatva a korszerűbb gépet beszerző, de ahhoz nem sokat értő mester, aki igyekezett is akadályozni segédje mesterré válását. Valóban, a segédek létszámának duzzadása erre is utal, de a létszámkorlátozó politikára is, mert a kor visszhangzott a segédek panaszaitól. Ugyanakkor feltehetően az 1840-es évekre is érvényes az az 1850-beli szászsebesi vállalkozói panasz, hogy „a segédszemélyzet szívesebben akart élni a nagyvárosokban, ahol szórakozásra talált, és magasabbak voltak a munkabérek".[256] Az egyszerű tőkés kooperációban a segéd a szakmunkaerőt biztosította, a segédmunkát pedig napszámosokkal és cselédekkel végeztették, akik így valóságos előproletariátust alkottak, ahova le-lesüllyedtek a másoknak dolgozó szegényebb mesterek is.

Ahogy a piacok „üzenetében" egyszerre jelentkezett a réginek és az újnak az igénye, ugyanúgy az ipar válaszában is, hiszen forrásaink is egyszerre szólnak „a részben az apáktól örökölt termelési eljárásokról" és az újabb technikai vívmányokról, elsősorban a textiliparban. De amíg a pamutipar az angol és az osztrák konkurenciától való bekerítettsége miatt a kilátástalan nekilendülést példázza, a piaci feltételek kedveztek a gyapjúipar fejlődésének. Brassóban morvaországi szövőszékek is működtek, de a legnagyobb horderejű technikai vívmány a kártoló és a fonógépek meghonosítása volt, és ezekből helyben is készítettek. Ennek köszönhetően 1856-ban a posztókészítő céh mindenegyes mesterének 1–2 kártológépe volt. 1857-ben 10 posztókészítőnek és 4 posztószövőnek 56 darab 60 orsós fonógépe és 90 kártolója volt, és ezek mellett már két lóerős gőzgépet is működtettek. És annak ellenére, hogy a nagyszebeniek állandóan panaszkod-

[255] *Herrmann:* i.m. I. 419. – *Moisuc:* i.m. 17–18. – *Miskolczy:* i.h.
[256] OL F 551 4.cs.

tak a brassói tömegtermelés versenyére, 1851-ben Nagyszebenben már csak egy öreg mesternél fontak kézzel.[257]

Szórványos adataink a termelés növekedésének arányait is jelzik. Persze számot kell vetnünk azzal is, hogy a céhek termelésének kapacitása eléggé elasztikus lehetett. Mindenesetre az 1790-es évektől 1807-ig és onnan az 1850-es évek elejére a rázsa- és posztókészítő céh 1470 darab különböző fajta posztóról 1600-ra emelte termelését, majd 4000-re. A posztókészítő céh 800-ról 1000-re, aztán 3000-re. A posztószövő 5000-ről 10 000-re, de aztán csak 9000 körül tudta tartani.[258] Mindez elsősorban azzal függött össze, hogy amíg az első két céh a polgári, nemesi rétegek és a katonaság számára dolgozott, Kárpátokon túli és inneni megrendelésekre egyaránt, az utóbb említett céh a paraszti viselethez kellő durva posztót gyártott, és olyan jellegzetes fejfedő és táska számára egyaránt szolgáló terméket, mint a (középfelnémet Gugel kölcsön szóval nevezett) gluga.[259] Áruinak jobb minősége ellenére egyre inkább szembe kellett néznie a paraszti árutermelő háziipar versenyével.

A háziipart – amelynek a külkereskedelemben játszott szerepét számszerűen az 1820-as évekbeli kimutatások érzékeltetik – a kereskedő tette a céhes ipar versenytársává, de a verseny tisztán gazdasági jelentőségét alighanem eltúlozták az érdekeltek, amikor az évszázados „vitában" érveiket felsorakoztatták. Inkább állandó „hatalmi harc" folyt, természetesen komoly gazdasági tétlel. A céh, a város hegemóniájának biztosítása vehette elejét annak, hogy a mesterek városról falura húzódva komolyabb versenytársként léphessenek fel. A céhprivilégiumok érvénye a gazdaságon kívüli kényszer erejével messzemenően szolgálta a munkaerő biztosítását is, amint azt a lenvászonkészítő céh és a nála jóval nagyobb fonóbéreket fizető kereskedő Dsanly küzdelme során is láthattuk. A céhek munkaerő-szükséglete pedig olyan mértékű volt, hogy az 1850-es évek elején 1400 önálló iparos 8000 embert foglalkoztatott: a segédek, inasok és cselédek mellett napszámosokat.

Ha viszont fiskális okok – elsősorban az adózóképesség biztosítása – játszottak közre, akkor a városi hatóságok nemcsak a szász falusi céhek létét ismerték el, hiszen ezek részben a városi ipar utánpótlását is biztosítot-

[257] *Miskolczy:* i.m. 407–410.

[258] *Moisuc:* 324–325. – *Marienburg:* i.h. – Bericht, Kronstadt, 1852. 101–107. Miután az 1807-i adatszolgáltatás a legszűkszavúbb, a többit is ehhez igazítottuk, tudva azt, hogy többfajta és részben különböző méretű posztófajtáról van szó.

[259] *Mihail:* i.m. 124.

ták, hanem nemegyszer a román falusi és külvárosi iparűzést is engedélyezték, sőt ezeknek – például a tarisznyakészítőknek és a szabóknak – olyan jellegű gazdasági szerveződését is, hogy felléphessenek versenytársaik: a kontárok ellen.[260]

A városi céhek persze féltékenyen vigyáztak előjogaikra. Nemcsak a kereskedők feleségeit akarták megakadályozni az otthoni szövésben, hanem igyekeztek megakadályozni a korszerűbb szerszámok elterjedését is. Jellemző, hogy a 18. század végén nem a – paszományt készítő – belvárosi gombkötők, hanem a posztószövőcéh akarta elkoboztatni a bolgárszegi román paszománykészítők olasz fésűit, külön szóvá téve azt, hogy a külvárosiak felvásárolják a gyapjút és elvonják a munkaerőt.

A gubernium a szász céh követelésének elutasításakor méltán hivatkozhatott az aktív külkereskedelem érdekeire.[261] Hiszen 1807-ben a városi adószedők segédletével tartott iparos összeírás alkalmával kiderült, hogy 600 bolgárszegi család évi pokróctermelésének becsült értéke mintegy 70–80%-a a három gyapjúfeldolgozó városi textilipari céh termelési értékének, a román külvárosban készített paszomány (gajtány) értéke pedig hatszorosa a városi gombkötők évi termelésének.[262]

De korántsem egyenletesen megoszló gazdagságot jelzett a magas termelési érték. Ezt a külvárosi ipart is „a szegénység vezette kézen fogva".[263] Mert miközben a városi polgárok irigykedve tették szóvá a bolgárszegi ke-

[260] 1649-ben például a főbíró a hétfalusi csizmásoknak és tabakoknak engedélyezte az iparűzést, de csak azzal a megkötéssel, hogy „idegeneket" nem taníthatnak ki mesterségükre. Kronstädter Zunfturkunden. OSZKK Fol. Germ. 322. 1695-ben pedig nemcsak a kecskeszőr vásárlását engedte meg a városi tanács néhány román tarisznyakészítőnek, hanem azt is, hogy a pokróckészítőktől elkobozzák a kecskeszőrt, ha azok azt dolgoznák bele árujukba. 80 év múlva a román tarisznyakészítők már erre hivatkozva szorgalmazták is, hogy a városi tanács lépjen fel hétfalusi kontárok ellen. *Moisuc:* i.m. 55., 192. – A 18. század közepétől a bolgárszegi román szűcsök a vásárokon kívül is adtak-vettek árut. A bolgárszegi román szabókat, pedig arra is feljogosította a városi tanács, hogy elkobozzák azok áruit, akik nem tartoznak közéjük. Annak nyilván politikai okai voltak, ha 1796-ban hiába kérték „jogaik" érvényesítését, hangoztatva, „hogy őseinktől származik a céh, ha nem is privilegizált". 1819-ben viszont, amikor Havasalföldről jött moldvai és görög munkákat készítő versenytársakra panaszkodtak, akkor a tanács rendőrségi segítséget helyezett kilátásba. *Pavlescu:* i.m. 70–71., 314., 481., 493.

[261] *Moisuc:* i.m. 377–379.

[262] L. 230. jegyzet.

[263] *Braudel, Fernand:* Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. II. Les jeux de l'échange. Paris, 1979. 267.

reskedők vagyonosságát, és amiatt panaszkodtak, hogy áruikat a drága munkabérek és magas nyersanyagárak miatt csak „kárral és veszteséggel" tudják eladni,[264] aggodalommal figyelték, amint Bolgárszegről „csapatostul járnak a városba koldulni".[265] Igaz, megrázó tudósításunk a válság éveiből való, amelyek ha elmúltak, akkor a kereskedők nyilván joggal hangoztatták, hogy a már hatéves gyerekeket is foglalkoztató, idénymunkát végző családok megkeresik a megélhetésükhöz valót, miközben 5—6 osztrák alattvaló kereskedő vásárolta fel az árut, általában 10—12%-os, de egy-egy konstantinápolyi szállítás után néha 40—50%-os nyereségre téve szert.[266]

Ha pedig a Brassó-vidéki románok, szászok és magyarok egy adózó családfőre jutó szántóföld állományát és adózóképességét összehasonlítjuk, akkor a románok alacsony szántóföld- és magas adóátlaga nem egyszerűen a „szegénység" iparűzésre és kereskedésre kényszerítő erejére utalhat, hanem elsősorban a Brassó környéki és általában a dél-erdélyi román társadalom egy jelentős részének a juhtartásra való szakosodására is[267] (11. táblázat). Nemcsak arról van szó, hogy a románok a Szászföldön általában több juhot tartottak, mint a szászok, hanem arról, hogy a dél-erdélyi, Brassó és Nagyszeben környéki juhosgazdák az ún. transzhumálással, egymilliónál hol több, hol kevesebb juh, tehát az egész erdélyi juhállomány mintegy felének az Al-Duna menti teleltetésével biztosították az erdélyi gyapjúipar nyersanyagellátását.[268] Így aztán „a legmódosabb és a legnagyobb falvak, valamint (...) Brassó a románok állatgazdálkodásának köszönhetik létüket".[269] A curkán fajta juh mellett a finomabb gyapjút adó cigaja juhot állítólag a 18. század második felében kezdték tartani az erdélyi transzhumál juhosgazdák,[270] s a fajtaváltás, illetve -kiegészülés eredményeképpen az 1850-es években Észak-Bulgáriában ez a viszonylag

[264] OL F 37 1808: 48.

[265] *J.K.XX.:* Über das Armen-Wesen in Kronstadt. Seibenbürgische Quartalschrift 1795. 311.

[266] OL F 46 1823: 4743.

[267] OSZKK Fol. Lat. 448., Sibiu, Arhivele statului, Sächsische Nationsuniversität, 1850: 249.

[268] *László Földes:* Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen-Walachei aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Viehwirtschaft und Hirtenvölker. Szerk. L. Földes. Bp. 1969. 349.

[269] *Hintz, Johann:* Anregungen und Bilder von einer Geschäftsreise in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1863. 99.

[270] *Földes László:* Az erdélyi vándorpásztorok állatfajtái a XIX. sz. első felében. Műveltség és hagyomány. 1968. 238.

11. táblázat

Egy adófizető családra jutó adóköteles szántóföld (köbölben, 2 köböl = 1 kat. hold) és kivetett adó (konvenciós forint)* 1799–1849

Nemzetiség	Brassó-vidék			Brassó város			Hétfalusi adókörzet	
	Adó		Szántó	Adó		Szántó	Adó	Szántó
	1799	1849	1849	1799	1849	1849	1849	1849
Cigány	1,65	–	–	1,56	–	–	–	–
Magyar	4,38	6,56	4,86	4,14	6,56	3,72	2,72	3,66
Román	3,54	5,88	1,84	4,36	5,88	2,25	3,81	0,68
Szász	8,60	8,94	9,10	7,60	8,94	2,85	10,73	16,18

*Sem a köbölt, sem a forintot nem számítottuk át alegységeikre.

Forrás: 4. fejezet 267. jegyzet

legfinomabb gyapjút adó fajta többnyire az erdélyiek nyájába tartozott.[271]

Amíg a falu világában a székelyföldi magyarok főleg a gyapot, a szászok a len és kender,[272] a románok a gyapjú fonására és szövésére szakosodtak. Ebben szerzett jártasságuk oly ismertté és jellegzetessé tette őket, hogy a 19. század eleji kortársak szerint a székely határőrvidéken román hatására kezdték volna el a – készítési technikájukban a balkánitól elütő, színösszetételükben keleti hatást hordozó, formakincsében „az egész szövő emberiséggel közös" – festékesként ismert és híressé vált szőnyegek készítését.[273] Mindenesetre, miközben a román termékek minőségét oly sokra

[271] *Michoff:* i.m. III. 415.

[272] 1807-ben is minden barcasági helységből jelezték a lentakácsokat, akik a kellő szántóföldek hiányában nyáron is dolgozó feketehalmiak (189) és holtövényiek (20) kivételével csak helyi szükségleteket elégítettek ki. Ez utóbbiak árui is csak az erdélyi belkereskedelemben keltek el, össztermelésük értéke pedig még 10%-át sem tette ki a brassói lentakács céh termelésének. L. 230. jegyzet.

[273] *Hietzinger:* i.m. 263. – *Viski Károly:* A székely népművészet. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 433. – *Szentimrei Judit:* Székely festékesek. Bukarest, 1957.

becsülték a kortársak, a székelyföldi gyapjúfeldolgozás is jó hírnévre tett szert.[274]

Csak hozzávetőlegesen, az 1841-i osztrák iparstatisztika – nyersanyagfogyasztása és iparoslétszámra alapozott – becsléséből ismerjük az erdélyi ipar, illetve fontosabb iparágainak termelési értékét. Eszerint a legfontosabb erdélyi ipari termék a bőráru volt, 5 millió konvenciós forint értékben, a Monarchia termelésének 8%-a. A len- és kenderáruk (és nyilván ideértve a pamutárukat) évi termelési értékét 2,75 millió forintra becsülték, és ugyanennyire a sótermelést. 2 millió forintra pedig a gyapjúárukét, igaz ellenőrizhetően téves adatokra alapoztak a becsléskor, mégis a század derekáról származó szórt adatok alapján ennyire tehető a dél-erdélyi árutermelő gyapjúipar évi termelésének értéke, ami regionálisan a következő arányban oszlott meg: Brassó céhes ipara: 20–25%, Brassó külvárosának és környékének háziipara: 30–35%, Nagyszeben: 7–8%, Nagydisznód: 30–35%, szász és székely kisvárosok: 2–3%.

Amíg a céhes termelés növekedéséről sikerült valamiféle képet adni, a háziiparról csak egy-két adatunk van. Amikor például 1823-ban 7 román falu 2260 családja nevében a papok beadványt állítottak össze, akkor egy család évi halina, illetve aba posztó termelését „legalább" 400 rőfre és az egészet évi 1 millió rőfre tették, mint ahogy 1 millió rőf falusi háziipari posztó forgalmazásáról szóltak a román kereskedők 1850-ben is, majd néhány évvel későbbi időből 150 ezer pokróc (Kotzen) előállításáról is van adatunk.[275] Ezek voltak a bolgárszegi, hétfalusi és „máshová való" román nők azon termékei, melyeket „a spekulánsok igen olcsón vásárolnak össze és aztán csodálatos nyereségre tesznek szert".[276]

[274] Kőváry László Erdély statisztikája című művének az ismertetője hangsúlyozta is, „hogy Bereczkben a harisnyaszöveteken kívül, mit Udvarhely, Csik-, Gyergyó-, Kászonszékekben, s Háromszéken mindenfelé készíteni szoktak, igen derék gubákat, csergéket vagy pokróczokat készítenek, mik sokkal fáinabbak azoknál, miket erre kifelé vármegyéken, s egyebütt szoktak készíteni. Ezeken kívül az oláh nők magoknak öltözetnek, főként övnek, különböző színű, magok által szőtt, font, festett gyapjúból oly finom, pompás szöveteket készítenek, miket biztosan bolti portékáknak lehetne árulni." Hon és Külföld 1848. 35.sz.

[275] Az osztrák iparstatisztikai felmérés úttörő jellegét és megbízhatóságát értékeli *Gross, Nachum T.:* An Estimate of Industrial Product in Austria in 1841. The Journal of Economic History 1968. 1.sz. – *Brandt, Harm-Hinrich:* Der österreichische Neoabsolutismus: Staatsfinanzen und Politik 1848–1860. Göttingen, 1978. I. 38., II. 1040–1041. Az erdélyi adatokra l. Miskolczy: i.m. 400–401.

[276] *Bariţ, George:* Industria de lînă în monarhia austriacă. Gazeta de Transilvania 1845. 48.sz.

A Brassó környéki, illetve háromszéki paraszti kézművesség termelésének volumenéről csak olyan jelzésszerű adataink vannak, amelyek szerint Kőrösön 10–12 ezer lószőrszita készült a hazai és fejedelemségekbeli vásárlóknak, vagy hasonlóképpen Erdőfülében 2–5 ezer takácsfésű nádból.[277]

Hazai utazók, országismertetők beszámolói is arra utalnak, hogy minden valószínűség szerint azzal a Kőváry Lászlóval szemben, aki nyilván ideologikus megfontolásoktól is vezettetve úgy írt, hogy „a magyaroknak nincs kedve mesterségre, a székely undorodik tőle", annak a Johann Hintznek van igaza, aki még a csempészést is többek között arra hozta fel példának, hogy „az ország egyik vidékén sem olyan nagy a nem mezőgazdasági kereseti lehetőségek kihasználásának igyekezete, mint a székelyeknél, akik bizonyos értelemben Erdély svájciai", emellett közülük sokan „nyaranta hátukon kaszával és sarlóval csoportostul rajzanak ki a Szászföldre aratni és kaszálni",[278] tehát „az esztendőnek három munkás részében mezei emberek, télben otthon kézi mivet, mesterséget gyakorlók".[279]

A kereskedelem alapjául szolgáló céhes és háziiparban a termelők annál sokkal jobban meg tudták őrizni önállóságukat, hogysem olyan szilárd Verlag-rendszer alakulhatott volna ki, melynek keretében a kereskedők a termelőeszközök, a nyersanyag tulajdonosaként megrendelésre tudtak volna dolgoztatni. Ehhez hasonló mozzanatok legfeljebb a pamutfonás terén érvényesültek. Itt a kereskedő „közvetlenül" is hatalmába kerítette a termelést, az első esetben a manufaktúra felé lépve elő, a másodikban a céhszerű szakosodás felé.[280] Egyébként az 1830–40-es években nem lépett és nem is léphetett fel a céh, illetve a céhes keretek között kialakuló egyszerű tőkés kooperáció versenytársaként. Intő példaként hatott a múlt. Az értelmiségi vállalkozó híres orvos Ioan Piuariu-Molnár 18. század végi códi „angol típusú" posztó manufaktúráját sörfőzdévé alakították.[281] Boghici Brassó melletti hasonló manufaktúraalapító kísérlete megtört a

[277] *Hietzinger:* i.m. 265.

[278] *Hintz, Johann:* Stand der Privat-Industrie der Fabriken, Manufakturen und Handlungen in Siebenbürgen im Jahre 1844. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde II. 434. – *Kőváry:* i.m. 216.

[279] *Szigeti Mihály Gyula:* Nemes Udvarhely Szék Statisztikája. Nemzeti Társalkodó 1831. 8.sz.

[280] *Marx Károly:* A tőke. III. Bp. 1967. 334.

[281] Hofkammerarchiv, Siebenbürgen, r.N. 336. 86. Elnöki felség-előterjesztés 1818-ból. – *Ackner–Schuller:* i.m. 34.

céhek ellenkezésén, de talán sokkal inkább a napóleoni háborúkat követő kedvezőtlen piaci viszonyokon. A vörösfestés terén a céh már nem tűrt meg új versenytársakat. Amikor pedig a román kereskedők Bolgárszegen akartak „kordoványgyárat" alapítani, akkor a céhek csírájában megfojtották a vállalkozást. Jipa kallómalma és faggyúolvasztója is csak a határőrvidéki területen működhetett.[282]

Annál nagyobb jelentőségre tettek szert a kereskedők a céhek nyersanyagigényeinek kielégítésében: a gyapjúmosásban, ami fokozatosan szintén Brassó környékén összpontosult. A 4–6 hónapon keresztül dolgozó 700–800 és olykor még 1500–2000 főt foglalkoztató tíz legnagyobb gyapjúmosó vállalkozás közül 6 volt görög, 1 szász és 4 román kézben.[283] A mintegy 500–600 tonna gyapjút behozó kereskedők aztán évente 400–500 tonna mosott gyapjút indíthattak Pest és Bécs felé,[284] ahol ez az így feldolgozva importált havasalföldi gyapjú is „erdélyi" gyapjúként, nyilván annak presztízsével élve kerülhetett forgalomba,[285] hiszen a földesúri juhnemesítéseknek köszönhetően az 1820-as években a bécsi piacon megjelent a népszerű havasalföldinél és bánságinál – állítólag – jobb minőségű „sajátos elnevezésű", azaz önálló márkaként „az erdélyi gyapjú" is.[286]

[282] *Gologan:* i.m. 186.

[283] *Gologan:* i.m. 185. – *Pavlescu:* i.m. 237. – Bericht, Kronstadt, 1853–56. 58. csak 700–800 munkás foglalkoztatásáról tud.

[284] *Gologan:* i.m. 186. – *Pavlescu:* i.m. 517.

[285] Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt über die Gewerbe, – Handels und Verkehrsverhältnisse im Kammergebiet (südostliches Siebenbürgen) für die Jahre 1878 und 1879. Kronstadt, 1882. 102–103. arról tudósít, hogy a Brassó környékén mosott havasalföldi cigaja gyapjú is erdélyiként kerül a távoli, osztrák, német, belga, francia, svájci piacokra. Ez a gyakorlat nyilván korábbi lehetett, mert az 1850-es években a bécsi piacon az „erdélyi gyapjú" ára és a Brassóban mosotté nagyjából azonos volt. Bericht der Handels und Gewerbekammer für das Erzherzogtum Österreich unter der Enns. 1854–1856. Wien, 1857. 254–256., Bericht, Kronstadt 1853–56. 59.

[286] *Blumanbach, W.W. – Keeß, St.:* Systematische Darstellung der neuesten Fortschritte in den Gewerben und Manufacturen und des gegenwärtigen Zustandes derselben. Wien, 1829. 193. A 18. században a finomabb havasalföldi gyapjút Németországba szállították, a rosszabb minőségű moldvait pedig Ruméliába. – *Raicevich, Ignaz Stephan:* Geschichte, natürliche Beschaffenheit und Verfassung der Walachey und Moldau. Strassburg, 1790. 90. – *Peysonnel, Charles de:* Traité sur le commerce de la Mer Noire. II. Paris, 1787. 186. A 19. század derekán viszont a 27 ezer mázsára becsült havasalföldi gyapjúkivitel állítólag a következőképpen

Jellegzetesen kereskedő vállalkozási forma volt a bérlet: a papírmalom és a bánya bérlete, ez utóbbi részvényes alapon.[287] Emellett ecetgyárat, pálinkafőzőt, viaszfehérítőt tartottak fenn többen is. Büszkék voltak Orghidannak és Bucur Poppnak Triesztbe sokat exportáló taplógyárára, „amely a vidékre kiterjedve sok szegénynek nemcsak önfenntartását biztosítja, hanem szükségletei kielégítését is segíti", akárcsak a háziipari termékek felvásárlása.[288]

A kereskedők tehát jellegzetesen praeindusztriális, a munkaerőt időszakosan foglalkoztató vállalkozásokat tartottak fenn. Így egészében véve a kereskedői tevékenység közvetlenül „nem forradalmasítja a régi termelési módot", bár az árutermelés szorgalmazójaként segíti a fejlődést.[289]

A kereskedői „vállalkozások" termékei csak kis töredékét tehették ki a külkereskedelmi forgalomnak. Ennek bázisa a városi és falusi ipar maradt. Ha adataink demo-ökonomiai elemzést nem is tesznek lehetővé, a protoindusztrializáció modelljével mégis úgy jellemezhető ez a falusi ipari világ, mint „az iparosodás előtti iparosodás" egyik szigete a kelet-közép-európai peremvidéken.[290] Hiszen olyan árutermelő régióról, illetve Nagyszeben környékével együtt: régiókról van szó, melyeknek nagy „külső piacai" voltak, széles paraszti tömegek kapcsolódtak be az árutermelésnek a város által „összehangolt" folyamatába. A barcasági és háromszéki mezőgazdaság termelékenysége is magasabb volt az átlag erdélyinél. A „második jobbágy-

---

alakult: 15 ezer mázsát vittek Bécsbe, ötöt Brassóba és hetet Angliába és Franciaországba. – *Lefebvre, Thibault:* Études diplomatiques et économiques sur la Valachie. Paris, [é.n.] 267.

[287] *Bărbat, A.:* Dezvoltarea şi decăderea ultimei grupări de negustori de intermediere al Braşovului în sec. al XIX-lea. Studii. Revista de istorie 1963. 927–930. Amikor R. Orghidan, mint az alsó-komániai uradalom haszonbérlője úgy érezte, hogy „tudatlan" úrbéresei vallomásai alapján túl nagy adóval terhelték, akkor panasza nyomatékosítására egyik bérlő-elődje, Anasztazie Hadzsi Szivo, brassói görög kompanista adókimutatását is felmutatta a guberniumnak, s abból kiderül, hogy 1828-ban Szivo 58 ezer váltóforintnyi össznyereségéből csak 12 ezret tett ki a papírmalom üzemeltetéséből származó, a dézsma 18 ezret jelentett, borból 14 ezer jött be, a többi nyereségforrás: lisztelő malom, sörfőzés, hídárenda, mészárszék-árenda és mindenféle taxák. OL F 46 1848: 7048.

[288] *Gologan:* i.m. 186.

[289] *Marx:* i.m.334.

[290] *Kriedte, Peter – Medick, Hans – Schlumbohm, Jürgen:* Industrialization before Industrialization. Cambridge, 1981. – *Mendels, Franklin:* Protoindustrialization: Theory and Reality. „A" Themes. Eighth International Economic History Congress. Bp. 1982. 77–80.

ság" hiánya pedig eleve kedvező keretet biztosított az árutermelés számára. Igaz, a Brassó környéki iparűző falvak egy részében a lakosság jogi állása jobbágy volt, a város lévén a földesúr, de a szolgálatait nagyrészt pénzben megváltó jobbágyok létfeltételei alaposan különböztek a földesúrnak robotoló úrbéresekétől. Alighanem az iparűzési lehetőségek vonzásában is a Brassó-vidéken a jobbágyfalvak lakossága kétszer olyan gyorsan is nőtt, mint a szabadoké. Háromszéken pedig a határőri szolgálat amolyan „féljobbágyságot" jelentett. A jobbágyság számára pedig, ha nem is biztosított kitörési lehetőséget az iparűzés, de teherbíróképességét mindenképpen erősítette.

A protoindusztrializáció jellegének megítélésében pedig egyik legfontosabb mozzanat az, hogy ez a termelési rendszer nem része sem a feudális, sem a kapitalista termelési módnak.[291] Város és vidék árutermelési rendjét együttesen a marxi „paraszti és kispolgári termelés", illetve termelési mód fogalma jellemzi.[292]

A kereskedelmet éltető árutermelés a Kaufsystem játékszabályai szerint folyt, hiszen az iparos saját termelőeszközeivel állította elő az árut, és általában saját maga is adta el. A termelési rendszer belső logikájából következően a kereskedő és az iparos viszonyát állandó harc és alapvető egymásrautaltság jellemezte; a kettő mértéke pedig iparáganként és az iparos társadalom belső rétegződésétől függően változhatott. Bár a céh és a polgári kiváltságok némi védelmet biztosítottak a szegényebb iparosnak, aki – a kortársakkal szólva – olyan „kényszerkereskedelem" részesének érezhette magát,[293] amelyben a kereskedő diktálja a feltételeket – találó későbbi kifejezéssel – az „áruuzsora" könyörtelen iratlan törvényei alapján.[294] De ha nem akart „kalpagolva menni a gyűlölt kereskedőhöz,[295] akkor alárendelhette magát és dolgozhatott a gazdag iparosnak, akinek nyilván meg kellett vívnia a maga harcát a kereskedővel. Ez utóbbi viszont a városi piac kisajátítását sérelmezte, azt, hogy a hetivásáron senki sem árulhatott Erdély más részében készült árut, sőt a háziipari termékért „kénytelen faluról falura járni, temérdek idő s pénzbeli veszteséggel, mi hogy ritkán történik, a kereskedők inkább nélkülözik ezen cikkeket, hogy sem faluról falura koldul-

[291] *Kriedte – Medick – Schlumbohm:* i.m. 9.
[292] *Marx:* i.m. 325.
[293] *Moisuc:* i.m. 355.
[294] OL Ipar- és Földművelésügyi Minisztérium, általános iratok, 1886. 38/59.
[295] *Bariț:* i.m. (1845)

janak".[296] S talán ebben is legalább annyi túlzás lehetett, mint az elővásárlási jog felhánytorgatásában, mert igaz, hogy például 11 óráig csak a céhek vásárolhattak gyapjút, de a vásári rendtartást még úgy is ki lehetett játszani, hogy a céh fizessen rá, mert a jogtalanul vásárló és az eladó fiktív üzletet kötöttek magas áron, amit ki kellett egyenlíteni a céhnek, ha rekvirált.[297]

Bármennyire is hátrányos volt a kereskedők számára a piaci rendtartás (a benne foglalt gazdaságon kívüli kényszer), alighanem a gazdasági kárnál súlyosabb lelki sérülést okozott neki, bár feltehetően a paraszti áruk nagyobb mértékben való bekerülése a városi piacra általában lenyomta volna az árakat. Mindenesetre a Kaufsystem működésének folytonosságát a csütörtöki és pénteki városi hetivásár biztosította, messzemenően megszabva a külkereskedelem heti–havi ritmusát. Az erdélyi harmincadügyek felülvizsgálatára kiküldött kamarai biztos a brassói harmincad fogalmának hét végi tetőzésében valamiféle visszaélést sejtett, természetesen a kereskedők részéről. Mire ezek méltán hangsúlyozták, hogy már „időtlen idők óta" ekkor veszik át az iparos áruját, aki csak ezután tudja alkalmazottai heti bérét kifizetni, a piacra hozzák be áruikat a külvárosi iparosok és a falusiak is – külön említve fonalat és a paraszti textíliákat –, hét végén ér rá az addig földműveléssel és egyéb házimunkákkal foglalkozó iparos, és így tudja a kereskedő is idejében elindítani áruját a Kárpátokon túli hetivásárokra.[298] Így „ez a sürgölődés, mozgás, futás, lótás, súrlódás, mely itt mint egy tengerparton a legfestőibb vegyületekben hullámzik; aztán az előrelátó szásznak, a gyanakvó görögnek azon nyugtalan reménye, mellyel gazdag fuvarját szívétől kiszakasztva a nyereség szélvészes útjába indítja, mindezek bizonyos élénkséget kölcsönöznek Brassónak, mely más városok dologtalan s emberszóló látogatóival éles ellentétben áll".[299]

[296] OL F 135 125. cs. Cservenvodalij István, brassói görög kompánia-bíró jelentése az 1841–43-i diéta rendszeres bizottságának kereskedelemügyi osztálya számára.

[297] Verhandlungen, Kronstadt, 1851. 109–110.

[298] OL F 226 1834: 94.

[299] *Ürögdi Nagy:* i.m. 70.

g) A kereskedői magatartás és mentalitás néhány jellegzetes vonása

Ahogy egyazon kereskedő tevékenységében összefonódtak a nagy- és kiskereskedői vállalkozási formák, úgy a kereskedői mentalitásban is ellentétesnek tűnő mozzanatok egészítették ki egymást. A kis- és nagykereskedő együtt szólalt meg ugyanabban a kereskedői hierarchia csúcsán álló kereskedőben, amikor érdekei védelmében emelte szavát. Azok pedig, akik a kereskedői magatartást akarták alakítani, egyszerre szóltak a kereskedő e kettős énjéhez. E kettősség példázására az egyik brassói kereskedőnek a költségére kétszer, 1831-ben, majd 1837-ben kiadott, s németből románra fordított kereskedelmi és váltójogi kézi-, illetve tankönyvből idézünk, melynek többszöri megjelentetése már azért is több volt, mint valami helyi nekibuzdulás eredménye, mert a román nyelvterületen elsőként tájékoztatott románul „a jog még eddig ismeretlen anyagában",[300] miközben az élő tapasztalatból merítve olyan tanácsokat is adott, melyek „maximaként jártak szájról szájra, nemzedékről nemzedékre".[301] Nem hiába fejtegette oly hosszan brassói „keresztény testvéreinek" a már többször említett nagyszebeni származású bécsi Popp azt, hogy „az erő, dicsőség és nyereség az igazi egyesülésben" rejlik.[302] A román kereskedők fent említett erkölcsi és üzleti kódexe az áruk nagybani beszerzését és elhelyezését biztosító társulások szabályait is hosszan kifejtette. Ugyanakkor egyenesen előírta, hogy a kereskedő soha ne mondja meg áruja pontos árát a boltba lépő vevőnek, nehogy megfossza őt az olcsóbb vásárlás reményétől, s a jó üzlet örömétől.[303] E magatartásnak a sajátossága akkor ütközik ki igazán, ha arra gondolunk, hogy a szász kereskedőnek nem illett, sőt, pontokba foglalt tanácsok szerint tilos volt áruját a vevő előtt dicsérnie.[304] De még arra is volt példa, hogy a szász kereskedő nem a saját, hanem kollégája áruját ajánlgatta a boltját felkereső vevőnek.[305] Ez persze nem akadályozta meg a szász kereskedőtársaság vállalkozó szellemű tagjait abban, hogy

[300] *Zane, George:* Economia de schimb în principatele române. Bucureşti, 1930. 355.

[301] *Pavlescu:* i.m. 172.

[302] *Furnică:* i.m. (1937) 26–27.

[303] Allgemeine Handlungs- und Wechsel Ordnung, sau Pravila comercială. Braşov. 1837. 33. (a továbbiakban: Pravila).

[304] Sächsischer Hausfreund 1872. 14–15.

[305] *Puşcariu, Sextil:* Braşovul de altădată. Cluj-Napoca, 1977. 178.

áruikat ne reklámozzák a helyi sajtóban, külön melléklapot éltetve kisebb-nagyobb hirdetéseikkel. Amíg ez a magatartás a céhes hagyományokból fakadt, és alapja a jól szabályozott áruforgalmazási állapotok nyújtotta biztonságosság volt, a levantei kereskedők méltán hivatkozhattak vállalkozásaik kockázatos mivoltára, arra, hogy olyan világban is kellett mozogniuk, ahol a szász kereskedő érvényesülésre aligha gondolhatott. Hiszen a balkáni jó személyi kapcsolatok, a nyelv- és terepismeret természet adta monopóliuma mellett bátorság is kellett a levantei kereskedéshez. Csak a fölény tudatával tölthette el a görögöket (és a románokat is), hogy hazájukban rajtuk kívül senkiben sem dolgozik „oly uralkodó ösztön és természetes elszántság, hogy boldogságát bizonytalan spekulációkra bízza".[306] Boldogságát? De hát „az elmúlt többnyire kedvetlen; a jelen való nyughatatlan: s a jövendő kétséges és bizonytalan",[307] miközben „az Ember miként a hajó, tengeren hányódik élet és halál között".[308] Ilyen körülmények között „csak a reménység nyújt néha igazi vigasztalást, (...) az üdvösségnek reménylése, az az egyetlen erő, amely az élet minden terheit megkönnyíti",[309] hiszen „ az ember élete álom, és halálával jön el az idő, amikor feltámadunk".[310] De hát mire számíthat a túlvilágon az a kereskedő, akinek természetesen tilos csalnia, és meg kell elégednie azzal a nyereséggel, amit „az idők hoznak", de úgy kell élnie és működnie, hogy a nyereségnek nincs határa, mivel „a veszélyek és az idő változása (...) gyakran csak veszteséget hoznak nyereség helyett".[311] A meggazdagodással csak fokozódó bűnbeesettség érzését „a vallás aritmetikai felfogása" – az evilági jótékony tettek túlvilági jutalmazásához fűződő hit – ellensúlyozta. Templomokat emeltek, iskolákat alapítottak és segítették a szegényeket, mindezt a gazdagsággal járó elengedhetetlen kötelességként. Az ortodox vallás etikája, a gyakori böjt betartásának követelménye pedig amolyan „kapitalista aszkézisként" a tőkefelhalmozást segítette.[312]

A brassói kereskedők is méltán érezhették úgy, hogy eleget tettek „az adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami Istené" – lelki-

[306] OL F 46 1823: 4743. A brassói görög kompánia beadványa a guberniumi kereskedelmi bizottsághoz.

[307] OL F 46 1820: 8179.

[308] Pravila, 96.

[309] OL F 46 1820: 8179.

[310] Pravila, 96.

[311] Pravila, 146.

[312] *Stoianovich:* i.m. (1960) 294.

ismeretet kiegyensúlyozó — krisztusi parancsának. Az egykorú merkantilista ihletésű gazdasági szemléletben az államhatalom előtt tevékenységük csak pozitívnak minősülhetett. Méltán lehettek büszkék hazájuk iparának nyersanyagokkal való éltetésére, s a lakosság foglalkoztatottságának a biztosítására, s arra, hogy eleget tettek a szegények megsegítésével a jótékonykodás íratlan törvényének. Persze, ha lehetett jól éltek és öltözködtek. Ahogy pedig elnézzük a reformkori kereskedők képeit, láthatjuk, többen a bécsi divatot követték, bár sokan a keleti kaftánt viselték még.[313] Így kívánta meg polgári állásuk. Nem vetették meg a luxust. A bolgárszegi kereskedők már az 1730-as években, ha már nem tarthattak utcára nyíló boltot, asszonyaikat a polgárok nagy bosszúságára selyemben, arannyal és drágakövekkel díszített ruhákban járatták,[314] s általában is Erdélyben a görögök „és az örmények a fényűzést leginkább terjeszték",[315] nyilván azért, hogy az egykorú társadalmi élet követelményeinek megfelelően kifejezésre juttassák jelentőségüket. A főharmincados szemével az 1830-as évek Brassójában „a szász és a német tevékeny és szorgos, hajlik a tudományokra, művészetekre és az iparra, rugalmas, munkájában megfontolt, szereti a rendet és a tisztaságot, a felsőbbségnek engedelmeskedik. A brassói magyaron a szászokhoz fűződő kapcsolatai miatt nem ütközik ki egyébként sajátos nemzeti jelleme, úgy lehet jellemezni, mint a szászt. A görögöket, akik alatt a román kereskedőket is értik, áthatja a kereskedői szellem. Szellemi képességük ügyessé teszi őket, jólétük szabadságot és ragyogást biztosít, egymás kölcsönös kereskedői támogatása vállalkozásaikban közösségi szellemet, kitartást és állhatatosságot jelent".[316] Mindezt annak köszönhetően is, hogy „a görög ortodox kereskedőknek nem kellett két külön erkölcsi magatartást szabályozó kódexet kidolgoznia: egyiket a hit, másikat az üzleti élet szabályozására. A görög kereskedő számára a vallás evilági, az üzlet vallásos ügy. Vallás, üzlet és nemzet egyek voltak, pietizmus, szekularizmus és etnikus szolidaritás vagy nacionalizmus együttéltek".[317] Ez utóbbin nyilván a rokonsági szálak és a vallási közösség által erősített esprit de corps értendő: inkább „felekezeti nemzetiség", mint politikai. Hiszen, amikor a görög és román származású egykori nagyszebeni

[313] *Furnică:* i.m. (1937)

[314] *Stinghe, Sterie:* Documente privitoare la trecutul românilor din Şchei (1701–1795) V. Braşov, 1906. 34–35.

[315] *Kőváry:* i.m. 191.

[316] OL F 226 10. cs.

[317] *Stoianovich:* i.m. (1960) 294.

kompanista, Popp Bécsből a brassói románoknak azt fejtegette, hogy társulás útján „nő a nemzet (neam) ereje", akkor a neam (a magyar nemből származó) kifejezést használta, amin általában az etnikai közösséget értjük.[318] Az egyházi anyanyelv használat kérdésének előtérbe kerülése a homogénnek vélt közösségeket osztja ketté, s nem a testületi szellemet bontja meg. A polgári átalakulás sodrában a vallás alárendelődik a nemzeti elkötelezettségnek. Brassóban is egyre kisebb lett azoknak a száma, akik a Hadzsi szó nevükhöz fűzésével jelezték, hogy elzarándokoltak a jeruzsálemi Szent Sírhoz, és egyre többen vallhatták magukat – hogy egykorú gyakran használt kifejezéssel éljünk – „nacionalistának".[319]

A kereskedők gyors bekapcsolódása a „kis nemzetek" nemzeti mozgalmainak annak a szakaszába, amikor „egy kis öntudatos kisebbség" próbálja a lakosság széles rétegeit megnyerni, Kelet-Közép-Európában inkább kivételes, mint szabályszerű.[320] Délkelet-Európában viszont ők a nemzeti szabadságküzdelmek vezető erői, részben a nyugati szabadságeszméket és a hazai kulturális örökséget ötvözni akaró világlátásukból és értékrendszerükből, részben a széles tömegeket megmozgató konfliktushelyzetek természetéből következően.[321]

Kelet-Közép-Európában – ismeretesen és ismert okok folytán – a birtokos nemességnek felvilágosult és a feudalizmus válságát, valamint a polgári fejlődés követelményeit reálisan értékelő csoportja vált a modern nemzeti fejlődés kezdeményező főerejévé. Délkelet-Európában a régi állami keretek megsemmisítése miatt sem alakulhatott ki ilyen birtokosnemesség. A társadalom legműveltebb és legmozgékonyabb eleme a kereskedőréteg lehetett, tagjainak még a kardforgatás mesterségét is el kellett sajátítania. A román fejedelemségek helyzete ebben a vonatkozásban is sajátos. Az állami önállóságnak sok eleme megmaradt, a fanarióta uralom viszont a nemesség fejlődésében sok nyugatias tendenciát elsorvasztott. A bojárt „funkcionáriussá" degradálta, ez elvesztette autonómiáját és a biztonság érzését, és ezzel sokat vesztett abból a képességéből, hogy a tőkét lokalizálja, amint az újabb román vizsgálódások erre is felhívták a

[318] *Furnică:* i.m. (1937) 27.

[319] Uo. 23.

[320] *Hroch, Miroslav:* Das Erwachen kleiner Nationen als Problem der komparativen sozialgeschichtlichen Forschung. 1. Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen. München–Wien, 1971. 124–130.

[321] *Djordjević, Dimitrije:* Révolutions nationales des peoples balkaniques 1804–1914. Beograd, 1965. 15–24.

figyelmet.[322] A bojárság kitermelt ugyan – kelet-közép-európai fejlődésből ismert – polgári szerepet játszó birtokosnemesi elemeket, de fokozottabb mértékben lett a tőke primitív formáinak „áldozata", másrészt pedig hordozója, amennyiben sok bojár kereskedőként is tevékenykedett, ugyanakkor a bojárság újabb és újabb rangot vásárló kereskedő elemből telítődött fel. Olyan figurákból, akik helyzetüket tisztségviseléssel is meg akarták szilárdítani. De szabadparaszti-kereskedő sorból emelkedett fel – generációs változások eredményeként is – az 1821-es nemzeti szabadságharc vezetője, Tudor Vladimirescu, aki bizonyos fokig rendhagyó jelenség. Viszont annál kevésbé az a lényegében hasonló társadalmi eredetű értelmiségi és politikus garnitúra egy része, amely a modern Románia megalapításában főszerepet játszott.

A brassói románoknak ebben a Kárpátokon túli struktúrában is otthonosan kellett mozognia. Nemcsak a bizánci és a gótikus formákat egyesítő bolgárszegi Szent Miklós-templom jelezte „Brassó helyzetét, két kultúra, a keleti és a nyugati metszésében",[323] hanem az is, ahogy a város román kereskedőrétegei és -csoportjai bekapcsolódtak a román nemzeti mozgalomba.

[322] *Bădescu, Ilie:* Sincronism european şi cultura critică românească. Bucureşti, 1984. 84–95.

[323] *Puşcariu:* i.m. 97.

5. A BRASSÓI ROMÁN KERESKEDŐPOLGÁRSÁG GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI TÖREKVÉSEI, SZEREPE A ROMÁN NEMZETI MOZGALOMBAN A 19. SZÁZAD DEREKÁIG

A brassói román kereskedőket vallási identitásuk megőrzésének, gazdasági és politikai érdekeik érvényesítésének szándéka fűzte a román nemzeti törekvésekhez; „a felekezeti nemzetiségtől",[1] aztán „a feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig" vezető küzdelmek útján.[2] Először is nagy szerepet játszottak abban, hogy Bolgárszeg az ortodoxia egyik erőssége maradhasson, annak ellenére, hogy a 18. század első kétharmadában Bécsből szinte mindent megtettek, amit lehetett a románságnak görög katolikus hitre térítése érdekében. De csak szinte mindent. Brassó és a Barcaság román, illetve ortodox egyházi világa sajátos helyzetnek örvendhetett: Olténia osztrák elfoglalásakor a Kárpátokon túli rîmnici püspökség fennhatósága alá helyezték, majd utána a karlócai érsekség főhatósága alatt élvezett védelmet. A bolgárszegi egyház és iskola így fontos művelődési és politikai szerepet játszhatott. Élére, ha nem is nagy kezdeményező személyiségek kerültek, de annál inkább harcos egyéniségek, akik közül néhányan országos horderejű tevékenységet fejthettek ki. A legkimagaslóbb közülük Dimitrie Eustatevici, fia annak az Eustatie Gridnek, aki bolgárszegi espereskent az 1740-es években Moszkvát is megjárta, hogy a „Szent Miklós-templom ortodox hívei" számára Erzsébet cárnő pártfogását kérje. És nem is eredménytelenül. Könyveket, egyházi ruhákat és pénzt kapott, amiből még egy órával felszerelt tornyot is építettek a század közepén restaurált templomhoz, és hogy mindenki lássa és öntudatát erősítse: a cárnő „kegyes bőkezűségéről" a bejárat fölött ékeskedő felirattal emlékeztek meg. Tehették ezt annál is inkább, mert ekkor már Moszkvából többször is az ortodoxok iránti kíméletre kérték Bécset, ahol

[1] *Turczynski, Emanuel:* Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung. Düsseldorf, 1976. 188–272.

[2] *Arató Endre:* A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei. Bp. 1975.

már csak a birodalomépítő politika érdekében sem akarták túlfeszíteni a húrt. Eustatevici Kijevben tanulhatott, és aztán a bolgárszegi kis iskola élére állhatott, majd II. József az erdélyi ortodox elemi iskolák felügyelőjévé nevezte ki. Politikai élet hiányában ő sem lehetett politikus. De annak az irányzatnak volt egyik kezdeményezője, amelynek hívei azt szerették volna, ha Erdély románsága az illír privilégiumokhoz hasonlókra tesz szert, és így mentesül az ideológia terén oly dinamikus (és a román papság nagyobbik részét magával ragadó) görög katolikus nyomástól. Tulajdonképpen defenzív magatartás lehetett ez.

Az ortodoxia elsősorban „a felekezeti nemzetiség" alapjául szolgált, miközben a görög katolikus egyházi értelmiség – a román nép római eredetét jogforrásként a központba állító – átfogó nemzeti ideológiát dolgozott ki a feudalizmuson belüli román érdekek és törekvések érvényesítésére.[3]

A bolgárszegi román követelések helyi jellegűek voltak, amennyiben „az oláh közönség" vagy a „Communitas Bolgarszeg" nevében az egyházközség – élükön jó néhány kereskedő is állt – vagy csak a kereskedők foglalták kérvénybe az olyan igényeket, mint a polgárjog vagy a polgárokéval egyenlő jogok biztosítása, piactartás, boltnyitás, borkimérés, mészárszéktartás, faizás, legelőhasználat, céhalapítás, iparűzés, gyapjúval való kereskedés stb. Általánosabb érvényt és nagyobb horderőt kölcsönzött e kívánságoknak az a tény, hogy általában összefonódtak a várostól független helyi önkormányzat, a külváros várossá emelésének követelésével, méghozzá a bánsági ún. illír nemzeti privilégiumok és nem utolsósorban a szász alkotmány egységén széles rést ütő görög kompániák példájának hatására is.[4] „Külön oláh respublicá"-t (besondere walachische Republique) akarnak, jegyezte fel megborzongva 1735-ben az egyik naplóíró szász polgár.[5] Sőt, a bolgárszegi kérvények még azzal is túlmutattak a helyi kereteken, ahogy például „a román" vagy „a román és görög nemzet" számára a többi

[3] *Muşlea, C. C.:* Biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului II. Braşovul, 1946. – *I. Tóth Zoltán:* Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1692–1792. Bp. 1946. – *Blaga, Lucian:* Gîndirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea. Bucureşti, 1966. – *Prodan, D.:* Supplex Libellus Valachorum. Bucureşti, 1967

[4] *Stinghe, Sterie:* Documente privitoare la trecutul românilor din Şchei (1701–1795). V. Braşov, 1906. – *Pavlescu, Eugen:* Meşteşug şi negoţ la Românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII–XIX) Bucureşti, 1970. 14–38., 68–100. – *Răduţiu, Aurel–Gyémánt, Ladislau:* Supplex Libellus Valachorum în variantele româneşti de la Şchei. Cluj-Napoca, 1975. 13–33.

[5] Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. VII. Brassó, 1918. 171.

nemzetével egyenlő „szabadságokat" követeltek.[6] A küzdelem ideológiai megalapozottsága helyi jellegű maradt, és ebben a „felekezeti nemzetiségi" elem túlsúlyban volt a rendi nemzetivel szemben. Jellemző, hogy Ilie Birt kapitány, aki pásztorfiúból (egy ideig kompanista) kereskedővé emelkedett és az 1737–39-i osztrák–török háborúban is kitüntette magát, nemcsak a korcsmároltatási rend áthágásával és árui otthoni árusításával – „a céhes polgárok és városi vásárszabadalom kárára"[7] – dacolt a magisztrátussal, hanem Bolgárszeg egyik legforgalmasabb pontján keresztet állított fel.[8] A kereszt ugyanis „a földtulajdon, illetve a jurisdictio" hovatartozását jelölte, a városi magisztrátus szerint is.[9]

A bolgárszegiek, kollektív és egyéni küzdelmeik során, általában az 1701-es lipóti privilégiumra hivatkoztak. Az ezt megelőző időkre vonatkozóan pedig 1738-ban például azt hangoztatták, hogy őseik a brassói szászoktól vásárolták a földet.[10] 1761-ben „az összes", többségében román, „görög kereskedő" – Radu Tempeának, a 18. század eleji harcos ortodox papnak az egyházközség történetéről szóló krónikájával egybehangzóan – azt fejtegette, hogy őseik 1392-ben telepedtek meg, száz év múlva építették fel a templomot és az iskolát, és „már annyira szaporodtak, hogy a többi jövevénnyel (cum aliis advenis) a nevezett Bolgárszegen ezer házuk van", de ha nem teljesítik követeléseiket, visszatérnek „Havasalföldre, az lesz a mi hazánk".[11] Talán azért kerülték a római származásra hivatkozó történeti jogi érvelést, mert ez a görög katolikus értelmiség eszmei fegyvertárába tartozott, és az ortodoxiához való ragaszkodásukban elzárkóztak még a régi Rómától is; eközben a népi öntudatba ez már kezdett behatolni, mert például 1751-ben a Nagyszeben melletti ortodox Resinár elöljárói egy kormányhatósági vizsgálatnál azt vallották, hogy falujuk régibb a szász városnál.[12]

Bolgárszegre sem maradhatott azonban hatás nélkül a román nemzeti törekvések integrációja; a felekezeti ellentéteket háttérbe szorító egyházi

[6] *Muşlea, C. C.:* Contribuţii la instituţia „veciniei" la românii braşoveni. Studii şi articole de istorie 1957. 326. – *Stinghe:* i.m. 244.

[7] *Herrmann, Georg Michael Gottlieb von:* Das alte und neue Kronstadt. I. Hermannstadt, 1883. 402.

[8] *Stinghe, Sterie:* Contribuţiuni la cunoaşterea trecutului românilor din Şchieii-Braşovului. Viaţa căpitanului Ilie Birt. Bucureşti, 1945.

[9] *Pavlescu:* i.m. 461.

[10] *Herrmann:* i.m. I. 196.

[11] Hofkammerarchiv, Siebenbürgen, R.N. 334. 675–677. ff.

[12] *Blaga:* i.m. 60. – *Trócsányi Zsolt:* Erdély története, 1711–1830. Kézirat.

és világi értelmiségiek szervezkedése, amelynek legfontosabb tette és eredménye, „az egész erdélyi román nemzet klérusa, nemessége, katonai és városi rendje" nevében az uralkodóhoz 1791-ben beadott kérvény: a Supplex Libellus Valachorum, amely a visszavonuló felvilágosult abszolutizmus, a feudális reakció és rendi reformtörekvések érvrendszerét szemmel tartva a román nemzet elismerését követelte, és ennek megfelelően, a hatalom újrafelosztását országos és helyi szinten egyaránt. A román polgárság nem lett e küzdelem aktív részese. Az első vonalban „a küzdők soraiban nem találjuk ott a kereskedőket, a kereskedőtársadalom csúcsain elhelyezkedő brassói és nagyszebeni nagykereskedőket sem. Valamennyien bizonyára kereskedői privilégiumaikban tetszelegtek. A polgárság fizikai távolléte a román politikai harc gyengeségét jelzi. A kérvény nem is tesz szóvá egyetlen a szó szoros értelmében vett kereskedői vagy ipari jellegű »polgári« követelést".[13] Ugyanakkor a Supplex összeállítói méltán hangsúlyozták, hogy a „városi rend" nevében is szólnak. Bolgárszegen a kérvénynek két, közel egykorú másolata maradt fenn. Az egyik kivonatos összefoglalás a román szabó „céh" iratai között. A másik fordítás a Szent Miklós-templom protokollumában, illetve a tanítók számára kiadott rendelések jegyzőkönyvében. „A román nemzet nagy hasznára" másolta le az egyik egyházi elöljáró, Ioan Lebu, „templomunk és a város archisztarosztája és primariusának" utasítására. Mindketten kereskedők voltak, havasalföldi szőlőtulajdonosok, a 18. századi küzdelmek részesei, Lebu pedig e küzdelmek egyik hangadója. „A kérvény másolása és összefoglalása" összefüggött az újabb Supplex előkészítésével, „de nagyobb mértékben kapcsolódott a bolgárszegi kommunitás helyi igényeihez", hiszen a magisztrátussal szemben meg kellett védeniük azon engedmények, „szabadságok" nagy részét, amelyeket a jozefinizmus hozott.[14] Ezért a néhány év múlva utolsó – nyolcadik – kérelmükben még mindig a lipóti privilégiumra hivatkozva kérték az udvartól sérelmeik orvoslását.[15] Pedig a római eredet tudata már más csatornákon is kezdett köreikbe behatolni. Legalábbis Radu Tempea – a krónikaíró leszármazottja, Eustatevici utóda és majd egyházközségével meghasonló brassói esperes – 1797-ben megjelent nyelvtanában a román nyelv római eredetét hangsúlyozta.[16] És mi

[13] *Prodan:* i.m. 449.
[14] *Rădulţiu–Gyémánt:* i.m. 59.
[15] *Pavlescu:* i.m. 28.
[16] *Muşlea, C. C.:* O dinastie de preoţi şi protopopi: Radu Tempea. Braşov, 1939.

sem jellemzi jobban az idők változását, hogy erről elődje híres kéziratos nyelvtani értekezésében szót sem ejtett, bár az feltételezhető, hogy Eustatevici talán a Supplex-mozgalomba is bekapcsolódott.[17] Nem sokkal több, mint negyedszázad múltán viszont annál erősebben érvényesült a Supplex, illetve a mozgalom ideológiájának hatása.

A reformkori brassói román nemzeti törekvéseket a 18. századiakkal szemben éppen az jellemzi, hogy nem helyhatósági önállóságot követeltek Bolgárszeg „városa" számára, hanem helyet az egész város érdekképviseleti szerveiben, méghozzá az átfogó nemzeti ideológia fegyvertárából kölcsönzött elemekkel érvelve. A kérvényezés útján kibontakozó küzdelmek fő célja olyan kereskedőtársaság felállítása lett, mely önálló igazságszolgáltatási jogkörével a görög kompániához hasonlóan rést ütött volna a szász alkotmányon, illetve az egykori szász közjogi felfogáson. Amikor 1820-ban a magisztrátustól önálló kereskedőtársaság felállítására kértek engedélyt, akkor csak a kereskedelmi élet szabályozásának módozatait vázolták fel.[18] De néhány év múlva a bolgárszegiek a levantei kereskedelem helyzetét felmérni hivatott guberniumi bizottság előtt nem titkolták, hogy méltánytalannak tartják azt, hogy a városi kommunitásban a „három nemzet", a görög, a bolgár és a román fia nem kap helyet.[19] Ugyancsak ez alkalommal két Brassó környéki falu román népének nevében a görögkeleti papok a római származásra mint jogforrásra is célozva – azt hangsúlyozva, hogy a románok már 18 évszázada szőnek, és tőlük tanulták a szászok is a szövés mesterségét – követelték a városi hetivásár megnyitását a paraszti háziipari posztó előtt. Már csak évek kérdése volt, hogy mikor szövődik össze a kereskedők politikai és gazdasági érvényesülésének vágya a korszerűsödő nemzeti ideológiával.

1827-ben 90 román és görög kereskedő már olyan kérvénnyel fordult a guberniumhoz, amely az önálló kereskedőtársaságért folyó két évtizedes szívós küzdelem célkitűzéseit világosan rögzítette, és előrevetítette a kitartó harcot. Hogy eleve elhárítsák a követeléseik korlátozását célzó érvelést, római származásukra hivatkoztak, felidézték a magyarokkal való békés egymás mellett élés példáját, és azt hangoztatták, hogy a szász alkotmánynak a Diploma Andreanum szerint is nemzeti különbség nélkül

[17] *Rădutiu–Gyémánt:* i.m. 56.

[18] *Gyémánt, Ladislau:* Proiectul din 1820 al societatii comerciale romane din Brasov. Crisia, 1980. 105–114.

[19] OL F 46 1823: 4743.

egyenlő jogokat kell biztosítania. Tömegbázist teremtő társadalmi programként követelték a paraszti termékek szabad árulhatását a városi hetivásárokon. A román városi polgárok számára pedig számarányuknak megfelelő kommunitási részvételt igényeltek, s a tisztségviseléshez vezető utak megnyitását.[20] Gyakorlatilag meg is alakították a levantei kereskedőtársaságot, illetve egykorú szóhasználat szerint a levantei grémiumot; így már szervezetileg is biztosították küzdelmeik költségeinek fedezését, és 1830-tól levéltárba gyűjtötték a szükséges okiratokat. A közvélemény elismerésének jeleként pedig a városi címtárak is a grémium megnevezése alatt sorolták fel a keleti kereskedőket.

Bolgárszeg önállóságának követelése tehát a múlté lett, de úgy látszik, a külvárosi nép képzeletvilágában a város fölötti hatalom megszerzésének vágya kísértethetett fel, mert állítólag erős volt az a hit, hogy ha a lakosság apraját-nagyját mozgósító húsvéti népünnepély alkalmával, amikor fenyőfákat hoztak le a Pojánáról, a főszerepet játszó „ifjaknak" sikerül háromszor megkerülni a városházát, akkor övék lesz a belváros, „politikai szupremáciára" tehetnek szert.[21] S bár a tudományos kutatás tisztázta a látványos népünnepély politikamentes jellegét, a korabeli román sajtó is írt a fenti „meséről", ami nyilván még inkább arra ösztönözte a szász polgárokat, hogy jobban bezárják a város kapuit.[22]

A város kapui viszont már évtizedek óta nyitva álltak azok előtt, akik elég tehetősek voltak ahhoz, hogy házat vásároljanak. A kereskedőpolgároknak azonban vigyázniuk kellett a kereskedőtársadalom belső egységére. Az 1820-i kereskedőtársaság-tervezet ugyan hangsúlyozta, hogy Bolgárszegen több a kereskedőpolgár, mint a belvárosban, s a tisztségeket ,a viszálykodások elkerülése érdekében egyenlően akarta elosztani a kül- és a belvárosiak között. 1827-ben már csak a polgárjog lett volna a tagság egyetlen feltétele, jelezve a helyi ellentétek háttérbe szorításának és szorulásának tényét. Az egész levantei, keleti kereskedőtársadalom belső integrációjában azonban egyre nagyobb szerepet kapott a nemzeti ébredésnek a csoportérdekeket átrendező hatása.

[20] *Moga, Ioan:* Scrieri istorice 1926–1946. Cluj, 1973. 216–241.

[21] *Chrismar, F. S.:* Skizzen einer Reise durch Ungarn in die Türkei. Pest, 1834. 77. – *Hausmann, Wilhelm:* Aus dem Leben der Rumänen in Kronstadt. Österreichische Revue 1866. 12. sz. – *Orbán Balázs:* Székelyföld leírása. VI. Bp. 1873. 347–348. – *Puşcariu, Sextil:* Braşovul de altădată. Cluj-Napoca, 1977. 119.

[22] *Muşlea, Ion:* Obiceiul junilor braşoveni. Cluj, 1931. – *Uő:* Cercetări etnografice şi de folclor II. Bucureşti, 1972. 116–139.

A hangadó román kereskedők feltehetően abban bíztak, hogy a görögök és bolgárok a közös kereskedői érdekekben hozzájuk simulnak, s úgy azonosulnak a román nemzeti törekvésekkel, ahogy egykor görögök is támogatták a román nyelvhasználatot a belvárosi templomban (s ahogy a bolgárszegi románok a görög mellett álltak ki). Aztán nemsokára abban is bízni kezdtek, hogy „a románokat nemsokára nemzetként fogják elismerni",[23] ahogy ezt a brassói, sőt az egész románság életében – amint látni fogjuk – oly nagy szerepre hivatott fiatal George Barit, egyelőre tanárként, egyik emlékezetes brassói iskolai ünnepi beszédében hirdette. Az 1827-i nevezetes kérvény aláíróinak is több mint tíz százaléka görög volt. 1835-ben pedig nemzeti súrlódások nélkül sikerült létrehozni – román nyelven nyomtatásban is kiadott alapszabályokkal – a polgári társasélet korszerű kereteit biztosító kaszinót; 70 tagja közül 50 volt román, és túlsúlyban voltak a vezetőségben is.[24] Csakhogy amikor aztán 1837-ben a kérvényező keleti kereskedők megkapták a kormányhatósági engedélyt a felállítandó kereskedőtársaság alapszabályainak kidolgozására, s a románok olyan javaslatot terjesztettek elő, amelynek értelmében a két elöljárót és a hat ülnököt szótöbbséggel választanák „nemzeti megszorítás nélkül, legyen akár román (Romanus), akár görög vagy bolgár", akkor váratlan, ám mégis törvényszerűen bekövetkezőnek tekinthető fordulatra került sor. A magukat „görög-bolgár"-nak nevező kereskedők olyan ellenjavaslatot tettek, hogy „a levantei grémium" nevét „görög–román–bolgár, vagy görög–bolgár–román kereskedőtársaságra" változtassák, az elöljárók fele automatikusan az ő soraikból kerüljön ki, s „minden nemzet egyforma jogoknak örvendjen, a számában gyengébb felet ne nyomja el az erősebb".[25]

A nemzeti ellentétek elmérgesedése elsősorban azzal ártott a közös kereskedői érdekeknek, hogy Bécsben hátráltatta a levantei grémium tervezetének legfelső jóváhagyását. Ráadásul a tervezetbe foglalt politikai igények, például a kereskedők kommunitási tagságra jogosultságát hangsúlyozó paragrafus miatt is maga a városi kommunitás, a szász alkotmány megsértésével vádolva a románokat fiskális akciót akart ellenük kérni. Azt hangoztatta, hogy a románoknak nem is lehet igényük „a személyes concivilitásra", illetve „a személyes polgárjogra", az érdekképviseleti szervekben való részvételre és a tisztségviselésre, eddig is elismert polgárjo-

[23] *Polverejan, Şerban–Teodor, Pompiliu:* Disertaţia despre şcoli a lui George Barţiu (1835). Acta Musei Napocensis 1972. 621.

[24] *Colan, Ion:* Casina romana din Braşov 1835–1935. Braşov, 1935.

[25] OL F 129 I. 55–59., 123–139.

guk csak fekvőbirtok vásárlásra jogosít.[26] Márpedig a kereskedők és a tehetősebb hétfalusi juhosgazdák közül néhányan úgy látva, „hogy a kereskedés nem biztos kenyér",[27] vagy elég egy örökös az atyai mesterség folytatására, fiaikkal most kezdték elvégeztetni a „politikai" pályákra predesztináló jogi tanulmányokat, s akadtak, akik a mérnöki pályára irányították gyerekeiket.[28] Közben a kedélyeket állandóan izgalomba tartotta három – kolozsvári líceumot végzett – román polgárfiúnak magisztrátusi gyakornokságra való jelentkezése, amit a szász hatóságok mereven elutasítottak, ezúttal a jelentkezők görögkeleti vallásának nem országosan bevett, hanem „megtűrt" jellegére hivatkozva. Így a grémium tervezete olyan kereszttűzbe került, hogy az egyik szász kancelláriai tanácsos közjogi érveket felsorakoztató különvéleménye miatt csak 1848. április 10-ére készülhetett el az a kancelláriai felségelőterjesztés, amely a kereskedelmi érdekek elsőbbségére hivatkozva a brassói levantei kereskedőtársaság sokban módosított alapszabályzatának elfogadását melegen pártfo-

[26] Uo. 140–152.

[27] Ennek hangsúlyozásával kérte az egyik brassói kereskedő bukaresti orvos ismerősét, hogy vegye a fiát gondjaiba, és tanítsa, mert neki nincs pénze az iskoláztatási költségek fedezésére. – *Limona, E.–Limona, D.:* Catalogul documentelor greceşti din Arhivele Statului de la Oraşul Stalin. I. Bucureşti, 1958. 660. – Nemcsak Rudolf Orghidan küldte fiát a bécsi politechnikumba, hanem – talán – a gazdag hétfalusi jobbágy állású, nemesi birtokot is bérlő juhosgazda, Opre Ţirca is, annak ellenére, hogy a görögkeleti püspöknek kötelezte magát az egyházi segély visszatérítésére, ha fia nem lenne pap. Mindenesetre a fiú – a püspök kérésére emelt vád szerint – „a teológiát rögtön cserbenhagyta, kilépett a konviktusból, és a bécsi politechnikumban más tudományokat hallgatott", hogy aztán 1848-ban már mint katonatiszt szerepelhessen. OL F 80 1305.

[28] *Hitchins, Keith:* Cultura şi naţionalitate în Transilvania. Cluj, 1972. 33. – Az említett román fiatalok a kolozsvári román diákélet hangadóiként tűntek fel, természetesen „jobb helyzetüknek és a szüleiktől kapott jobb neveltetésüknek köszönhetően". Sőt, szívélyes „kollegiális kapcsolatokat tartottak fenn a hozzájuk hasonló, vagy jobb helyzetű magyar és német diákokkal, így a kolozsvári jobb családi körökbe is bejárásuk volt, és végül, ami sokkal fontosabb, mindenütt szégyenkezés nélkül beszéltek anyanyelvükön, sőt valamiféle nemzeti büszkeséggel, bátorították a szégyenlősebb és a szegénységük miatt visszahúzódó románokat", akiknek egy része „nem is látott román könyvet", a Kővár vidékiek és Belső- és Közép-Szolnok megyebeliek pedig „még egymás között is többet beszéltek magyarul". – *Popea, Nicolae:* Memorialul Archiepiscopului şi Metropolitului Andrei de Şaguna sau luptele naţionale politice ale românilor. 1846–1873. I. Sibiu, 1889. 39. – Mint barátairól ír ezekről a brassói fiatalokról *Jakab Elek:* Szabadságharczunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re. Bp. 1881. 41.

golta, immár oly későn, hogy az érdekeltek nem is szereztek róla sohasem tudomást.[29]

A grémiumért folytatott küzdelemmel párhuzamosan a románok kísérletet tettek a Szentháromság templom patronátusi jogának a megszerzésére is. Ennek a harcnak talán még nagyobb is volt a tétje, hiszen 1827-ben a dúsgazdag havasalföldi görögbarát Brâncoveanu herceg erre a brassói belvárosi görögkeleti egyházközségre hagyta erdélyi birtokait, Erdély „leggazdagabb" templomává téve azt.[30] Jövedelmeiből a románok viszont gimnáziumot szerettek volna állítani.[31] A szembenállás odáig fajult, hogy a román kereskedők a politikai nemzet olyan változatát kezdték fegyverként forgatni, mit ellenük is használtak, amikor azzal érveltek, hogy „Brassóban csak egy rendbeli görögség létez, úgy mint görögség, és ez a Compania: aki nem ide tartozik, az nem görög, hanem oláh", mert azok, akik birtokot szereztek és polgárjogra tettek szert, „mint birtokosok elvesztették nemzetiségüket", sőt ezért papot tartani sincs joguk. S miután az örményektől és görögöktől eltérően a román kereskedők közül senki sem folyamodott nemességért – amíg az 1810-es évek egyik legvállalkozóbb szellemű alakja, Ioan Boghici sokat tett, hogy nemesi rangra tegyen szert –, azt is hangsúlyozták, hogy „a birtokos görög nevezet oly ellenkezés, mint azt állítani, hogy Erdélyben vannak szász vagy oláh nemesek! Mert akármely nemzetbeli, ha nemességet nyer, azonnal magyar nemes lesz". Sőt, a patronátusságot gyakorló görögök 25–30 évvel ezelőtt származtak Erdélybe, „tehát mint új jövevényeknek nincs joguk". A románok pedig hatszor annyian vannak, mint a görögök, „de morális erőnk is több van, mert nem szégyelljük eleinket".[32] A román törekvések és vágyak azonban meghiúsultak „a nemzetiségen és az egyéni érdekeken".[33]

[29] OL B 7 1848: 141.

[30] *Kőváry László:* Erdélyország statisztikája. Kolozsvár, 1847. 191. A brassói görög egyházközség kárpótlási tőkéje 187 728 konvenciós forintra rúgott, amíg Brassó városé 144 706, a balázsfalvi görög katolikus szemináriumé 38 737, a görög katolikus érsekségé pedig 214 501 forintra. – *Grimm, Josef A.:* Das Urbarialwesen in Siebenbürgen. Wien, 1863. Kimutatás, 136., 151.

[31] *Bârseanu, Andrei:* Istoria şcoalelor centrale române gr. or. din Braşov. Braşov, 1902. 39–40.

[32] OL F 46 1847: 8220.

[33] Gazeta de Transilvania 1845. 5. sz. Ezért a cikkéért, melyben Bariţ keserűen tette szóvá, hogy „kik most élnek, nem hibásak a mai viszálykodásokban, azoknak alapjait sokkal előbb mások vetették meg", a kompánia bírája fel is jelentette a romár lapot. OL F 37 1845: 490.

Valóban, ezekkel a román nemzeti törekvésekkel szemben a tágabb nemzeti és a szűkebb csoportérdekeken nyugvó görög és bolgár érdekszövetség jött létre. A bolgárok, bár üzleti vállalkozásaikat erősen átszőtte „a nemzeti összetartozás érzése",[34] nemzeti alapon, politikai síkon eddig sem fordultak szembe a görögökkel. Kulturális téren próbálták érdekeiket kifejezésre juttatni, igaz, ehhez „külső lökésre" volt szükség. Amikor 1821-ben a görög szabadságharcba bekapcsolódó bolgár értelmiségiek Bukarestből Brassóba menekültek, akkor pár év múlva Antonov Joanovics, görög kompániabeli kereskedő anyagi támogatásával az emigráns Petar Beron a Honterus nyomdában kiadhatta az első modern bolgár tankönyvet, a címlap illusztrációjáról elnevezett ún. Halas ábécét.[35] Így írta be magát Brassó a bolgár nemzeti kultúra történetébe még akkor is, ha a – könyv utószavában – kilátásba helyezett bolgár könyvkiadó „zadrugából" az emigránsok távozása miatt nem lett semmi, s a bolgár nemzeti önérvényesítést célzó törekvések többé nem kerültek a felszínre. 1823-ban még a harmadik kereskedő „nemzetként" tartották őket számon a görögök és a románok között. Utána már inkább csak görög-bolgár néven szerepeltek. Az 1850-i népszámlálás során pedig nyilván görögnek vallották magukat. De úgy látszik, nem feledkeztek meg szülőföldjükről. Az a Hadzsi Demeter Ruszet (szül. 1788), aki 1812-ben telepedett át Bukarestbe és onnan Brassóba tette át székhelyét, az 1850-es évek elején 45 ezer ezüstforintnyi vagyonának majd negyedét szülővárosa, Ruszcsuk iskolájára hagyta, majd egytizedét a brassói Szentháromság-templomra, illetve egyházközségre. S hogy jelezzük a kapcsolatrendszer délkelet-európai kiterjedését, még arra hívnánk fel a figyelmet, hogy moldvai apácanővérének, ruszcsuki és moldvai rokonainak, Bukarestben katonáskodó mostohafiának és athéni orvostanhallgató rokonának szintén jelentékeny összegeket hagyott, nem is beszélve a túlvilági üdvösséget szolgáló egyházi szertartásokra szánt pénzről.[36]

Háttérbe szorultak a „görög" polgároknak és a kompanistáknak a templomi vagyon kezelésének ügyében támadt nézeteltérései is. A polgárok a kompániával együtt, olykor annak égisze alatt léptek fel, „mivel az egész görög létel, a görögöknek minden kiváltságaik – templomok, oskolájuk s

[34] *Bur Márta:* Egy bolgár kereskedő Pesten (Pavel Simeon Nenovics, 1795–1828). Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. (Szerk. Csavdar, Dobrev–Juhász Péter–Mijatev, Petar) Bp. 1981. 314.

[35] *Jireček, C. J.:* Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876. 535. – *Bur:* i.m. 318–320.

[36] OL Abszolutizmuskori Levéltárak. K. K. Justizministerium, Siebenbürgen, 7. cs.

mindenek csak a Compania neve alatt keletkeztek",[37] miközben ennek tucatnyira apadt tagságában – a szász kereskedők szerint – több volt a román.[38]

A „görög" diaszpóra ilyen sokszínű etnikai összetétele mellett nem is egyszerűen csak a hellenizmus kisugárzása,[39] hanem jogi személyiségük privilégiumokba foglalt elismerése is erősíthette „nemzeti" öntudatukat, annak tudata és vágya, hogy a kolóniát, illetve a kompániát „a megszentelt István király eltörölhetetlen Decretumának hatalmas szárnyai alá fogadják".[40] S ha nem is vállalhattak nagyobb szerepet a hazai liberális nemzeti törekvésekben, ugyancsak létfeltételeikből következően igyekeztek a liberális erőkhöz kapcsolódni. A ;görög-bolgár' polgárok például azt az Elias Rothot fogadták fel ügyvédüknek, aki liberalizmusától vezettetve 1849-ben Debrecenbe is követte a népképviseleti országgyűlést. A görögöknek nemcsak öltözetük „magyarosodik".[41] A kompánia bírája, akit az éhínségek alatt gabonaszállításaiért is nemességre terjesztett fel az 1841–43-as kolozsvári diéta a rendszeres országgyűlési bizottság közgazdasági osztályához intézett beadványaiban a gazdasági önrendelkezés megszerzésének ügye mellett tett hitet, mert „a Honnak vigyázni kell, hogy gyakorlatból kiment jogait viszont életbe léptesse", a vámok a diéta hatáskörébe kerüljenek, „mint erre nézve most is a szomszédos Magyarország szép példával halad előttünk".[42] Bár ebben az állásfoglalásban a szövetséges keresésének igénye is kifejezésre jutott, ez a szemlélet a brassói román és szász politikai közvéleménytől sem volt idegen.

A bonyolult és szerteágazó társadalmi, etnikai, nemzeti ellentétekből nem támadt nemzetiségi „állóháború". A soknemzetiségű együttélés mindennapjai során érvényesülő egymásrautaltság és érdekközösség éppúgy ellensúlyozta az ellentétek elmérgesedésének veszélyét, mint a különböző

[37] A görög kompánia bírájának jelentése. OL F 129 II. 315.

[38] OL F 135 125. cs.

[39] A közép-európai görög diaszpóráknak a görög nemzeti szabadságharcban játszott szerepét hangsúlyozza Brassóról és brassóiakról is írva *Enepekides, P.:* Neue Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kultur der Griechen in der österreichischen Monarchie. Berliner Byzantinischen Arbeiten 1960. 224–226. – *Demakis, J.:* La guerre de l'indépendance grecque vue par la presse française. Thessaloniki, 1968. 40–42.

[40] Az erdélyi nagy fejedelemség felséges királyi fő kormány székihez intézett alázatos előterjesztés a görög kereskedőkről. (h.n.) 1820.

[41] *Kővári:* i.m. 191.

[42] OL F 135 125. cs.

nemzeti mozgalmakon belüli tudatos nemzeti érdekegyesítő és integrációs törekvések, amelyek a liberalizmus elveihez és a polgári szabadság eszményéhez kapcsolódtak. Az élet e szorosan egybefonódó szintjeit átható erőfeszítések kölcsönhatásának is köszönhetően játszhatott Brassó oly nagy szerepet a román nemzeti mozgalomban is.

A felekezeti és nemzetiségi ellentéteken való felülemelkedés szép példája a brassói római katolikus gimnázium létrejötte és működése. Ezt 1837-ben a háromszéki magyar katolikusok és a barcasági ortodoxok – társadalmi emelkedést elősegíteni hivatott – oktatási igényeinek kielégítésére hozták létre; Kovács Miklós római katolikus püspök és a brassói román kereskedők áldozatkészségével, de az alapok lerakásában kivette részét a zernyesti görögkeleti pap is.[43] A nemzetiségi ellentétek háttérbe szorításában is lankadatlan szorgalmú Kovács Antal apátplébános, egyben a brassói német lapok cenzora igazgatósága alatt két olyan kiváló értelmiségi tanárkodhatott ott, mint Andrei és Iacob Mureşan, akiknek görög katolikus mivoltát azért emeljük ki, mert otthonra találásuk az ortodoxia egyik erdélyi központjában jelzi a felekezeti ellentétek háttérbe szorulását a város román társadalmán belül is. Ennek még nagyobb horderejű mozzanata az volt, hogy amikor a belvárosi brassói román kereskedők a városházától nem messze felállított templomuk mellé elemi iskolát alapítottak, akkor oda a fiatal, de nagy jövőre hivatott George Barițot hívták meg, akinek Ioan de Lemény görög katolikus püspök fizikatanárságot ajánlott fel Balázsfalván. Bariț hosszabb bukaresti utazás és tájékozódás után a nagy múltú művelődési központ helyett a kereskedővárost választotta.[44]

A nemzeti eszményeknek elkötelezett értelmiségiek létének biztosításával a brassói román kereskedőpolgárság nemcsak az erdélyi, hanem az erdélyi kereteken is túlmutató nemzeti törekvések hordozója is lett. Sőt, a brassóiaknak Havasalföldön olyan súlya volt, hogy Mihail Kogălniceanu, a 19. század második felének egyik legnagyobb súlyú politikusa 1837-ben kiadott Havasalföld és Moldva történetében az emelkedő román polgárság, a román tiers état összetevőjeként mutatta be őket a tisztségviselők, a kisbojárság, a hazai kereskedők, az örmények és a zsidók mellett.[45] Bukarestben pedig a brassóiak azt a bánsági származású Eftimie Murgut

[43] *Muşlea, C. C.:* Protopopul Bratu Baiul şi Fiul său Nicolae. Braşov, (é.n.) 37.
[44] *Netea, Vasile:* George Barițiu. Viața şi activitatea sa. Bucureşti, 1966. 50–59.
[45] *Kogălniceanu, Mihail:* Opere. I. Bucureşti, 1946. 523.

fogadták fel ügyvédjükként, aki előbb Iaşi-ban filozófiatanárként szerzett hírnevet, Havasalföldről pedig az 1840-i forradalmi összeesküvésben való részvétel miatt toloncolták ki.[46] S nyilván jó néhány kereskedő tapasztalatára is támaszkodva hibáztathatta a bukaresti osztrák konzult a császári-királyi alattvalók érdekeinek elhanyagolása miatt, és joggal számítva a magyar és román haladó közvélemény helyeslésére Metternichet abban marasztalta el, hogy a dunai román fejedelemségeket kiszolgáltatja a cári befolyásnak.

Korszakos jelentőségűnek tartható viszont Barit brassói megtelepedése, hiszen a korszerű erdélyi sajtó megszületéséhez vezetett. Ennek lehetőségét a majna-frankfurti születésű, ugyancsak a 30-as években Brassóban megtelepedő Johan Gött nyomdász tevékenysége biztosította a híres Honterus nyomda megvásárlásával és korszerűsítésével. Persze nem terra incognitára merészkedtek. A kereskedők román és görög könyvkiadó vállalkozásainak biztató hagyományai voltak. A század elején a Boghici testvérek például 13 könyvet adtak ki, amikor még a nagyszebeni román könyvkiadás jóval jelentősebb is volt, mint a brassói.[47] Igényesebb kivitelű könyvet a budai Egyetemi Nyomdában lehetett megjelentetni.[48] A macedóniai eredetű Nicolau is Budán adta ki többek között azt a földrajzi könyvet, amelynek például szinte ezer fejedelemségekbeli és csak 400 erdélyi és magyarországi előfizetője volt. Az ugyancsak macedóniai származású Zaharie Carcalechi ott is hagyta a brassói görög kompániát,[49] hogy az Egyetemi Nyomdánál mint könyvkiadó „ferlegar" (azaz Verleger) próbáljon szerencsét, keserűen tapasztalva, hogy a fejedelemségekben „a románok szívesebben olvasnak görög könyveket, mint románokat". Viszont egyre inkább számíthatott arra az 1830-as években már nem is

[46] *Suciu, I. D.–Moţ, T. M.:* Eftimie Murgu. Studii. Revista de istorie 1970. 6. sz. 1109–1117. – *Miskolczy Ambrus:* A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom. Századok 1973. 3. sz. 423–424.

[47] *Bianu, Ioan–Hodoş, Nerva–Simonescu, Dan:* Bibliografia românească veche, 1508–1830. II–III. Bucureşti, 1903–1944.

[48] *Veress, Andrei:* Tipografia românească din Buda. Boabe de grîu 1932. 593–612. *Velculescu, Catalina–Velculescu, Victor George:* Configuration culturelle roumaine dans la première moitié du XIXe siècle. Analyse des listes de souscripteurs. Synthesis 1975. 85–96. – *Miskolczy Ambrus:* Az Egyetemi Nyomda szerepe a román művelődésben. Új Aurora 1980. 2. sz.

[49] *Papacostea–Danielopolu, Cornelia:* Organizarea şi viaţa culturală a companiei „greceşti" din Braşov (sfîrşitul secolului al XVIII-lea). Studii istorice sud- est europene. I. Bucureşti, 1974. 209–210.

„nehány bojárra", akik egy évtizeddel azelőtt még „a román nyelv pusztulása fölött sajnálkoztak, vágyakozással tekintve Buda vagy Brassó felé, ahonnan minden évben kalendáriumok jöttek tele történetekkel, és olykor egy-egy valamiféle mesterségre oktató füzetecske".[50] A budai naptárak kiadásába nemcsak egy-egy brassói kereskedő kapcsolódott be, a „brassói áru" fogyasztói számára is készültek. 1821-ben viszont Carcalechi folyóiratát – az első igazi román nyelvű sajtót – a művelt közönség szellemi igényeinek kielégítésére alapította, aztán az 1830-as években át is költözött Bukarestbe. A fejedelemségekbeli román nemzeti fejlődés kibontakozásával Budáról „a román élet szellemi központja" át is tevődött a Kárpátokon túlra.[51] A magyarországi és erdélyi román könyvkiadás pedig egyre inkább elvesztette „össznemzeti" jelentőségét, és fő feladata a helyi igények kielégítése lett, amint ezt az egyik legnagyobb kiadó-vállalkozó kereskedő, Rudolf Orghidan tevékenysége is jelzi, aki – hogy például „ez alkalommal gazdagítsuk a román irodalmat egy könyvvel" és lehetővé tegye román ifjak továbbtanulását „az idegeneknél, miután némi erőre és szárnyakra kaptak" a román elemi iskolában – román és német nyelvtankönyvet jelentetett meg, miközben azért a nagy üzletet ő is a szórakoztató irodalomban látta. Az Ezeregyéjszakából 8 kötetet adott ki, méghozzá 1500-as példányszámban, annak a Ion Baracnak, a magisztrátusi román tolmácsnak a fordításában,[52] akinek az Árgírus királyfiról szóló, magyarból való utánköltésén nem egy Kárpátokon túli jelentős román író nőtt fel. Sőt, e könyvet az új román irodalom egyik nagy kezdeményezője, Ion Eliade Rădulescu az 1810-es években, egyik kirándulása alkalmával havasi pásztoroknál is látta,[53] mintegy jeleként annak, hogyha egyébként az írni és olvasni tudás csak kevesek monopóliuma volt – Bariţ szerint Magyarországon és Erdélyben csak 10 ezerre rúgott a románul írni és olvasni tudók száma –, a jómódú, kereskedésbe is bekapcsolódó „paraszti" rétegek művelődési szintje túllépte a szóbeli kultúra határait.[54] A szórakoztatás viszont nem bizonyult jó üzleti fogásnak akkor, amikor 1837-ben a Foaia dumenicii (Vasárnapi újság) címmel indított hetilap szerkesztését

[50] *Negruzzi, Costache:* Opere alese. I. Bucureşti, 1956. 27.

[51] *Cornea, Paul:* Originile romantismului românesc. Bucureşti, 1972. 472–474.

[52] *Angelescu, Nicolae I.:* Rudolf Orghidan. Bucureşti, 1930.

[53] *G. Călinescu:* Istoria literaturii române dela origini pînă în prezent. Bucureşti, 1982. 73.

[54] *Miskolczy Ambrus:* Az írni tudás és a társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820–30-as években. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981. 121–136.

Baracra bízta, mert „csodálatos fametszetei"[55] ellenére az egzotikus, szenzációszámba menő történetek olyannyira nem nyerték meg az olvasók tetszését, hogy az előfizetők száma 800-ról egynegyedére zsugorodott, és Orghidan visszalépett a lapkiadástól.

Az új igényeket felismerő Bariţ viszont átvette a szerkesztést. A siker láttán Gött a szász lapokhoz hasonló román lapok kiadására is megszerezte az engedélyt, amit az osztrák vezető körök már csak azért is pártoltak, hogy befolyásolni lehessen a fejedelemségekbeli román közvéleményt is, hiszen a nagy szövetséges, illetve „pártfogó", a cári Oroszország hatalmi fölénye olykor nagyon is nyomasztóan érvényesült. Bariţ maga is polgári-értelmiségi vállalkozóként 200 konvenciós forint évi fizetés ellenében és a nyereség reményében vállalta a Gazeta de Transilvania és melléklapja: Foaie pentru minte sikert biztosító szerkesztését. A brassói román sajtó igen hamar egyik hordozója és elősegítője lett annak, amit eszmék és áruk szabad forgalmának nevezünk, sőt a 40-es években a bukaresti orosz konzul behozatali tilalma miatt: csempészáru is. Előfizetőinek száma 500–800 körül mozgott, méghozzá több, mint fele a fejedelemségekből, miközben a iaşi-i román lap 1829-ben 200 előfizetővel indult, és az 1840-es években a két bukaresti lap előfizetőinek a száma is sokáig csak 300–300 körül járt. Népszerűségét elsősorban annak köszönhette, hogy többé-kevésbé egységes nemzeti értékszempontokat szemmel tartó nemzeti közvéleményt próbált teremteni, a román kulturális élet egységét célzó erőfeszítéseivel a nemzeti együttérzés és szolidaritás elmélyítésén fáradozott. De még azáltal is, hogy csak információkat közölt, elősegítette az új eszmék terjedését, hiszen például a jobbágyság kérdése Magyarországon és Erdélyben már a 30-as évek elejétől napirenden volt, amíg a Kárpátokon túl csak 1847-ben jelent meg az első olyan nagyobb cikk a paraszti nyomorról, amely a társadalmi reform szükségességét juttatta kifejezésre. Bariţ, ha óvatosan is, de határozottan léphetett fel a dunai fejedelemségek állami önállósága érdekében is. A cár mint görögkeleti uralkodó iránti rokonszenveket próbálta eloszlatni annak tudatosításával is, hogy a vallás és nemzetiség korántsem azonos,[56] s a sikeres nemzeti agitáció jeleként a naţionalitate–nemzetiség szó is a Gazeta

[55] *Călinescu:* i.m. 125.

[56] *George Em. Marica:* Studii de istoria şi sociologia culturii române ardelene din secolul al XIX-lea. I. Cluj-Napoca, 1977. 75–111., 272–274.

hasábjairól került végül is a román szókincsbe.[57] Így Erdélyről részben még mindig elmondható, hogy hála a brassói román sajtónak, „az ideológia terén többet exportál, mint importál",[58] még akkor is, ha nem utolsósorban a fejedelemségek nemzeti fejlődésének ígéretességéből nyertek az erdélyi románok ösztönzést és magabiztosságot céljaik megfogalmazására és képviseletére.

Bariţ természetesen az erdélyi valóság és a román nemzeti fejlődést érintő kérdések mélyre tekintő elemzőjeként tett szert óriási tekintélyére. Messze vezetne hagyományt és korszerűséget ötvöző állásfoglalásainak elemzése, annak részletes bemutatása, ahogy a román negyedik nemzetként való elismertetésének követelésével egyben a nemzeti önmérséklet követelményét is érvényesíteni akarta, s ahogy a magyar liberálisok társadalmi reformtörekvései iránti rokonszenvének kinyilvánításával is elősegíteni akarta a polgári átalakulást. A politikus egyik nagy erényeként körültekintését és megfontoltságát emelnénk ki. Mert miközben az 1841-es magyar nyelvtörvényjavaslat felterjesztésekor és aztán 1847-ben a konzervatív úrbéri szabályozás sikerének lehetősége láttán kétszer is felkísértett a nemzeti egzisztenciális szorongás réme, széles körű tájékozódásra alapozott politikai semlegességre intette a román közvéleményt. Attól tartott, hogy ha megfelelő felkészültség hiányában kapcsolódnak be a politikai élet csatározásaiba, a rendkívül éles publicisztikai küzdelmekben többet veszítenek, mint nyernek. Ugyanakkor neki is nagy szerepe volt abban, hogy a kereskedők addig gazdasági jogokért folytatott küzdelmeik kapcsán megfogalmazott politikai igényei nyílt politikai törekvéssé kezdjenek erősödni.[59] 1847-ben ugyanis 74 kereskedő „9084 lakos nevében és egyetértésével" olyan kérvényt adott át Andrei Şagunának, az új görögkeleti püspöknek, amelyben „az emberiesség és a természetes ész" követelményére hivatkozva kérték a román nemzet szászföldi egyenjogúsítását.[60]

Méltán óvott viszont ugyanekkor Bariţ attól is, hogy „egymást riogatva,

[57] *Nicolescu, Alexandru:* Lessico della rivoluzione romana nel secolo XIX. Revue des études sud-est européennes 1979. 4. sz. 740. – *Bochmann, Klaus:* Das politisch-soziale Wortschatz des Rumänischen von 1821 bis 1850. Abhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Phil.-Hist. Kl. 1979. 69. 173–174.

[58] *Cornea:* i.m. 473.

[59] *Netea:* i.m. 113–196.

[60] Foaie pentru minte 1863. 21. sz., Transilvania 1878. 24. sz.

őseink árnyékát idézzük fel a sírból".[61] 1848 áprilisának elején maga is tanúja lehetett annak, amint 500–600 bolgárszegi és hétfalusi román, a magisztrátusi gyakornokságtól elzárt ifjak és a román kereskedők ügyvédjének vezetése alatt oly hevesen tüntetett a városháza előtt, hogy a szász polgárok közül sokan már-már fegyveres összecsapástól tartottak. A román „népvezérek" a szász alkotmány (részleges) tiszteletben tartása mellett a már többször is szóvá tett román nemzeti jogok, a nemzeti egyenjogúság biztosítását és helyi jellegű sérelmek orvoslását követelték, mindenekelőtt újabb kommunitási választásokat és azt, hogy a kommunitás tagjainak fele eleve román legyen. A magisztrátus és az univerzitás engedményei aztán elejét vették az ellentétek további elmérgesedésének.[62] A helyi ellentéteken felülemelkedve Bariţ a pesti 12 ponthoz fűzött magyarázatként kéziratos kiáltványban és hosszú cikksorozatban Svájc és az Egyesült Államok eszményített példájára hivatkozva olyan polgári municipális alkotmányos államrendszer igényét fejtette ki, aminek megvalósítása többek között azzal is elősegítheti a nemzeti és társadalmi érdekek kiegyenlítését, hogy földrajzi és nemzetiségi szempontok alapján kialakított ún. kantonokra épül, hivatalos nyelvük a többségé, a kisebbség nyelvi jogainak biztosítottsága mellett. Nem zárkózott el Erdély és Magyarország uniójától, de amellett Erdély önállóságának korszerűsítését is kívánatosnak tartotta, amikor az önálló erdélyi országgyűlés iránti igénynek hangot adott.[63] Ismerve a dunai fejedelemségek haladó erőihez fűződő kapcsolatait, joggal feltételezzük, hogy ismerhette a havasalföldi forradalom előkészítésén fáradozóknak a román–magyar szövetséget célzó elképzeléseit, s programadó nyilatkozataival ezek megvalósítása előtt is szabaddá akarta tenni az utat.[64] Ugyanakkor 1848 tavaszán és olykor még nyarán

[61] *Bariţ, George:* Scrieri social-politice. Bucureşti, 1962. 100.

[62] A brassói főbíró jelentései. OL F 37 1848: 837., 882., 883., 958. – *Mureşianu, A. A.:* Prefectura română a Ţării Bîrsei din 1848 şi 1849. Ţara Bîrsei 1929. 2. sz. – *Sachsenheim, Friedrich von:* Aus Briefwechsel und Aufzeichnungen des siebenbürgischen Hofagenten Friedrich Soterius von Sachsenheim (1821–1856), besonders über das Jahr 1848. Siebenbürgische Vierteljahrschrift 1936. 99. – *Bunea, A.:* Steagul poporului român din Transilvania din anii 1848–1849. Anuarul Institului de istorie din Cluj 1969. 39–40.

[63] *Cheresteşiu, Victor:* A balázsfalvi nemzeti gyűlés. Bukareşt, 1967. 230–232., OL F 46 1848: 7981.

[64] *Miskolczy Ambrus:* George Bariţ a román–magyar szövetségért 1848-ban. Tiszatáj 1974. 6. sz. – *Uő:* Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen. Századok 1979. 5. sz.

elég élesen bírálta a román politikai nemzet követelését előtérbe állító irányzatot, amelyet aztán a harcias értelmiségiek uralkodóvá tettek, a konjunktúrák vonzásában és a lehetőségek mérlegelésében ki-ki a maga mértéke szerint hajtva saját és népe sorsának keserűségétől egész a polgárháborúig.[65] Mindenesetre „a népek tavaszán" Bariţ állásfoglalásában, a liberális és a demokratikus eszmékbe vetett hitében a brassói létfeltételektől meghatározott értelmiségi-polgár magabiztossága is kifejezésre jutott, tájékozódása egész sor rokonvonást mutat a liberális szász értelmiségiek útkeresésével.

A migrációnak a fejlettebb területekről a fejletlenebbek felé sodró hullámai és a gazdasági élet lehetőségei nemcsak „a német segédet" hozták és vonzották a városba, hanem a radikálisan liberális és demokratikus német értelmiségit is. Olyanokat, mint a morvaországi Anton Kurz történészt és a porosz Lepold Max Moltke költőt, akik aztán Bem odaadó híveiként tollal és karddal szolgálták a forradalom ügyét. Gött sajtóját pedig kezdettől fogva a haladás eszközévé tették. 1848 folyamán aztán a nagyszebeni konzervatív sajtónak „a nemzetiség biztosítását" mindenek fölé helyező követelésével szemben a polgári municipalizmus lehetőségeit állították szembe, hangsúlyozva, hogy azok biztosítják a nemzetiséget is. „A népek tavaszán" Brassó haladó polgárságának nyomására és az előretekintő megfontolásokból a magisztrátus a piros–fehér–zöld uniótrikolort vonatta fel a városháza tornyára, egyben kifejezésre juttatva azt is, hogy sokan nem kérnek a fekete–sárga színekbe öltözött Nagyszeben-központú, államot az államban alkotó közjogi territoriális autonómiából. A város önállóságát előtérbe állító Kronstadt voran volt a jelszó már régóta, s azok, akik ezt vallották, a liberálisok és a velük rokonszenvezők több-kevesebb következetességgel keresték érdekeik érvényesítésének korszerű lehetőségeit a polgári átalakulás útjára lépő Magyarországon.[66]

Nem célunk az 1848–49-i forradalom fejleményeinek és a nemzeti mozgalmak viszonyának tárgyalása. Csupán azt akarjuk jelezni, ami a

[65] Bariţ állásfoglalásának sajátosságait elemzi *Dragomir, Silviu*: Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din Transilvania în anii 1848–49. V. Cluj, (é.n.) 140–142., 221–222., 287–290. – *Cheresteşiu, Victor–Bodea, Cornelia:* Erdély története. II. Bukarest, 1964. 28–30.

[66] *Göllner, Carl:* Die Siebenbüger Sachsen in den Revolutionsjahren 1848–1849. Bukarest, 1967. 52–73. – *Sárközi Zoltán:* Az erdélyi szászok 1848–1849-ben. Bp. 1974. 10–36. – *Miskolczy Ambrus:* Teleki József gubernátor látogatása Nagyszebenben 1848. május 3-án. Levéltári Szemle 1978. 3. sz.

sajátosan brassói feltételekhez kapcsolódik. S csak addig emeljük ki a bonyolult történések néhány mozzanatát, amíg azok nem egyesültek országos szintű fejleményekké, amikor aztán már azok a Habsburg-monarchia egészén belül működő nagy erők függvényévé is váltak, hogy aztán forradalom és ellenforradalom erőinek egymásnak feszülése határozza meg azt is, ami helyi szinten történt.

A brassói román kereskedőpolgárság is az eseményeknek inkább részese volt, mint alakítója. A szabadság mámorító élménye olyan félelmekkel keveredhetett, hogy ha „eddig a kisnemesnek és a brassói kereskedőnek elég bátorsága volt ahhoz, hogy az erdélyi mágnás elé álljon és megmondja a dolgok árát, most eltörpül Esterházi, Veseleni, Szecseni (sic!) stb. mellett". Sőt a románt majd „elvakítja a Buda-Pest ragyogása".[67] (Bár, tegyük hozzá, hogy az emberi együttérzés olyan szálai is kapcsolták a brassói levantei kereskedőket Pesthez, hogy a nagy árvíz utáni gyűjtés alkalmával majdnem kétezer forinttal segítették a károsultakat[68]). Természetesen minden fontosabb nemzeti megmozdulásnál találkozunk brassói kereskedőkkel, akik alig várták, hogy régi és jellegzetes követelésüket, az iparszabadság igényét belefoglalhassák az 1848. május közepén tartott balázsfalvi román nemzeti gyűlés követelései közé, és a több tízezres tömeg számára készült esküvel is nyomatékosíthassák. A román népi és nemzeti törekvéseket a maga céljaira felhasználó ellenforradalom katonai győzelme után is itt akarták folytatni, amikor több kérvényt adtak be a hatalom birtokosaihoz, úgy vélve, hogy – Barit szavaival – „a paraszt emancipációja", mármint a jobbágyfelszabadítás után végre „a kereskedők emancipációjának" kell következnie.[69]

A „kereskedők emancipációján" elsősorban a céhekkel, a városi hatóságokkal szembeni kereskedői pozíciók biztosításának igényét értették. De az olyan értelmiségiek, mint Bariţ, azt is joggal igenelhették, hogy a kereskedőnek az egyházi hierarchia kötöttségeiből is ki kellene bontakoznia. Hiszen saját bőrükön is érezhették, hogy amikor szembekerültek az egyházi vezetéssel, akkor a kereskedők nem az ő útjukat választották. Ezek az olykor tragikus vagy groteszk vonásokkal átszőtt epizódok annak a

[67] A brassóiak segítségével is jogi tanulmányait folytató Ion Puşcariu jelezte ezeket az aggodalmait Bariţhoz intézett levelében 1848 márciusának végén. Közli: *Bodea, Cornelia:* Lupta românilor pentru unitatea naţională 1834–1849. Bucureşti, 1967. 316–317.

[68] *Furnică, D. Z.:* Din trecutul românesc al Braşovului. Bucureşti, 1937. 34–36.

[69] Convorbiri Literare 1899. 797.

folyamatnak alkotják részeit, melynek során a román nemzeti mozgalomban a világi elem fokozatosan érvényesülni akart az egyházi hatalommal szemben, hogy azt maga alá rendelje.[70] 1848 nyarán Bariţ és a havasalföldi kormány erdélyi származású megbízottja, A. T. Laurian nem egyszerűen azért akarták visszahívatni Andrei Şaguna ortodox püspököt a pesti unióbizottságból, amelynek a sajátos erdélyi viszonyokat kellett (volna) szabályoznia, mert nem bíztak benne. Az értelmiségi politikusok az egyházfőnek a nemzet vezetését kisajátító monopóliumát akarták megszüntetni. És nyilván attól is féltek, hogy rossz kompromisszumot köt a magyar kormánnyal, amikor ők jót akartak. Néhány hangadó kereskedő, Orghidannal az élen viszont hűségnyilatkozattal állt ki püspöke mellett, amelyben – paradox módon – egyrészt Bariţnak a nemzetiség érték mivoltáról vallott nézeteit idézik, másrészt jó kompromisszumra intenek; arra, hogy „az egészséges politika szempontjából is tárgyaljanak a magyar nemzettel. Fejtsék ki, hogy az csak a románokban találhat természetes szövetségesre" a cári hódítópolitika veszélyével szemben.[71] Ezek után szomorú játéka a történelemnek, hogy amikor az osztrák katonai vezetés 1848 végén – olmützi instrukciók alapján – román „szövetségeseit" arra akarta rávenni, hogy nemzetük nevében kérjék a Havasalföldet már korábban megszálló orosz seregek intervencióját, akkor Şaguna mellett először csak Orghidan támogatta nyíltan a javaslatot, és aztán a kivitelezés érdekében ő is átkelt a Kárpátokon.[72] Pedig ő még azokhoz tartozott, akik a leginkább összefonódtak az értelmiségiekkel. Ion Brătianuval, a havasalföldi forradalom egyik főszereplőjével az osztrák hatóságok aggodalmára még nyomdát is akart felállítani,[73] és Bariţnak is egyik támogatója volt a még zordabbra forduló időkben. A politikai önkényuralom mellett ugyanis az értelmiségiek számára fojtogatóan érvényesült Şaguna kíméletlen fellépése az elvilágosiasodás ellen. 1850-es évek elején végre megkezdődött a már régóta tervezett gimnázium felállítása, de Bariţnak és a román lapok új szerkesztőjének, Iacob Mureşanunak ki kellett lépnie az igazgatótanácsból, amelyben a kereskedők egyházközségük képviselőjeként

[70] Vö.: *Hitchins, Keith:* Orthodoxy and Nationality. Andrei Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846–1873. Cambridge, Mass. 1977. 199–223.

[71] *Dragomir, Silviu:* Studii şi documente privitoare la revoluţie românilor din Transilvania în anii 1848–49. V. Cluj, 1946. 289–290.

[72] *Bogdan-Duică, G.:* Viaţa şi ideile lui Simon Bărnuţiu. Bucureşti, 1924. 123. – *Chereştesiu, Victor:* Scrieri istorice. Bucureşti, 1979. 216.

[73] OL F 258 1851: 66, 93.

vettek részt.[74] 1855-ben pedig a püspök körlevélben tiltotta el híveit a brassói román sajtótól és Barițnak a népfelvilágosító célzattal kiadott kalendáriumaitól. Az előzőt elsősorban a hitetlenség mételyének terjesztésében marasztalta el, az utóbbit mert a „népnek" az egyházi szóborban való részvételét túlhangsúlyozta, és így akarta bomlasztani az egyházi vezetés tekintélyét.[75] Nem csoda, ha Bariț le akart mondani a levantei grémium titkárságáról. Jellemző az elmérgesedő légkörre az is, hogy 1853-ban egyesek a temető ortodox jellegének megóvása érdekében az elhunyt költőt, Andrei Mureşanut meg akarták „kereszteltetni", mielőtt utolsó útjára vitték volna.[76] A mindennapi élet eme kisszerűségéből a gazdasági fejlődés, illetve az azt elősegítő reformok ígértek kiutat egy ideig.

A gazdasági élet fellendítésére létrehozott ipari és kereskedelmi kamara valóban jó lehetőséget kínált a gazdasági követelések felsorakoztatására. Sőt, annak ellenére, hogy a románok a kamarai választások alkalmával méltán mellőzve érezhették magukat[77] olyan fórumnak is bizonyult, ahol Orghidan a nemzeti egyenjogúság követelményére hivatkozva szavát emelhette a román és magyar nyelvhasználati jogok mellett.[78] A román kereskedők kezdeti nekibuzdulása azonban hamar alábbhagyott. Küzdelmeik, kérvényezéseik egyre kilátástalanabb utóvédharcnak bizonyultak. Nemcsak azért, mert úgy érezték, hogy a kamarában nem tudják magukat kellő súllyal képviseltetni, hanem azért is, mert hamar kiderült, hogy az oly nagyfontosságúnak hitt követeléseket nem tudják érvényesíteni, és ha igen, pontosabban amennyiben a rendszer gazdaságpolitikája részben eleget tesz igényeiknek, akkor is elmarad a várt eredmény. Nem sok vigaszt jelentett a görög kompánia eltörlése, mert elmaradt a levantei kereskedőtársaság legfelsőbb elismerése, bár tervezete körül a kereskedelmi kamarában élénk viták folytak. Persze a kérvényeikben is szóvá tett sok régi helyi jellegű sérelem – mint a kenyérárusítás tilalma Bolgárszegen, a vágóhidak csekély száma – orvoslása nemcsak a létfeltételeket tehette volna kedvezőbbé, hanem erősítette volna a közösségért kiálló kereskedők presztízsét. Az életet könnyítő hatása mellett pedig inkább elégtételt

[74] *Bârseanu, Andreiu:* Istoria şcoalelor centrale române gr. or. din Braşov. Braşov, 1902. 86.

[75] *Tulbure, Gh.:* Mitropolitul Şaguna. Sibiu, 1938. 195–201.

[76] *Bariț, George:* Scrieri social-politice. Bucureşti, 1962. 230–231.

[77] Gazeta Transilvaniei 1851. 30. sz.

[78] Verhandlungen, Kronstadt, 1851. 106.

jelentett volna egy-egy olyan követelés teljesítése, mint az elővásárlás gyors eltörlése.

Az osztrák ipari rendtartás eléggé fellazította a céhes kereteket ahhoz, hogy hasonlóképpen jellemezhessük a városi céhekkel szembeni panaszokat. A céhek „kizárólagos szász és részben magyar jellegét" kifogásolták. De íme, maga a panasz is jelzi, hogy a városi céhes ipari világ mégsem volt egészen zárt, bár sok vonatkozásban reá is érvényes az az egykorú tapasztalat, hogy „még az iparban is mindenki nemzetisége szerint foglalta el helyét, le egészen a cigányig"[79] (aki általában falusi kovács volt és egy-egy nemzetség már-már országos hírre tett szert, így a berecki két mellékágra oszló Serbán család, amely „készít igen derék juhnyíró ollókat, mikkel főként egész Háromszéken, sőt Csíkban s tán a Barcaságon is élni szoktak", s emelett „oly derék, fáin késeket, melynek párja e hazában bizonyosan nincs, (. . .) ezeken kívül a legfáinabb, keményebb fűrészmalomhoz való fűrészt"[80]). Az etnoszociális munkamegosztás következményeképpen Brassóban is minden új mesterség meghonosodása vagy akár régiek erősödése módosította a város etnikai arculatát. Ősi szász mesterségként tartották számon a pamut- és lenvászonszövést, a kötél- és paszománykészítést, a posztókészítést és -szövést, a szappanfőzést, az ötvösséget és a rézművességet. A fésűkészítők, nyírők, rázsakészítők és vargák többsége német bevándorló volt. A falusi ízlést kielégítő szűcsök szászok voltak, a városi igényeket a Felvidékről jött zipszerek elégítették ki. A „német" bőrmunkát magyarok, csehek és szlovákok állították elő. „A borbélyok, kovácsok és csizmadiák között a magyarok voltak otthon", és sokan a fazekas céhben.[81]

A „német eredet" mint a céhbe lépés feltétele a 18. század folyamán megújított privilégiumokból fokozatosan kikopott, bár 1848-ig nyilván csak szabad származású kerülhetett be a céhbe. Ugyanakkor az „idegenektől" való megkülönböztetés szelleme még nagyon is tovább élhetett az ún. Kernbürger világában. Amikor a magyar sajtó szász kizárólagosságot támadó cikkeinek cáfolására 1844-i adatokat tettek közzé, akkor azonban a 3450 főnyi céhesként elismert kereskedő- és iparosállományt (ideértve az

[79] *(H.) (Johann Hintz?):* Vertheilung vom Handel und Gewerbe in Siebenbürgen. Blätter für Handel und Gewerbe 1878. 22. sz.

[80] *Kővári László:* Erdély statisztikája című munkájáról szóló ismertetés. Hon és Külföld 1848. 35. sz.

[81] *Kammer, W.:* Gewerbliches Treiben in Kronstadt. Sächsischer Hausfreund 1874. 2–8.

inasokat és segédeket is) bennszülöttekre (2115) és idegenekre (1335) osztották. Ez utóbbiak között német 513, magyar 593, román 226, örmény 1, zsidó 2, s részben a hátrányosabb helyzet jeleként is a segédek (929) száma majdnem háromszorosa volt a mesterekének (319), míg a bennszülöttként jelzett szászoknál nagyjából egyenlő. A román sajtó persze joggal tiltakozott a románok (194 kereskedő, a többi külvárosi szűcs, mészáros, szabó és 1 belvárosi festő) idegenként való számontartása ellen, a maga részéről idegennek nyilvánítva a görögöket, a bolgárokat, az arnótákat, akiket az említett 194 között találunk.[82]

A románok csekély száma nem egyszerűen adminisztratív intézkedések eredménye volt. A liberális Johann Gött, az iparegylet elnöke, állítólag egy román segédet sem talált, amikor a legkiválóbb mesterekhez szakmai továbbképzésre segédeket toborzott.[83] Joggal kérte 1840-ben a bolgárszegi görögkeleti egyházközség és a három céh az egyházi elöljáróságot iskolájuk korszerűsítésére, hogy „sokat tanulva nemzetünk ifjúsága mesterséget tanulhasson, beléphessen a céhekbe és megszabaduljon a mostani hitvány életmódtól".[84] Tíz év múlva érdekeik érvényesítésére már más utat tartottak kívánatosnak: a céhek monopóliumai ellen küzdő kereskedőknek kellett a szász céhekhez hasonló állású román „nemzeti céhek" elismerését követelni, mert – mint Orghidan a kamarában hangoztatta – „a románok népszokásai és vallásos magatartási formái megnehezítik belépésüket a szász-magyar céhekbe". A kamarai többség pedig éppen a bolgárszegi céhek jellegére való hivatkozással utasította el a kérést; nem tesznek eleget az ipari rendtartás két legfontosabb feltételének (a mesterség alapos elsajátítása és a remekmű), pedig a bolgárszegi szabók bevezették a remek készítési kötelezettséget, de a kötelező vándorlásra nyilván nem volt módjuk.[85] Egyébként is a céheknek már bealkonyodott. S mintegy elégtételként a városi címtárak a szász céhek után felsorolták a románok tagjait is.

A neoabszolutizmus Erdélyében az is inkább csak jelképes elégtételként szolgálhatott, hogy 1860-ig már tucatnyi keleti kereskedő végre elfoglalhatta helyét a városi kommunitásban. Az 50-es évek derekán már a paraszti áruk is bekerülhettek a városi hetivásárra, de már inkább a céhesek

[82] Der Satellit 1844. 60. sz., Gazeta 1844. 57. sz.

[83] Verhandlungen, Kronstadt. 1851. 105.

[84] *Oltean, Vasile – Dutu, Alexendru:* Acte, documente, si scrisori din Scheii Braşovului. Bucureşti, 1980. 92.

[85] Verhandlungen, 1851. 110–111. – *Pavlescu:* i.m. 213., 331.

szomorítására, mintsem a kereskedők vigasztalására, akiket a válság kezdett megtizedelni.

A várt fellendülés ugyanis elmaradt. Pedig kezdetben még a bécsi görögkeleti nagypolgárság érdeklődését is sikerült felkelteni a román nemzeti törekvések iránt. Báró Sina például anyagilag támogatta az erdélyi románok császárhűségét dokumentáló forráskiadvány közrebocsátását, és támogatta a nemzetnevelés fontos eszközeként létrehozott brassói nőegyletet.[86] Popp pedig részt vett az egyik olyan beadvány készítésében, amely Ausztria románlakta területeinek önálló koronatartománnyá egyesítése mellett kardoskodott.[87] Csakhogy Bécsből másképpen látták a világot, mint Brassóból. Mert például az a Popp, aki nagy jelentőséget tulajdonított a brassói kereskedők „élénk" fejedelemségekbeni tevékenységének, már 1846-ban a bécsi nagykereskedő szemével mérlegelve vázolta fel a bukaresti székhellyel alapítandó osztrák levantei kereskedőtársaság tevékenységének lehetőségeit, azt is hangsúlyozva, hogy a török birodalom tartományaiban „kell keresni a mi Indiánkat és Kínánkat".[88] Sina pedig az athéni egyetemet támogatta, és nem – mint az erdélyiek remélték – az általuk tervezgetett román jogi akadémiát, miközben – mint a brassói sajtó keserűen szóvá tette – olyan díszmagyarban pompázott, amelynek smaragdjait „nevelési célokra fordítva egy nemzetet lehetne megújítani".[89]

A politikai elszigetelődés fenyegette a brassóiakat és általában az erdélyieket a dunai fejedelemségekben is.

Brassói kereskedőket a gazdasági veszélyeztetettség már korábban is az Ausztria keretei között megvalósítandó nemzeti egység igényének megfogalmazására ösztönözte. 1823-ban úgy vélték, hogy a hazai legelő szűke miatt „Erdély másképpen nem emelhető jelentős kereskedelmi tényezővé, csak ha egyesítik a szomszéd tartományokkal, Havasalfölddel és Moldvával, ha több települést Erdélyből ezekbe az országokba helyeznek át, és így az erdélyi népesség csökken, az állattartás fellendül, az ország saját szükségleteit könnyebben ki tudja elégíteni, és többé nem kell magát idegen országokból ellátnia".[90] Ilyen érvekkel persze az 1840-es években nem volt tanácsos fellépni, amikor a Kárpátokon túl egyre kevésbé nézték

[86] Gazeta 1852. 11. sz.; Uo. 1864. 74. sz.
[87] *Bodea:* i.m. 347. – *Dragomir, Silviu:* Avram Iancu. Bucureşti, 1968. 174.
[88] Wien. Finanzarchiv, Präsidialien 1846: 1596.
[89] Gazeta 1857. 32. sz.
[90] OL F 46 1823: 4743.

jó szemmel a földművelés érdekeit egyre inkább sértő transzhumálást. Persze addig csak egyetértésre lelhettek a Kárpátokon túl, ameddig a fejedelemségek önállóságának biztosítását és a cári befolyás ellensúlyozásának szükségességét szorgalmazták Bécsben. De amikor a brassói sajtóba olyan megnyilatkozások kerültek be, hogy Ausztria „kiterjeszthetné befolyását a dunai országok lakosságára, mely azonos vérű és vallású" birodalma románságával,[91] akkor ez inkább csak visszatetszést szülhetett a fejedelemségek román nemzeti közvéleményében, még akkor is, ha tíz évvel azelőtt néhányakat foglalkoztatott a Habsburg-birodalom keretei közötti román nemzeti egység gondolata. Az 50-es évek Ausztriája viszont nem tudott olyan reményeket ébreszteni, hogy Angliához, Franciaországhoz vagy akár Oroszországhoz hasonlóan elősegítheti a fejedelemségek fejlődését. A Nyugat-Európára figyelő román nemzeti közvélemény inkább csak elképzeléseit keresztező hatalmi törekvéseket látott Ausztria nagyhatalmi politikájában, amelynek érvényesítése során a krími háború alatt az osztrák hadsereg még meg is szállta a fejedelemségeket. Az osztrák alattvalók Kárpátokon túli megítélése sokban az osztrák külpolitikai törekvések értékelésének a függvénye lett. A konzuli igazságszolgáltatás sértette a román állam szuverenitását: valósággal államot teremtett az államban. És Ausztria minden eszközzel igyekezett gyarapítani romániai alattvalóinak a számát,[92] akikben ezért ott olyannyira idegen hatalmi célok eszközeit látták, hogy még az erdélyieket is, ha a birodalomról jót mondtak, osztrák politikai emissziáriusoknak tartották.[93] Ausztria ugyanis ekkor már – a politikai publicisztika eléggé leplezetlen hangoskodása közepette – határozottan azt a politikát érvényesítette, aminek lényegét még Metternich így fogalmazta meg, válaszként az erdélyi kormányszerveknek a kivándorlás korlátozását javasoló feliratairа: „Moldva és Havasalföld napról napra szélesedő kereskedelmi kapcsolatai lehetetlenné tették, hogy visszatérjenek azok az idők, amikor ezek az országok termékeiket szinte kizárólag a szomszédos császári és királyi államokból kapták, és

[91] *Apostol, Stan:* Legături economice ale Țării Românești cu Transilvania (1848–1859). Studii și materiale de istorie modernă. IV. 172–173.

[92] *Boicu, L.:* Austria și principatele române în vremea războiului Crimeii (1853–1856). București, 1972. 80–95., 211–314.

[93] *Gött, Johann–Voss, Franz:* Bericht der Handels und Gewerbe-Kammer zu Kronstadt in Siebenbürgen an das hohe K. K. Handelsministerium über die Consularverhältnisse vorzugsweise in den vereinigten Donaufürstertümern Moldau-Walachei. Kronstadt, 1862. 25.

talán nemsokára azt a kérdést is meg kell vizsgálni, hogy érdekeinknek nem felelne-e meg inkább az osztrák iparosok kivándorlásának elősegítése, mint akadályozása, hogy legalább azokban az előnyökben részesüljünk, amelyek így az anyaországgal létesülő kapcsolatok által létrejönnek, mint azt minden gyarmat példája tanúsítja."[94]

A brassói kereskedők most már nemcsak úgy érezhették, hogy a Kárpátokon túl az addigi rokonszenvvel erős ellenérzés is keveredik, és eléggé kedvezőtlen megvilágításba kerülnek, hanem sokan úgy látták, hogy helyzetüket aláássa az erdélyi kézműves-kivándorlás is, a havasalföldi iparszabadság miatt gyorsan növekvő iparosállomány pedig „halálos csapással fenyegeti hazai iparunkat"; az erdélyi levantei kereskedés alapját.[95] A politikai elszigetelődés valósága és további veszélye pedig csak még elviselhetetlenebbé tette a gazdasági válság csapásait.

[94] OL B 2 1839: 2572.

[95] *Gologan, N. G. V.:* Cercetări privitoare la trecutul comerțului românesc din Brașov. Brașov, 1928. 171.

6. A BRASSÓI ROMÁN LEVANTEI KERESKEDŐPOLGÁRSÁG SZÉTHULLÁSA (KITEKINTÉS)

Az 1850-es évek gazdasági életének strukturális változásai és konjunkturális válságai nyomán kezdődött a brassói román levantei kereskedőpolgárság széthullása. Ennek előjelei persze már korábban jelentkeztek. Láttuk, hogy a kortársak milyen aggodalommal jelezték a brassói ipart és kereskedelmet fenyegető fejleményeket, lehetőleg ezeket téve felelőssé minden rosszért. Igaz, George Bariţ az önkritika hangján írt még a 40-es évek derekán arról a „rothadásról", ami felé tart az iparos és a kereskedő.[1] Az előbbi azért, mert termékeit drágán adja, minőségben sem tart lépést a külföldi és az osztrák áruval. Az utóbbi a „luxus" miatt, amit annyian felróttak a kereskedőknek, pedig úgy látszik, hogy nem is annyira mértéktelen fényűzésről volt szó, hanem sokkal inkább a változó feltételekkel szembeni tehetetlenségről. Hogyan hatottak a válságot hozó folyamatok, és hogyan élték meg a kortársak azt, ami velük történt?

A gazdasági élet átstrukturálódását a kapitalizmus térhódítása hozta magával. Csakhogy ennek nyomán megbillent az a labilisnak látszó egyensúly is, amely eddig Erdély déli részeit, elsősorban Brassót és vidékét a Kelet és a Nyugat közötti munkamegosztás haszonélvezőjévé tette. Az erdélyi ipar és kereskedelem valósággal két tűz közé került. Az osztrák ipar „diadalmenete" Magyarországon és Erdélyen keresztül valóban a Balkánt is elérte.[2] Az osztrák áruk nemcsak az erdélyi piacon fenyegették az erdélyi iparost, hanem Havasalföldön is, hiszen a „brassói áruk" fogyasztóközönségének azt a részét hódították el, amelyek a városi közép és a falusi felső rétegekhez tartoztak. Így az 1840-es években még dinamikusan növekvő

[1] *Bariţ, George:* Pentru industria şi negoţul din Braşov. Gazeta de Transilvania 1845. 89. sz.

[2] *Jekelius, August:* Die Bevölkerungs- und Berufsstatistik des ehemaligen Königsbodens. Hermannstadt, 1908. 265.

erdélyi kivitel az 1850-es években stagnálni kezd, aztán az évtized derekára még egy kisebb hullámvölgybe is kerül. A Habsburg-birodalom vámbelföldjének lassan növekvő összkivitelében a török birodalom felé irányuló forgalom viszont annál dinamikusabban nőtt. És amíg ebben Erdély nem is oly rég több mint 30%-kal részesedett, most még ennek felével sem.[3] Ugyanakkor az erdélyi kivitel az osztrák külkereskedelmi statisztikák adatfelvétele szerint nem is csak az erdélyi áruk kivitelét jelentette, hanem az erdélyi harmincadoknál elvámolt árukét, és valószínű, hogy ebben a forgalomban még tovább nőtt az osztrák áruk aránya, hiszen eltörölték a Magyarországot és az örökös tartományokat elválasztó köztes vámhatárt, és ez megkönnyítette az erdélyi kereskedők számára az osztrák áruk forgalmazását. Annál is inkább, mivel az 50-es évek derekától már – mint ők maguk jelezték – kifejezetten erre törekedtek a román levantei kereskedők. A Habsburg-birodalomból onnan szerezték be az árut, ahol a legolcsóbb volt, „hihetetlenül megfeszített áron, csakhogy Európa idegen kereskedelmi piacaival bírják a versenyt".[4] Örültek hát, amikor befagyott a Duna, és a lipcsei áruk egy része Brassón keresztül vette útját. És a brassóiak nyilván némi szerepet játszottak még abban is, hogy 1850-től 1857-ig a lipcsei áruk havasalföldi behozatalának értéke négyszeresére emelkedjen, amíg a brassói áruké csak megkétszereződött.[5] Tudjuk, és látni fogjuk, hogy a lipcsei és brassói áru márkát jelentett, és egyre kevésbé csak a lipcsei és brassói piacok termékeit. Nem az erdélyi ipar „természetes fejlődése" vonta maga után a krími háború alatti forgalom fellendülését, és nem is az erdélyi kereskedő volt annak az igazi haszonélvezője. A növekvő ázsiót használta ki a havasalföldi kereskedő: „csengő pénzzel jött az országba és a magas ázsióval élve 25–30%-os felárral váltotta be bankjegyre, és ezzel vásárolt", hogy veszteség ne érje, természetesen készárut, és ezt otthon megint ezüstpénzért adta el.[6] Erdély kivitele az osztrák külkereske-

[3] L. a 8/d táblázat adait.

[4] Braşov, Arhivele Statului, Gremiul de comerţ levantin, 1857: 12. Osztrák konzuli jelentés szerint 1851-ben Galacban az egyetlen speditőrködéssel foglalkozó brassói kereskedőház „Bulgáriába" 26 ezer konvenciós forint értékben szállított Brassóban beszerzett árut, 18 ezerért Bécsből és Pestről hozott árut, és 10 ezerért bécsi, magyarországi és erdélyi terméket. Verkehr Siebenbürgens mit Galatz in 1852. Der Satellit 1853. 287.

[5] Analele statistice şi economice. Anul 1860. 12–15.

[6] *Trauschenfels, Eugen von:* Die gewerbliche Bildung und unsere Sonntagsschulen. Sächsischer Hausfreund 1860. 111–112.

delmi statisztikák szerint még így is stagnált. A nagy üzleteket ugyanis nem Brassóban, hanem Bécsben és Lipcsében kötötték.[7]

A lipcsei vásár minden ellenkező jóslat ellenére nem vesztette el egykori jelentőségét és varázsát Kelet számára. A krími háború is pezsdítően hatott rá. A román fejedelemségeket megszálló orosz hadsereg tisztikara jó vevőnek bizonyult. A dunai kikötők lezárása szintén kedvezett Lipcsének, és még ezután is tartott a jó konjunktúra ebben „a valódi szabad kikötőben",[8] ahol a „keletiek (. . .) jelenléte vagy hiánya hőmérőként jelzi" a vásár „eredményeit".[9] És e „hőmérő" higanyszála egyre magasabbra ugrott. 1856 őszén százan jöttek Bukarestből, holott még a legjobbnak számító vásárokra is addig alig 40-en érkeztek a havasalföldi fővárosból.[10] A 60-as években pedig – bár már az angol áru legnagyobb része tengeri úton ment a fejedelemségekbe, mert így 8–10%-kal több hasznot hozott, mintha Lipcséből szerezték volna be – az ún. idegen (tehát nem német és osztrák) áruk több mint 10%-a Havasalföld felé indult, 6–8%-a Moldvába és Törökországba.[11] Ekkor a fejedelemségek politikai egyesülése új életet lehelt a román kereskedelembe, ami azelőtt „majdnem halott" volt – a lipcsei francia konzul szerint.[12]

Ebbe az új fellendülésbe a brassói kereskedők a jobb jövő reményében már nem tudtak bekapcsolódni. Megroppantak a megelőző évek válságának csapásai alatt. A nagyobb adófizetők száma évről évre fogyott[13] (12. táblázat). 1859-ben már senki sem tudott számot adni a román kereskedők közül ezer forintnál magasabb tiszta jövedelemről, márpedig szerintük egy 10 000 konvenciós forintnyi vagyonnal rendelkező családfőnek 10–12%-os tiszta jövedelem kellett az önfenntartáshoz,[14] és most már nem akadt ilyen egy sem. 1858 derekáig 15 ház bukott meg; 7 „tiszta

[7] *Moruzi, D. Alexandru:* L'abolition des monopoles et l'amélioration de l'état du paysan en Moldavie. Galatz, 1860. Közli *Slăvescu, Victor:* Vieaţa şi opera economistului Alexandru D. Moruzi 1815–1878. Bucureşti, 1941. 197–198.

[8] Paris, Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Correspondence commerciale des consuls. Leipzig, 6. 1856. okt. 24.

[9] Uo. 1853. május 20.

[10] Uo. 1856. okt. 26.

[11] Uo. 1863. jan. 22.

[12] Uo. 1864. nov. 25.

[13] Braşov, Arhivele Statului, Gremiul de comerţ levantin, 1852: 8, 1855: 11, 1856: 6, 1857: 104, 1859: 1, 27.

[14] Uo. 1857: 12.

román", 4 görög-bolgár és 4 szász.[15] Olyan kereskedők „kridáztak", akikről senki sem gondolta volna, annyira szilárdnak látszott a helyzetük. És most egyik a másikat ragadta magával, úgy összefonódott a hiteléletük.[16] De megérezték ezt Bukarestben is. „Több brassói cégnek a bukása, amelyek itteni (mármint havasalföldi – M. A.) cégekkel kapcsolatban álltak, nagy károkat okozott, főleg azért", mert az osztrák hatóságok kíméletlenül behajtották a pártfogoltjaiknak járó adósságokat.[17] Sokan fel is hagytak Brassóban a kereskedéssel és Havasalföldre telepedtek. Köztük Orghidan is (aki felesége révén bukaresti üzlethez is hozzájutott).[18] Kegyetlen dolog lehetett a csőd. Sokaknak eszébe juthatott az, ami Dimitrie Marinnal 1837-ben történt. Annál is inkább, mert ő is mecénáskodni akart a nemzeti újjászületésben, 1835-ben például „a nemzet hasznára" adott ki könyvet, hogy a nyereséget iskolai célokra használják fel,[19] aztán a Foaie Duminicei első két számán is kiadóként szerepelt a neve. Csakhogy ekkor már másfél évi raboskodását kezdte meg. Hitelezői – perének species factija szerint – minden vagyonát elárverezték, „sőt még feleségéről testén levő bundája s kalapja és a bölcsőben síró csecsemőről paplanja és takaró, ruhácskái is letépetvén, eladattak".[20] Ehhez hasonlót elkerülendő, aki tudott, visszavonult. Igaz, az igazságszolgáltatási viszonyok is sokat javultak, és az uralkodó kegye sem mindig maradt el. Hat hétre szállította le a kancellária kérésére az egyik román kereskedőre kimért fél évi börtönt.[21] Sokan nem is élték túl a nagy válságot. A „letargia csendjét"[22] az 1860-as évek politikai életének látványos fordulatai kavarták fel.

A merev neoabszolutizmust felváltó „liberális" kísérletezések átmeneti időszakában Brassó még sokat továbbéltetett korábbi lendületéből. 1860 szeptemberében Bécs népe is lelkesen ünnepelte a brassói kamara elnökét,

[15] Gazeta Transilvaniei 1858. 45., 52. sz.

[16] Wien, Finanzarchiv, Präsidial-Akten 1858: 3630. Damian Datko Finanzbezirkskommissar jelentése.

[17] *Pop-Marţian, Dionisie:* Crisa comercială. Analele statistice si economice. Anul 1860. 7.

[18] *Angelescu, I. Nicolae:* Rudolf Orghidan. Bucureşti, 1930. 9–10.

[19] *Muşlea, C. C.:* Biserica Sfîntul Nicolae din Şcheii Braşovului. II. Bucureşti, 289.

[20] OL Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Marusy ügyvivő irathagyatéka, 9. cs.

[21] OL Abszolutizmus kori levéltárak. Visszaállított Erdélyi Udvari Kancellária, Elnöki Iratok. 1861: 701.

[22] *Spitzer, J. S.:* Ein merkantiler Notschrei aus Siebenbürgen. Kronstadt, 1862. 3. Jellemző, hogy a szerző Brassó jövőjét abban látta, ha gabonapiaccá alakul.

12. táblázat

A levantei grémium tagjainak tiszta jövedelmei*

Osztrák értékű forint	1852/53	1854/55	1855/56	1857/58	1858/59	1859/60
1000 fölött	7	5	4	2	1	–
800	7	6	6	6	2	1
700	–	2	2	2	2	3
650	–	–	2	–	2	–
600	20	10	3	2	2	4
500	–	3	6	8	2	3
400	18	8	5	10	8	8
350	–	–	3	–	–	2
300	–	5	6	19	11	10
250	–	1	4	–	–	–
200	24	11	8	8	14	11
150	–	2	–	–	–	2
Kereskedők létszáma	76	53	49	57	44	45

*A 650, 350, 250, 150 forint fölötti jövedelemre vonatkozó rovatot nem mindig következetesen töltötték ki, néha elhagyták.

Forrás: 5. fejezet 13. jegyzet

Karl Maagert – akinek kalapja, a Maager-kalap is divatba jött –, mert olyan következetesen szállt síkra a birodalmi tanácsban a polgári alkotmányosság bevezetése mellett. Aztán példáját otthon szászok és románok egyaránt követték különböző beadványaikban. A hangadó Bariţ egyik kezdeményezője és részese lett a nekilendülő nemzeti mozgalmak párbeszédének is.[23] Tudjuk, hogy ez látványos eredményeket nem hozott, a birodalmi vezetés megint ki tudta játszani az erdélyi nemzeti törekvéseket; az erdélyi autonómia fenntartásával és „alkotmányos" intézményeinek torz működtetésével elsősorban Magyarországot akarta sakkban tartani, keleti stratégiai pozícióit biztosítani, továbbá a korszerűsített centralizáció elfogadására kényszeríteni a magyar politikai erőket. Azután, amikor létrejött a kiegyezés, a császár el is ejtette a románokat. Az erdélyi román nemzeti öntudatot viszont valósággal megacélozta az, hogy a román nemzet részesült a hatalomból és élni is tudott vele. A politikai változások következtében azonban a nyílt önkényuralom bukását követő együttműködési törekvések után elmérgesedett az együtt élő népek viszonya, miközben ez a kutyaszorítónak nevezhető helyzet nagyon is sok felismerést érlelt. És a közös gazdasági érdekeknek is lehetett az ellentétek áthidalására késztető hatása. Mindenkit élénken foglalkoztatott a vasút kérdése. Olykor lélegzetvisszafojtva figyelték, hogy a kormányzat melyik vonal mellett dönt: az Arad–Nagyszeben–Vöröstorony vagy a Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó irányt választja Kelet felé. A válság szorításában Brassó számára létkérdésnek tűnt, hogy mielőbb odaérjen a vasút.[24] Az osztrák gazdasági behatolás ellen többször is állást foglaló bukaresti

[23] *Szabad György:* Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 67–68., 389–394.

[24] *Mester Miklós:* Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863–64. évi nagyszebeni országgyűlésen. Bp. 1936. – *Retegan, Simion:* Dieta românească a Transilvaniei (1863–1864). Cluj-Napoca, 1979. – A gazdag vasútpublicisztikából a fontosabbak: *Becke, F. C.:* Zur siebenbürgischen Eisenbahnfrage. Wien, 1862 – Tájékozódás az arad–szebeni vasút ügyében. Bp. 1862 – Siebenbürgische? oder Schwarze Meer-Eisenbahn? Wien, 1862. – *Maager, Karl:* Zweites offenes Schreiben an den hohen Reichrath in Angelegenheit der Siebenbürger Eisenbahn. Wien, 1864 – *Becke, F. C.:* Die Siebenbürger Eisenbahnfrage aus dem Gesichtspunkte des österreichischen auswärtigen Handels. Kronstadt, 1864 – *Zichy, Edmund:* Egy szó az erdélyi vasútról. Pest, 1866 – *Bethlen Farkas:* Erdély közlekedési eszközeiről. Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények IV. 1867 – *Mikó Imre:* Királyhoz benyújtott emlékirat a magyarországi vasutakról. (Kézirat) Kolozsvár, 1868 – *Lukács Béla:* A magyar keleti vasút. Kolozsvár, 1868.

liberális sajtó is annak hangsúlyozásával szólt a brassói vonal mellett, hogy „vajon Ausztria érdeke lehet teljesen tönkretenni azt az ipart és azt a lakosságot, amely ha lezárulnak előtte Románia piacai, saját kormányától kap halálos csapást".[25] A bécsi kormánykörök persze a politikai presszionálás eszközeként is használták a vasútkérdést. És ezért vagy ennek ellenében a Kolozsvár–Brassó vonalhoz ragaszkodó, de egyébként egymással szemben álló nemzeti erők közötti feszültségek is némileg enyhültek, érzelmileg közeledtek egymáshoz az Erdély és Magyarország uniójára hajló szászok, az unió mellett magukat elkötelező magyar liberálisok, akik egyre több rokonszenvvel figyelték azt, ahogy az önállósulni akaró román politikai erők Erdélynek az önállóságát és érdekeit érvényesíteni próbálják a birodalmi vezetéssel szemben. A Reichsratban is a brassói vasút ügyében felszólaló Maager és Barit nem eredménytelenül járták meg Bukarestet. A romániai sajtó is e kérdésben őket támogatta, főleg azért, mert stratégiai megfontolásokból előnyösebbnek tartották a brassói vonalat. Ugyanakkor a brassóiak is megtalálták a birodalmi keleti hatalmi törekvések és a román függetlenségi politika kereszttüzéből kivezető utat: a kereskedelmi és iparkamara annak hangsúlyozásával kérte főhatóságától az osztrák alattvalók hatékonyabb védelmét, hogy egyben a román nemzeti állami önállóság tiszteletben tartására is figyelmeztetett, külön kiemelve a romániai jogbiztonság és jogszolgáltatás tökéletesedését.[26]

A vasút ügyében a kedvező fordulat az 1870-es évekre maradt. Addig gyakran úgy látszott Brassóban, „hogy a politikai élet mezejéről csak annyit mondhatunk, hogy a város lakóinak nagy része nemzetiségi különbség nélkül mérték fölött kiábrándult, mert az ipar és kereskedelem úgy szenved, mint még soha, politikáról hallani sem akar (. . .), ami pedig a románokat illeti – írja talán éppen Barit –, amióta ismerem őket, soha a politikában ennyire fatalistának nem láttam, akik régen újságot olvastak, ma hallani sem akarnak".[27] De hát mi jót tudhattak volna meg? A román sajtóban megjelent nekrológok mintha magát a brassói kereskedelmet búcsúztatták volna. A brassói kereskedelmet a szónak teljes értelmében,

[25] *Winterhalder, Enric:* Cestiunea căilor ferate. Românul 1863. dec. 23–24.

[26] *Gött, Johann–Voss, Franz:* Bericht der Handels und Gewerbe-Kammer zu Kronstadt in Siebenbürgen an das hohe K. K. Handelsministerium über die Consularverhältnisse vorzugsweise in den vereinigten Donaufürstentümern Moldau-Walacheii. Kronstadt, 1862. 11–19.

[27] Gazeta Transilvaniei 1862. 91. sz.

hiszen az ipari világot is nagy csapások érték. Hogyan élték meg a válságot az iparosok?

A brassói kézművesek először azt hitték, hogy az iparnak olyanféle „csendjéről" van szó, amit az idősebbek többször is átéltek egy-egy rossz termés vagy háborús pusztítás nyomán. De aztán kiderült, hogy az 50-es évek derekának „virágzása" után „olyan rosszul megy, hogy a további rosszabbodás elképzelhetetlen",[28] és „dolgozni annyi, mint ráfizetni", ahogy a szólásmondás járta.[29] A konjunkturális válság csak fájdalmasabbá tette az ipari világ strukturális átalakulását, ami egyrészt az iparosok vidékre húzódásával, másrészt a gyáripar kialakulásával járt. Brassóban ugyan az 1850-es évek elején még egy-két évig nőtt a mesterek létszáma, mert az új osztrák ipari rendtartás a legények számára megkönnyítette a mesterré válás feltételeit. De aztán egyik évről a másikra rohamosan csökkenni kezdett a céhek dolgozó állománya. Megindult a városi iparosok falura húzódása. A városban maradók egy része pedig az egyszerű tőkés kooperáció révén kiemelkedő üzemek alkalmazottja lett.[30] A nagy múltú céhek létszáma – a szabók és a csizmadiák kivételével – az 1870-es évekre a felére csökkent. Sőt, a brassói lentakács céhből például már inkább csak mutatóba maradt néhány mester, hogy a falusiak és a külvárosiak számára asztalkendőt és ún. székely szőttest készítsenek. De ez utóbbiból „székely fehérnépeink" jóval többet állítottak elő, és „ami a finom fejkendőt illeti, abban a román nők múlják felül" a brassói mestereket.[31] A belkereskedelmi hálózat kiépülése révén biztosított jobb fonalellátásnak és az államilag támogatott szövőiskoláknak köszönhetően a falusi iparűzők még önállósodtak is: elszakadhattak a kereskedőtől és a városi iparos hegemóniája sem érvényesülhetett. A székelyföldi „háziipar" másodvirágzásával párhuzamosan viszont eltűntek a barcasági szász falvak nagy múltú lentakács céhei. A gabona- és a takarmánytermelés ugyanis kifizetődőbb vállalkozásnak bizonyult a lentermelésnél, a szász paraszt pedig egyre inkább csak földművelő lett.[32] Jellemző, hogy a kortársak a paraszti textilipari

[28] *Trauschenfels:* i.m. 111.

[29] Kronstädter Zeitung 1858. 19. sz.

[30] *Miskolczy Ambrus:* A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán. Ethnographia 1982. 3. sz. 413–415.

[31] Bericht, Kronstadt, 1878–79. 301.

[32] Uo. 55–59., 301–306. – *Wolff, Karl:* Die Genossenschaften in Land und Stadt. Hermannstadt, 1910. 4.

tevékenységet a kiszolgáltatottság és a létviszonyok szorításának következményeként tartották számon, miközben a paraszti iparűzés is ösztönzőleg hatott a városi ipari élet átalakulására. Az 1870-es évekre például a húsz évvel korábbinak felére olvadt le a brassói gyapjúszövő műhelyek száma. A termelés mennyisége viszont nem csökkent, „minősége is lényegesen jobb lett".[33] Ahogy pedig az erdélyi transzhumáló juhállomány felére apadt, úgy nőtt a romániai gyapjú behozatala, ez lévén „fő anyaga annak az iparnak, melyet kiválóan brassói iparnak nevezünk", és „éppen a legkelendőbb szövetek előállítására alkalmas"[34] (miközben Magyarországról is hoztak jobb minőségű finom gyapjút).[35] A stagnáló erdélyi keleti összkivitelen belül pedig a szőtt- és kötöttáruk kivitele még némileg növekedett, amíg az osztrák termékeké már nem, mert úgy látszik, nehezen bírták a versenyt az angol és német textilipari termékekkel[36] (13/a és 13/b táblázat).

Az erdélyi ipari termékeket külső piacain a fogyasztóközönségnek – életformájából is fakadó – hagyományőrző igényei védték. A brassói áru még az 1870-es években is olyan presztízst élvezett, hogy angliai

13/a táblázat
Az erdélyi és a vámbelföldi külkereskedelmi kivitel
%-os növekedése, 1858–1872

Kiviteli forgalom	Összforgalom	Szőtt- és kötöttáru
Erdély kivitele	0,4	4,2
A vámbelföld török szárazföldi (és dunai) kivitele	3,9	1,7
A vámbelföld összkivitele	3,3	4,1

Forrás: 5. fejezet 36. jegyzet

[33] Bericht, Kronstadt, 1878–79. 294.

[34] *Finály Henrik:* A keleti szomszéd országok közgazdasági viszonyainak előzetes tanulmányozására kiküldött bizottság jelentése. Bp. 1881. 14.

[35] Bericht, Kronstadt, 1878–79. 294.

[36] Ausweise über den Handel von Österreich. Wien, vonatkozó évek adatait tartalmazó kötetei.

13/b táblázat

Erdély és az Osztrák–Magyar Monarchia vámbelföldje kivitelének %-os alakulása, növekedése, illetve csökkenése 1867–69 – 1870–72

Az elvámolt áruk kiviteli forgalmának iránya	Összes kivitel	Szőtt- és kötöttáru kivitel
Erdély–vámkülföld	–1,02	1,62
Vámbelföld–Románia	1,39	–4,93
Vámbelföld–török birodalom	1,45	–1,52
Vámbelföld–vámkülföld	–1,8	5,86

Forrás: 5. fejezet 36. jegyzet

árucikkeket szintén e márka alatt dobtak a romániai piacra, a cseh- és főleg a morvaországi iparosok pedig tudatosan törekedtek utánzására, hamisítására.[37] A brassóiak büszkék is voltak arra, hogy a lombos pokróc utánozhatatlan maradt, és arra is, hogy a brassói posztó továbbra is tartósabb, jobban őrzi a színét, mint a morva. De az olcsóbb (nyugati) gyáripari termékek – főleg az angol pamutáruk – tovább hódítottak.

Ha az 1820–30-as évekre vonatkozóan a divatváltozást lehetett a brassói ipar „szerencséjének" tartani,[38] akkor az 1850-es évektől egyre inkább a hagyományőrzést. A galaci osztrák konzul észre is vette, hogy „Bulgáriában, amelynek lakói nem ismerik a divatváltozást, az erdélyi kézműipari termékek most is elkelnek a vásárokon és évről évre jobban terjednek".[39] A bolgár piacokon ugyanis mindig is a népi igényeket elégítették ki, amíg a román fejedelemségekben már a középrétegekét, és még – mint láttuk – néhány luxusárunak számító cikket is küldhettek oda. Az 1870-es években viszont már a román piacokról is azt lehetett mondani Brassóban, hogy „iparunk csupán annak a körülménynek

[37] *Penelea, Georgeta:* Relaţiile economice dintre Ţara Românească şi Transilvania în epoca regulamentară (1829–1848). Studii şi materiale de istorie modernă. IV. Bucureşti, 1973. 45. – *Fuld, Christian:* Handels- und Industrieverhältnisse Siebenbürgens. Kronstadt, 1857. 5. – Bericht, Kronstadt, 1878–79. 299–300.

[38] *Bariţ, George:* Politica cea mai bună, economia naţională. Gazeta Transilvaniei 1876. 19. sz.

[39] Der Satellit 1853. 286.

köszönheti létét, hogy a szász iparos jobban ismeri a dunai fejedelemségek paraszti lakosságának szükségleteit, mint a nyugati gyáros".[40] Nagydisznód is azért kétszerezhette meg aba-, illetve szűrposztó termelését, mert a sajátos magyar és délszláv népi fogyasztói igényeket is csak iparűzői tudták igazán kielégíteni.[41] Csakhogy a Kárpátokon túli piacon az erdélyi iparosoknak egyre erősebb versenytársuk akadt a hazai iparban. George Barit, iróniának érezte azt, hogy Romániában az erdélyi ipar versenyétől tartanak, méghozzá éppen a kor egyik legnagyobb szabású politikusa, Mihail Kogălniceanu.[42] Csakhogy azt már nem fejtegette részletesebben, hogy Kogălniceanu posztógyárában éppen olyan jellegű dimie készült, amilyet a brassói posztószövő céhből kivált gyárosok állítottak elő, olykor ők is a román hadsereg megrendelésére.[43] Szterényi József, aki ugyancsak ismerte a brassói viszonyokat, viszont határozattan kifejtette, hogy „nekünk Romániában egyetlen versenytársunk – már ti. számba vehető – Románia ", mert „a keleti államok saját álláspontjukból kiindulva, nagyon dicséretes módon önálló honi ipar megteremtésén fáradoznak".[44] A versenyben pedig egyre több „késztermékünk kezdte elveszteni uralmát a román piacokon" – állapította meg a román sajtó.[45] „A keleti szomszéd országok közgazdasági viszonyainak előzetes tanulmányozására kiküldött bizottság" hangsúlyozza is, hogy „Brassó iparát még fenntartja ma egynéhány iparos, aki fel tudott emelkedni a kor színvonalára; és fenntartja néhány nagykereskedő, aki a kisebb iparosokkal dolgoztat, olykor a nagyobbat is megszabadítja esetleg meggyűlt árukészletétől".[46]

Az 1870–80-as évek keleti kereskedőjének típusa Diamandi Manole volt, aki a brassói kereskedelmi és iparkamara elnökségét is elnyerte. A román kormánykörökkel való jó kapcsolatainak köszönhetően egy-egy nagyobb posztórendelést is ki tudott eszközölni a román hadsereg részről.

[40] *Kammer, W.:* Gewerbliches Treiben in Kronstadt. Sächsicher Hausfreund 1874. 6.

[41] *Miskolcy:* i.m. 415.

[42] *Barit,:* i.m. Gazeta Transilvaniei 21. sz.

[43] *Zane, George:* Industria din România în a doua jumatăte a secolului al XIX-lea. Bucureşti, 1970. 145. – Jelentése a brassói kereskedelmi és iparkamarának a kamara területének (Erdély délkelete) ipari, kereskedelmi és forgalmi viszonyairól az 1880–1884. években. Brassó, 1886. 89., 120.

[44] *Szterényi József:* Hazánk a keleti kereskedelemben. Kolozsvár, 1888. 19–20.

[45] Comerciul nostru. Gazeta Transilvaniei 1884. 40. sz.

[46] *Finály:* i.m. 6.

Jelentős egyénisége volt a magyarországi román nemzeti mozgalomnak. Mecénásként támogatta a román kulturális egységet tudatosan megteremteni akaró nagyszebeni Tribuna című lapot. És ha a brassói kamara jelentéseit olvassuk, láthatjuk, hogy még sokat tovább éltetett abból a nemzeti-nemzetiségi türelmességből, ami egy-egy soknemzetiségű város kereskedőjét jellemezhette. Rudolf Orghidanhoz hasonló nagykereskedő lehetett Diamandi Manole, de már nem állt mögötte olyan tagolt kereskedővilág. A brassói román levantei kereskedőpolgárság, mint magát a jövő urának és önnön sorsát alakítani képesnek érző csoport széthullott, még akkor is, ha a levantei grémiumot szakmai érdekvédelmi szervezetként újjá tudták szervezni.[47] Mint jellegzetes etnikai-foglalkozási csoport és réteg elvesztette létalapját, mielőtt még kitört volna az 1880-as évek vámháborúja. Még az idealizált múlt sem jelentett sok vigaszt. A brassói román sajtó szenvtelenül is állapította meg, hogy ha hosszú ideig „a gazdag Kelet küszöbén", a brassói piac biztosította „a Kelet és Nyugat közötti legrövidebb és legkényelmesebb kapcsolatot", most már az egykor oly fontos „erdélyi" cikkek – a gyapjú például az ausztráliai versenye miatt – elvesztették jelentőségüket, és közvetítőik háttérbe szorulása is törvényszerűnek bizonyult.[48] Megsemmisítette őket „a bűnös modern civilizáció" – fakadt ki az egyik román történész a 17. századi bolgárszegi kereskedelmi életnek az elemzése közben.[49] És ezt annál fájdalmasabbá tette az, hogy látni kellett mások felemelkedését. Amilyen ütemben csökkent a levantei grémium létszáma, úgy nőtt a „szász" kereskedőtársaságé, mert először ide léptek be a román kereskedőktől elkülönülni akaró görögbolgár kereskedők is.[50] A brassói kereskedőcsaládokhoz sok rokoni szállal kötődő nyelvész-irodalomtudós így emlékezett erre: „A 19. század közepén a kereskedelem román kezekből a szászokéba (a magukat magyaroknak tartó) örményekébe és a zsidókéba került. A román

[47] *Pavlescu, Eugen:* Mesteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII–XIX). Bucureşti, 1970. 382–391.

[48] L. 45. jegyzet.

[49] *Meteş, Ştefan:* Relaţiile comerciale ale Ţerii-Româneşti cu Ardealul pînă în veacul al XVIII-lea. Şighişoara, 1920. 199.

[50] A levantei kereskedők létszáma a reformkori százról a századfordulóra tucatnyira csökkent, amíg a városi kereskedőké két tucatnyiról majdnem másfél százra emelkedett. *Bărbat, Alexandru:* Dezvoltarea şi decăderea ultimei grupări de negustori de intermediere al Braşovului în sec. al XIX-lea. Studii. Revista de istorie 1963. 4. sz. 934.

kereskedelem lehanyatlásának sokfelé ágazó okai vannak, és ezek összekapcsolódnak a technikai haladás által kiváltott forradalommal, amit a kezdetleges forgalmi eszközökhöz és patriarkális életformához szokott román kereskedők nem tudtak idejében felismerni".[51] Valójában nagyon is felismerték a román kereskedők a változás követelményét, és a fentiekkel szemben, úgy látszik, nem egyszerűen a románokat kiszorító szász, örmény, magyar, zsidó őrségváltásra került sor. Ez utóbbiak létalapját a Monarchia belkereskedelmi hálózatának kiépülése jelentette. A románok számára ez a terület csak másodlagos jelentőséggel bírt. Láttuk, ők olyan terepen mozogtak, ahova a szász kereskedő csak egy-két áruval léphetett, amikor átkelt a Kárpátokon. És ezután már olyan riasztó veszélyek leselkedtek reájuk, amelyeket hosszú ideig igazán csak a görögök és a velük összefonódó, majd föléjük kerekedő románok tudtak elhárítani. Nem véletlen, hogy a szászok a növekvő jogbiztonsággal, a közigazgatást jellemző korrupció visszaszorulásával magyarázták a keleti kereskedők visszaszorulását, hiszen így „elvesztették a tehetségük számára előnyös működési területet".[52] Ráadásul az 1850-es évektől már más – nem brassói – osztrák alattvaló kereskedők és aztán romániaiak is felkeresték a városi piacot, a levantei grémiumon kívüli ún. szabad kereskedők száma is gyarapodott, elsősorban a hétfalusi házalóké, vásárjáróké és az 1820-as évektől megtelepedő néhány zsidó kereskedő gyapjú üzleteivel az élvonalba küzdötte fel magát. Így mire kezdett kiépülni a vasúthálózat és éreztethette gazdasági szintemelő hatását, a román kereskedők pozíciói nagyon meggyengültek. Sőt, mintha nem is lettek volna román kereskedők; úgy fejtegette ekkor Barit, hogy a „román elemnek" sincs érzéke az iparhoz és a kereskedelemhez.[53] Túl keserves volt az erdélyi gazdasági életben az 1890-es évek és a századforduló „ipari forradalmához" vezető útnak ez az eddig részben áttekintett szakasza. A megrázkódtatások az adott feltételek között elkerülhetetlennek bizonyultak, és közben az erdélyi keleti, legalábbis a romániai kereskedelmet a 80-as évek derekán kirobbant vámháború egy időre valósággal felfüggesztette.

Az európai modellt reprodukáló dél- és délkelet-erdélyi mikrovilágban is kitapintható annak érvénye, hogy „a tőkés társadalom kezdeti szakaszában

[51] *Puşcariu, Sextil:* Braşovul de altădată. Cluj-Napoca, 1977. 167–168.

[52] *Jickeli, Otto Fritz:* Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung. Hermannstadt, 1913. 111.

[53] *Barit:* i.m. Gazeta Transilvaniei 1876. 22. sz.

a kereskedelem uralkodik az ipar fölött; a modern társadalomban megfordítva". Az átmenetre többféleképpen kerülhet sor: „először a kereskedő közvetlenül gyáros lesz; ez történik a kereskedelemre alapozott mesterségeknél", amelyeket a kereskedők a nyersanyag és a munkás importjával honosítottak meg. „Másodszor a kereskedő a kisebb mestereket a maga közvetítőivé teszi, vagy esetleg közvetlenül az önálló termelőtől vásárol; utóbbi névlegesen önálló marad és termelési módja sem változik. Harmadszor, az ipari vállalkozó kereskedővé lesz és nagyban termel közvetlenül a kereskedelem számára." Így az a kereskedelem, amely eredetileg „előfeltétele volt annak, hogy a céhes ipar, a falusi háziipar és a hűbéri földművelés tőkés üzemmé alakuljon" az átmenet eredményeképpen „szolgájává lesz az ipari termelésnek, amelynek életfeltétele a piac állandó bővülése".[54] A brassóiak próbáltak is élni az átmenet során kínálkozó lehetőségekkel. A kereskedők azonban gyárossá nem tudtak válni. Pedig jó irányban tapogatóztak. Kezdeményező szerepet játszottak a petróleumfinomításban.[55] A városban az első gőzgépet is egy román kereskedő helyeztette üzembe.[56] George Barit ösztönzésére pedig az 1850-es évek Erdélyének legkorszerűbb papírgyárát állították fel Zernyesten, amely sok nehézség ellenére, hála havasalföldi kapcsolataiknak, olykor már egész jól működött az 1870-es évekig, amikor olcsón továbbadták.[57] A brassói román levantei kereskedőpolgárság tündöklése és bukása is jól példázza, annak a – Henri Pirenne által megfogalmazott – megállapításnak az érvényét, hogy annyi kapitalista csoport létezik, ahány korszaka van a gazdaságtörténetnek. A brassói román kereskedőpolgárság széthullását követően Havasalföldön is megszakadt a hozzá mentalitásban és kereskedési technikában közel álló ortodox kereskedők sora. Azoké, akik Bécset és Lipcsét járták. De amíg a Kárpátokon túl sokáig nem léphetett helyükre újabb – a társadalom teljes jogú állampolgáraiból álló – román polgári

[54] *Marx Károly:* A tőke. III. Bp. 1967. 330–336.

[55] *Bărbat:* i.m. 927–930. – Chiriţa, Gr.: Din istoria legăturilor economice între Principatale Unite şi Transilvania în anii domniei lui Al. I. Cuza. Studii şi materiale de istorie modernă. IV. Bucureşti, 1973. 205–206. – *Retegan, Simion:* Structura social-economică a burgheziei româneşti din Transilvania în anii regimului liberal. Acta Musei Napocensis VIII. 1971. 282–283.

[56] *G.:* Die Oelfabrik des Herrn Konstantin Joan in Kronstadt. Der Satellit 1958. 22. sz.

[57] *Bărbat, Al.:* Fabrica de hîrtie de la Zărneşti (1852–1878). Studii şi articole de istorie IV. 1962.

réteg, a kereskedőkre alapozó politikus vezető csoportok pedig gazdaságilag sokféle, és főleg a hiteléletben érdekelt politikai oligarchiát alkottak, a Kárpátokon innen kialakulhatott az a bankpolgárság, amely a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét és önmagáról alkotott tudatát tekintve a magyarországi társadalom (egyik) erős „középosztályának" bizonyult.[58] „Az Ókirályságban a parasztok túl lent, a bojárok pedig túl fent voltak ahhoz, hogy a polgári mentalitást és életstílust magukévá tegyék, Erdélyben viszont a gazdag parasztság és a hozzá kapcsolódó értelmiség a polgári erények számára kedvező társadalmi közeget jelentett."[59]

A román kereskedőtőke és banktőke között nincs szoros kapcsolat, legfeljebb néhány összekötő szál. A banktőke forrását földhitelügyletek és váltóleszámítolás jelentette. Az 1870-es évek elején alapított Albina Bank részvényeseinek csupán 10%-át tették ki iparosok és kereskedők, a részvények 14%-a fölött rendelkezve.[60] Az első 1098 részvényes között alig találunk brassói kereskedőt, noha később az egyébként nem túl jelentős brassói fiók élére általában kereskedők kerültek. Azt szinte jelképesnek tekinthetjük, hogy Bariţ mint a román értelmiség egyik legtekintélyesebb képviselője tarotta az Albina első ülésén a megnyitó beszédet. De az sem véletlen, hogy már nem a kereskedőpolgárság nevében és képében szólt. Új bázisa a bankpolgárság lett, amely hamarosan a román nemzeti mozgalom vezető erejévé emelkedett, most már egyre inkább maga alá rendelve az egyházakat is. George Bariţ életútja tehát a nemzeti értelmiségi réteg folytonosságát példázza, azt, ahogy az értelmiségiek a mostoha feltételek között létük polgári dimenzióit és társadalmi bázisát keresték, majd igazodtak hozzá. A siker nem egyszerűen személyes elhatározásokon és indulatokon múlott. A „történelem" lazította meg a brassói kereskedelmet és a román nemzeti mozgalmat összefűző szálakat. Az 1880-as években már úgy látszott, hogy a kereskedelmi élet egykori

[58] A román polgárság fejlődésével foglalkozó gazdag elméleti jellegű irodalmat áttekinti *Miskolczy Ambrus:* Az 1920-as évek román fejlődésvitája a polgárság nemzeti-történeti szerepéről. Világtörténet 1984. 4. sz. és *uő:* A román polgárság történeti szerepének historiográfiája. (Kézirat)

[59] *Manoilescu, Mihail:* Rostul şi destinul burgheziei româneşti. Bucureşti, é.n. 100.

[60] *Petra-Petrescu, N.:* Monografia Institutului de credit si economii Albina, 1872–1879. Sibiu, 1897. – *Petra, N. N.:* Băncile româneşti din Ardeal şi Banat. Sibiu, 1936. – *Surdu, Bujor:* Aspecte privind rolul băncilor în consolidarea burgheziei româneşti din Transilvania până la primul război mondial. Anuarul Institutului de istorie din Cluj. 1962. 184–187.

virágzásának egyetlen gyümölcse csak az időközben felépülő ortodox gimnázium lehetett, annál is inkább, mert ez a dualizmus során mindvégig megőrizhette román nemzeti jellegét.[61] Az emlékezők számára, akik úgy érezték, hogy áldozatául estek a történelemnek, nem sok vigaszt jelenthetett a gazdasági életnek az a folytonossága, ami – a maga Thünen köreivel – ezt a régiót mindig kiemelte a környezetéből, hogy azt egyben gazdagítsa is. De vajon a semmibe hullottak-e mindazok a vágyak és remények, amelyeket az eszmék és áruk szabad forgalmában bízó polgárok melengettek? Nyomtalanul eltűntek-e azok az erőfeszítések, amelyek jegyében az együttélő népek viszonyát próbálták rendezni, miközben – oly sok vonatkozásban – a harmonikus egymás mellett élés példáját mutatta fel a soknemzetiségű város Európa Keletén?

[61] *Szász Zoltán:* A brassói román iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában. Történelmi Szemle 1976. 1–2. sz. 63.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

B 2 OL	Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Udvari Kancellária, Acta generalia
B 7 OL	Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Udvari Kancellária, Elnöki iratok
B. A. R.	Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti
EOKL	Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak (F szekció)
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
F 37 OL EOKL	Gubernium Transylvanicum, Praesidialia
F 46 OL EOKL	Gubernium Transylvanicum in Politicis, Ügyiratok
F 50 OL EOKL	Gubernium Transylvanicum, 1750-i országos adóösszeírás
F 52 OL EOKL	Gubernium Transylvanicum, Conscriptio Czirákyana
F 61 OL EOKL	Gubernium Transylvanicum, Commissio Commercialis
F 79 OL EOKL	Gubernium Transylvanicum Judiciale, Ügyiratok
F 80 OL EOKL	Gubernium Transylvanicum Judiciale, Permellékletek
F 129 OL EOKL	Cista Diplomatica, A brassói görög kereskedőtársaságot illető iratok
F 135 OL EOKL	Cista Diplomatica, Diaetalia
F 189 OL EOKL	Thesaurariatus, Praesidialia
F 199 OL EOKL	Thesaurariatus, Acta Nr. X.
F 200 OL EOKL	Thesaurariatus, Általános iratok
F 226 OL EOKL	Erdélyi Kincstári Levéltár, Des Hofkommissärs Spina Korrespondenzen
F 234 OL EOKL	Erdélyi Fiscalis Levéltár
F 258 OL EOKL	Militär- und Civilgouvernement, Statthalterei in Siebenbürgen, Präsidialien
F 259 OL EOKL	Militär- und Civilgouvernement, Statthalterei in Siebenbürgen, Általános iratok
F 391 OL EOKL	Exactoratus Provincialis, Erdélyi adózó családfők kimutatásai
F 399 OL EOKL	Exactoratus Provincialis, Bilanx quanti contributionalis
F 441 OL EOKL	Exactoratus Cameralis, Ügyiratok
F 498 OL EOKL	Thesaurariatus, Külkereskedelmi kimutatások
F 551 OL EOKL	Az erdélyi kormányhatósági levéltárak vegyes állagai, Statisztikai tabellák
MTAKK	Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára
OL	Magyar Országos Levéltár
OSZKK	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

A sorozatban megjelent

1. HAJNAL ISTVÁN
   A Batthyány-kormány külpolitikája
2–3. RÉVÉSZ IMRE
   Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából
4. WITTMAN TIBOR
   Az „árforradalom" és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566–1618)
5. KOVÁCS ENDRE
   Magyar–délszláv megbékélési törekvések 1848–49-ben
6. LACKÓ MIKLÓS
   Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén
7. MAKSAY FERENC
   Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon
8. V. WINDISCH ÉVA
   Közlöny (1848–1849)
9. MÁLYUSZ ELEMÉR
   A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog
10. BERLÁSZ JENŐ
    Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században
11. M. KONDOR VIKTÓRIA
    Az 1875-ös pártfúzió
12. I. TÓTH ZOLTÁN
    Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790–1848)
13. HECKENAST GUSZTÁV
    Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban
14. TOKODY GYULA
    Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890–1918)
15. HAJDU TIBOR
    Március huszonegyedike (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez)
16. GONDA IMRE
    Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés

17. DOLMÁNYOS ISTVÁN
Mezőfi és a koalíció
18. MARKÓ ÁRPÁD
Egy elfelejtett magyar író-katona (Jakkó László huszárkapitány 1781–1833)
19. MUCS SÁNDOR
A Magyar Néphadsereg megszervezése (1944. december 21–1945. május 8.)
20. JEMNITZ JÁNOS
Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről
21. HERMANN ZSUZSANNA
Az 1515. évi Habsburg–Jagelló-szerződés
22. GERICS JÓZSEF
Legkorábbi geszta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái
23. DIÓSZEGI ISTVÁN
Ausztria–Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (1878–1879)
24. LUKÁCS LAJOS
Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860–61-ben
25. SOÓS KATALIN
A nyugat-magyarországi kérdés (1918–1919)
26. BÓNIS GYÖRGY
Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom
27. SZENTGYÖRGYI MÁRTA
Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben
28. SÁRKÖZI ZOLTÁN
Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848)
29. PERJÉS GÉZA
Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715)
30. SERFŐZŐ LAJOS
A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925–1945)
31. IRINYI KÁROLY
A Naumann-féle „Mitteleuropa-tervezet" és a magyar politikai közvélemény
32. ORMOS MÁRIA
Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése
33. KANYAR JÓZSEF
Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920, 1945)
34. TOLNAI GYÖRGY
A paraszti szövő-, fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840–1849)
35. SZILÁGYI JÁNOS
Munkásosztályunk általános műveltsége 1919–1945 között
36. FARKAS DEZSŐ
A két forradalom Bihar megyei történetéhez (1917–1945)
37. BÁCSKAI VERA
Magyar mezővárosok a XV. században

38. RÉVÉSZ IMRE
Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből
39. POGÁNY MÁRIA
Tőkés vállalkozók és kubikos bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a 19. sz. második felében
40. PAULINYI OSZKÁR
A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesércbányászatban
41. VARGA JÁNOS
A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái (1767–1849)
42. SZOKOLAY KATALIN
Az osztrák–magyar kormány politikája az első világháború idején
43. SZENDREY ISTVÁN
Egy alföldi uradalom a török hódoltság után
44. SOMOGYI ÉVA
Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861–1907)
45. Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról
46. KISS JÓZSEF
Jászkunsági agrármozgalmak a kiegyezéstől a millenniumig (1867–1895)
47. S. LENGYEL MÁRTA
Reformersors Metternich Ausztriájában
48. SZAKÁTS SÁNDOR
Állami gazdaságaink helyzetének alakulása (1945–1948)
49. SZAKÁLY FERENC
A parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században
50. FEHÉR ANDRÁS
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer (1919. augusztus–1921)
51. SZŰCS JENŐ
A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge (Hozzászólás egy vitához)
52. KÁLDY-NAGY GYULA
Magyarországi török adóösszeírások
53. HECKENAST GUSZTÁV
Fejedelmi (királyi) szolgálónépek az Árpád-korban
54. SARLÓS BÉLA
Deák és Vukovics (Két igazságügy-miniszter)
55. Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről
56. SZENTGYÖRGYI MÁRIA
Kővár vidékének társadalma
57. L. GÁL ÉVA
Újházy László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa
58. MÁLYUSZ ELEMÉR
Az V. István-kori gesta
59. L. NAGY ZSUZSA
A budapesti liberális ellenzék (1914–1944)

60. BOROSY ANDRÁS
A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben
61. H. HARASZTI ÉVA
Szerződésszegők (Az angol–német flottaegyezmény 1935. június)
62. GERGELY ANDRÁS
Széchenyi eszmerendszerének kialakulása
63. BÓNIS GYÖRGY
A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában
64. Nemzetiség a feudalizmus korában
65. SZŐCS SEBESTYÉN
A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban
66. BALOGH ISTVÁN
A parasztság művelődése a két világháború között
67. ifj. BARTA JÁNOS
Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században
68. KENDE JÁNOS
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája 1909–1919
69. SÁNDOR PÁL
A birtokrendezési periratok
70. KEREKES LAJOS
Az első osztrák köztársaság alkonya (Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr)
71. KÁVÁSSY SÁNDOR
Latinca Sándor
72. JORDÁKY LAJOS
A Román Nemzeti Párt megalakulása
73. KOROKNAI ÁKOS
Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVI. század elején
74. SÁRKÖZI ZOLTÁN
Az erdélyi szászok 1848–1849-ben
75. SIMON RÓBERT
A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege
76. TRÓCSÁNYI ZSOLT
Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései
77. A negyvennyolcas forradalom kérdései
78. BÁNKÚTI IMRE
A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január–április)
79. SZABÓ DÁNIEL
A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918)
80. ZIMÁNYI VERA
Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650
81. ISZLAMOV TOFIK
Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt 1906–1914

82. FÜGEDI ERIK
Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon
83. ENGEL PÁL
Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)
84. JEMNITZ JÁNOS
A háború és a gyarmati kérdés a II. Internacionálé 1907. és 1910. évi kongresszusán
85. VIGH KÁROLY
Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása
86. TEKE ZSUZSA
Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században
87. PINTÉR ISTVÁN
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikája a második világháború előestéjén
88. LADÁNYI ANDOR
Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921)
89. KIRSCHNER BÉLA
A KMP stratégiai irányvonalának alakulása (1919–1921)
90. POGÁNY MÁRIA
Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845–1873)
91. BENCZÉDI LÁSZLÓ
Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)
92. SALAMON KONRÁD
A Márciusi Front
93. FEJES JUDIT
Magyar–német kapcsolatok 1928–1932
94. VARGA J. JÁNOS
Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon
95. NÉMETH JÓZSEF
A műszaki értelmiség a felszabadulás után (1945–1948)
96. ROMSICS IGNÁC
A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben
97. HÁRSFALVI PÉTER
Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században
98. GERGELY ANDRÁS
Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban (A fiumei vasút)
99. BAKSAY ZOLTÁN
A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949)
100. BOLLA ILONA
A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon
101. MAGYAR ESZTER
A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az alsó-magyarországi bányavárosokban (1255–1747)

102. TÓTH TIBOR
A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években (Kísérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására)

103. SIPOS PÉTER
A szakszervezetek és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1890–1930

104. PALOTÁS EMIL
A nemzetközi Duna-hajózás a Habsburg-monarchia diplomáciájában 1856–1883

105. HEISZLER VILMOS
Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882 között

106. SOLT LÁSZLÓ
1787. Az amerikai történetírás évszázados vitájának újabb állomásai.

Előkészületben

108. ZINNER TIBOR
Az „ébredők" fénykora 1919–1923

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Felelős szerkesztő: Bojtár Anna – Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kötésterv Kulinyi István munkája
Terjedelem: 11,5 A/5 ív
HU ISSN 0071–1233
87.16595 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

A sorozat előző kötete

Solt László

1787

AZ AMERIKAI TÖRTÉNETÍRÁS ÉVSZÁZADOS VITÁJÁNAK ÚJABB ÁLLOMÁSAI

Értekezések a történeti tudományok köréből
Új sorozat 106.

1787 helye az amerikai forradalomban: e kérdés megítélése az amerikai forradalom belső dinamikájáról alkotott kép szerves része.
Richard Hofstadter történész szerint a 18. század vége Amerikában a „realizmus" kora volt, olyan korszak, amely nyíltan szembenézett problémáival, társadalmi konfliktusaival. Úgy tűnik, ez a magatartás tükröződik a modern amerikai polgári történetírás realista irányzatú műveiben is, amelyek elvetik 1787-nek társadalmi érdekektől, konfliktusoktól elvonatkoztatott idealista jellegű értelmezését.
A realista interpretáció révén világossá válik, hogy a 18. század végi amerikai események nemcsak a függetlenség kivívásához vezettek el, hanem a gyarmati amerikai társadalom átalakítása tekintetében is igen jelentősek voltak.
Az 1787-es philadelphiai konvenció nyomán megszületett alkotmány az amerikai életnek — a 19., 20. századi nagy amerikai társadalmi, politikai változások ellenére — ma is közvetlenül ható, az amerikai államéletet ma is gyakorlatilag szabályozó tényezője. Így a könyvben tárgyalt kérdések megismerése a mai Amerika törekvéseinek, motivációinak megértésében is úgyszólván gyakorlati jelentőségű.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

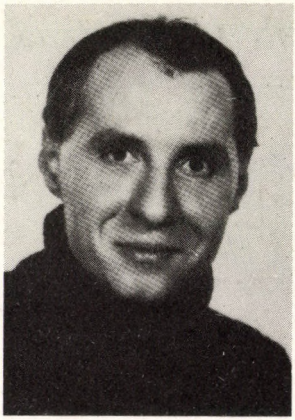

Miskolczy Ambrus 1972-ben végezte el az ELTE BTK történelem—francia nyelv szakát, majd a Kelet-európai és Nemzetiségi Kutatócsoport tagjaként kezdett dolgozni. Kutatási területe a 18—19. századi Erdély, valamint a román fejedelemségek, illetve Románia társadalom- és politikatörténete. Kisebb-nagyobb dolgozatai is ebben a tárgykörben jelentek meg. Egyik szerzője az Erdély története című szintézisnek.

ISBN 963 05 4375 3

Ára: 24,– Ft